

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
İnsan Hüquqları İnstitutu**

MÜASİR HÜQUQİ PROBLEMLƏR

BAKI-2013

LAYİHƏNİN ELMİ RƏHBƏRİ:

Aytən MUSTAFAYEVA,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutunun direktoru,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
Milli Məclisin deputatı

ELMİ REDAKTOR:

Vüqar MƏMMƏDOV,
AMEA İnsan Hüquqları
İnstitutunun direktor müavini,
tibb elmləri doktoru, professor

NƏŞRƏ HAZIRLAYANLAR:

Anar MUSTAFAYEV
Mübariz HACIYEV
Nərgiz YUSİFZADƏ
Züleyxa ƏLİYEVƏ

AYTƏN MUSTAFAYEVA,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutunun direktoru,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
Milli Məclisin deputatı

İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ BİOETİKANIN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ *(2012-ci il)*

I FƏSİL **Bioetika kontekstində insanın və şəxsiyyətin hüquqları**

Müasir beynəlxalq hüquqda insanın və şəxsiyyətin hüquqları

İnsan hüquq və azadlıqları bir çox əsrlər boyu və elə bu gün də bəşəriyyətin həyat rəmzi olmuşdur. İctimai təzahür olaraq bu hüquq və azadlıqların forma, norma, institut, prosedur və ictimai həyat münasibətlərində başa düşülməsi və ələlxüsus da əməli cəhətdən tətbiq edilməsi yetərinə mürəkkəb problemdir.

İnsan hüquq və azadlıqları ideyasının fəlsəfi və hüquqi mənbələri bərabər ölçülü azadlıq ideyasının yaranmasından tutmuş antik dövrün insanın təbii hüquqlarının böyük kəşfi konsepsiyasının inkişafına qədər "müəyyən bərabər ölçü" anlayışıdır [1, s.25-26]. Ümumilikdə, həm hüquq, həm də ayrı-ayrı insanların hüququ bütün subyektlər üçün eyni dərəcədə icazə verilən və qadağan edilən, bərabər azadlıq ölçüsünü ifadə edən ümumi davranış normaları olmadan mümkün deyil. Bu cür bərabər ölçü olmayan yerdə hüquq da yoxdur. Bu baxımdan, bütün iş və hərəkətlərdə müəyyən "ölçü"yə və "orta səviyyə"yə riayət etməyin zəruriliyi haqqında bir sıra dahi qədim yunan filosoflarının məşhur kəlamlarını qeyd etmək yerinə düşər: "Orta yol

ən yaxşı yoldur" (Kleobul), "Ölçüdən yuxarı heç bir şey" (Solon) və s. [2, s.80-81].

Haqq-ədalət və hüququn obyektiv norması haqqında suallara cavab axtarışı pifaqorçular tərəfindən də (e.ə. VI-V əsrlər) davam etdirilmişdir. Pifaqorçular insanın təbii hüquqları haqqında sonrakı təsəvvürlər üçün çox mühüm olan "ədalət – başqasına əvəzini verməkdən ibarətdir" kimi fikir formalaşdırmışdılar. Pifaqorçuların baxışlarının yeniliyi və əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, onlar "lazımi ölçü" və "ədalət" anlayışları altında məlum rəqəm nisbətini, başqa sözlə, nəse bir bərabərlik nəzərdə tuturdular. Bu, sonralar insanların hüquq bərabərliyi ideyasının yaranmasında mühüm rol oynadı [3, s.81-83].

Qədim Yunanıstanda hüquq və insan hüquqlarının nəzəri konsepsiyalarının bərqərar olması polislərin təbii-hüquqi əsaslarının və qanunların axtarıları məcrasında inkişaf edirdi. Bütün insanların təbii bərabərliyi və azadlığı ideyası ilk dəfə sofistlər tərəfindən söylənilmişdir (e.ə. V-IV əsrlər). Sofistlərin baxışlarının baza prinsiplərini Protaqor formalaşdırmışdır. Bu, aşağıdakı kimi ifadə olunur: "Bütün şeylərin – olan şeylərin olduğu kimi, olmayan şeylərin olmadığı kimi ölçüsü insandır" [4, s.32]. İnsana bütün şeylərin meyarı kimi bu cür baxılması miqyas və ölçü qismində onun insani deyil, məhz ilahi başlanğıcının əhəmiyyətliyi haqqında ənənəvi təsəvvürlərdən kəskin fərqlənir. Protaqorun əsas demokratik ideyası ondan ibarətdir ki, dövlətin mövcudluğu onun bütün üzvlərinin insan ləyaqətində bərabər iştirakını nəzərdə tutur. O, buraya ədalət, idrak və möminliyi aid edirdi [5, s.166-167].

Platona görə, ədalət "lazımi ölçü"nü, başqa sözlə, müəyyən bərabərliyi nəzərdə tutur. Özü də o, "həndəsi bərabərliyi" (ləyaqət və yaxşılıq üzrə) və "hesab bərabərliyi"ni (ölçü, çəki və rəqəmlərin bərabərliyi) fərqləndirir. Qeyd edir ki, əgər "bərabər ölçü"yə riayət edilməzdisə, qeyri-bərabərliklər üçün bərabərlik qeyri-bərabər olardı [6, s.102-107].

Bu fikirlər sonradan Aristotelin ədalətin iki növü: bərabərləşdirici və bölüşdürücü növləri haqqındakı təlimində inkişaf etdirilmişdir. Bölüşdürücü ədalət – cəmiyyətin üzvləri arasında bölünə bilən hər bir şeyin (hakimiyyət, şərəf və s.) bölüşdürülməsi zamanı ədalətin təzahürüdür. Bərabərləşdirici ədalət mülki-hüquqi sövdələşmələr sahəsində tətbiq edilir. Aristotelə görə, bütün vətəndaşlar üçün ümumi olan nemət-

lərin ləyaqətlə, başqa sözlə, onların ümumi işə töhfəsinə və ya payına görə bölünməsi bölüşdürücü ədalət prinsipidir. Filosofun fikrincə, bütövlükdə hüquq və fərdin hüquqları yalnız siyasi xarakter daşıyır və fəqət dövlətdə, yəni polis şəraitində mümkündür [4, s.67-73].

Bu halda azad insanların birliyindən ibarət olan dövlət nəzərdə tutulur. Aristotel qeyd edir ki, hakimiyyətin despotcasına təşkil olunduğu dövlətdə hüquqdan yalnız şərti olaraq danışmaq mümkündür. Alimə görə, insanın təbii hüquqları fəqət, siyasi subyektin, başqa sözlə, polisin vətəndaşının hüquqları kimi real mövcuddur. Şəxsiyyətin xüsusi mülkiyyət və fərdi ailə ilə bağlı hüquqlarının Aristotel tərəfindən müdafiə edilməsini (onun Platona qarşı polemikasında) xüsusi vurğulamaq lazımdır [4, s.76-77].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün sosial mənada "azadlıq" və "insan hüquqları" terminləri ictimai həyatda, siyasətdə və politologiyada, hüquqşünaslıq elmində, Konstitusiyə və digər normativ aktlarda, incəsənət, publisistika və bədii ədəbiyyatda kifayət qədər geniş yayılmışdır. "Azadlıq" və "insan hüquqları" dövlət xadimlərinin ritorikasında, gənclik submədəniyyətində vacib atributlar sayılır. "Mütləq azadlıq" tərənnüm edilir və lənətlənir, onun qarşısında baş əyir və həm də onu müasir cəmiyyətin bir çox bədbəxtliklərinin səbəbkarı hesab edirlər. Azad insan, azad iradə, azad seçim, vətəndaşın hüquq və azadlıqları, azad əmək, azad düşüncə, azad sevgi... İctimai təfəkkür və kütləvi mədəniyyətdə yəqin ki, "azadlıq" anlayışından daha cəlbedici, arzu olunan və eyni zamanda, daha çox təhriş olunan və eybəcərləşdirilən başqa bir anlayış yoxdur.

İ.V.Derqaçovun təbiri ilə desək, bəziləri üçün azadlıq – rəmzdür; digərləri üçün sə məqsəd deyil, vasitədir, o, həmçinin mənəviyyətsiz siyasi və şəxsi oyunlarda bir örtükdür. "Məhz buna görə də azadlığın müxtəlif təfsirləri mövcuddur: seçilmişlər üçün elitar, şəxsiyyət tərəfindən onun ayrılmaz mülki hüquq və azadlıqlarının bir hissəsinin cəmiyyətə (dövlətə) verilməsi ilə əldə olunan azadlıq idealını təmsil edən kollektiv azadlıq və başqaları. Fikir və yanaşmaların bu cür fərqliliyi nəzərdən keçirilən təzahürlərin paradoksallığı ilə bağlıdır. Bir tərəfdən, həm ayrıca götürülmüş insanın, həm də bütövlükdə, bəşəriyyətin harmonik inkişafının azadlıqdan kənarda olması heç cür təsəvvür olunmur, digər tərəfdən isə abstrakt, yaxud hüdudsuz azadlıq, tarixdən də göründüyü kimi, istibdad və köləliyə gətirə bilər" [7, s.37-42].

Bəşəriyyət hələ qədim dövrlərdən elə bir harmonik təşkil olunmuş cəmiyyət arzusunda olmuşdur ki, burada azad şəxsiyyət özünü tam olaraq gerşəkləşdirə bilsin. Aristotel yazırdı: "... aydındır ki, ən yaxşı dövlət quruluşu olaraq elə bir quruluş qəbul edilməlidir ki, onun təşkili hər bir insana firavan və xoşbəxt yaşamaq imkanı yaratsın" [4, s.53-54]. Ayrı-ayrı dövrlərin böyük mütəfəkkirləri azadlıq problemi barədə düşünərkən, ideal ictimai quruluşun müxtəlif nəzəri modellərini yaratmışlar. Lakin çoxəsrlük praktik təcrübənin reallıqları və sosial-siyasi, fəlsəfi və hüquqi tədqiqatların nəticələri belə bir fikrə gətirir ki, gerçəkdən də azadlıq probleminin bir sıra ziddiyyətləri var. Bunlar cəmiyyətdə hüdudsuz azadlığın mütləq özünə tamamilə əks olan istibdadı çevrilməsi ilə bağlıdır.

Yeri gəlmişkən, azadlıq paradoksları barədə mühakimə yürüdən Platon yazırdı: "... ifrat azadlıq, görünür, ayrı-ayrı adamlar üçün də, dövlət üçün də müstəsna köləlikdən başqa bir şey deyil" [6, s.133-134]. Müasir tədqiqatçılar tərəfindən azadlığın bu paradoksunu həll edən universal cavab hələ bu gün də tapılmayıb.

Fikrimizcə, göstərilən ziddiyyətlərin səbəbləri əhəmiyyətli dərəcədə sosial və bioloji başlanğıcları özündə birləşdirən insan təbiətinin özündədir. Bunun nəticəsində şəxsiyyətin struktur xarakteristikası sosial-mədəni amillərlə tükənmir, öz kökü ilə hansısa dərəcədə insan nəslinin qədim əcdadlarının həyat və fəaliyyətinin özəlliklərinə gedib çıxan və bioloji təkamüllə şərtlənən amillərlə müəyyənləşir.

İnsan təbiətinə toxunan Aristotel yazırdı: "Başqalarından hansısa asılılıqda olmaq və ağına gələn hər şeyi etmək imkanının olmaması faydalı işdir, çünki hər kəsə öz arzusuna uyğun hərəkət etmək imkanının verilməsi onu başqa insanlarda olan şər niyyətdən qoruya bilməz" [4, s.59-60]. İ.Kant insanın aqressiv təbiətindən danışarkən qeyd etmişdir ki, insan azadlığının inkişaf prosesi ziddiyyətli xarakterə malikdir, ona antoqonizmlər xasdır. Onun fikrincə, ziddiyyətlərin kökü "insanın döyüşkən təbiətində", onun aqressivliyindədir.

Epikür insanların fərdi azadlığının və qarşılıqlı təhlükəsizliyinin təminatı üçün ümumfaydalı müqavilə qismində dövlət və hüquq haqqında təsəvvürləri inkişaf etdirmişdir. Bu filosofun fikrincə, insan azadlığı öz həyat tərzinin şüurlu seçiminə görə onun məsuliyyəti deməkdir.

İnsan azadlığı sferası – bu, onun özünə görə məsuliyyət daşdığı sahədir. Epikürün qənaətinə, dövlətin başlıca məqsədi insanların qarşılıqlı təhlükəsizliyinin, onların bir-birinə ziyan verməməsinin təmin olunmasıdır. Bununla bağlı Epikür yazırdı: “Təbiətdən gələn ədalət – bir-birinə ziyan verməmək və ziyana dözməmək məqsədilə faydalılıq haqqında müqavilədir” [8, s.201-202].

E.Sqreçç və V.Tambone yazırlar ki, Epikürün inamına görə, ədalət insanların bir-biri ilə münasibətində nəsə faydalı bir şey olduğundan müqavilə xarakteri daşıyır. Epikürün nəzəriyyəsində ədalət – onun qanunla münasibətləri fonunda dəyişkən məzmunlu (məkan, zaman və şəraitdən asılı olaraq) təbii hüquqdur. Bu hüquq qarşılıqlı münasibətlərdən əmələ gələn dəyişkən ümumi fayda qismində çıxış edir. Burada ədalət qanunun insanların dəyişən tələbatlarına və bununla birgə onların ədalətin özü haqqında dəyişən təbii təsəvvürlərinə uyğunluq meyarıdır. Epikürün dövlət və hüquqla bağlı müqavilə traktovkası insanların bərabərlik, azadlıq və müstəqilliklərini nəzərdə tutur [9, s.223-225].

Bununla yanaşı, azadlığın ziddiyyətlərinin səbəbləri, fikrimizcə, azadlığın öz təbiətində gizlənir. A.V.Stremouxoyenin qənaətinə əsasən, azadlıq öz formal əlamətlərinə görə hansısa şəkildə təbii üsürlərə (od, su və s. kimi) bənzəyir. Azadlıq şərti olaraq əzəldən ideya olaraq ortaya çıxan mənəvi ünsür kimi nəzərdən keçirilə bilər. O, təbii üsürlərə xas olan müstəsna ziddiyyətlər əlamətinə malikdir. Gerçəkdən də, insan həyatını susuz və odsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. İnsan həyatı azadlıq olmadan da təsəvvür oluna bilməz. Lakin əgər bu gün insan bəzi təbii üsürləri idarə etməyi az və ya çox dərəcədə öyrənmiş və onları özünə xidmət etməyə yönəlmişsə, mənəvi üsürlərdə (azadlıq, kor-koranə inam) vəziyyət çox çətinləşir. İnsan gah qorxaraq və nifrət edərək onları rədd edir, gah da mövhumatçısına mütləqləşdirir və təsəvvür də etmir ki, bu cür kor-koranə mütləqləşdirmə hansı faciəli nəticələrə gətirə bilər. Naşı idarəçilikdən kənar olan kortəbiiilik hökmən fəlakətli fəsadlara, qarşısı alınmaz bədbəxtliklərə səbəb olur. Belə ki, od yanğına, su daşqına, kor-koranə inam fanatizmə mübtəlalığa, azadlıq isə anarxiyaya, tiranlığa gətirib çıxara bilər [8, s.188].

Bu baxımdan, ortaya istər-istəməz azadlığın məhdudlaşdırılması

nın zəruriliyi və bu sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi qaydası ilə bağlı olan məsələlər çıxır. Məsələn, İnsanların azadlığını kim, nəyin əsasında, nə qədər və hansı yolla məhdudlaşdırıla bilər? Bəs azadlığın məhdudlaşdırılma dərəcəsinin əsas meyarı nədən ibarətdir?

Bizə elə gəlir ki, tarixi dünyagörüşə malik olmadan, keçmişin və bu günün dahi mütəfəkkirlərinin əsərlərində əks olunan zəngin müdrikliklə ünsiyyətdə olmadan bu cür suallara cavab tapmaq mümkün deyil. Dünyəvi harmoniyaya çatmağın yolları haqqında düşünən ötən dövrlərin görkəmli filosofları bəşəriyyətin qarşısında insan mövcudluğunun köklü, əbədi problemlərini qaldırmışlar. Dünya ictimai fikir tarixinin dərinədən öyrənilməsi insana dünyanın panoram görüntüsünü verir, əsl ali əxlaqi prinsipləri askarlayır, mövcud ziddiyyətlərin əsl səbəb və nəticələrini açmaqda kömək edir və nəticə etibarilə onların mümkün həlli yollarını göstərir.

Bu gün insanın cazibəli siyasi şüarların hipnozu ilə şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları uğrunda kompromissiz mübarizəyə can atdığı bir zamanda, fikrimizcə, azadlığın təbiətinin mahiyyətini anlamadan, yüksək əxlaqi başlanğıclara doğru istiqamət götürmədən, bərabərliyin zəruriliyini dərk etmədən bu azadlıq ehtirasların coşmasına və özbaşnalığa apara bilər [10, s.66-69].

İndiyə qədər "azadlıq" sözünə müxtəlif təriflər verilmişdir. Bu sözə çeşidli mənalar verildiyini qeyd edən Ş.Monteskye "Qanunların ruhu" əsərində yazır: "Azadlıq" sözü qədər müxtəlif mənalar daşıyan və zəkalarda bu qədər müxtəlif təəssüratlar oyadan başqa bir söz yoxdur" [11, s.33-35].

Nəzərdən keçirilən problem üzrə elmi araşdırmaların ümumiləşdirilməsinə əsaslanaraq, azadlığın gerçəkləşdirilməsinin ən universal forması, fikrimizcə, hüquqdur. Böyük alman filosofu G.Hegel belə bir nəticə çıxarmışdır ki, hüquq – azadlığın obyektiv mövcudluq formasıdır [12, s.6-7].

Cəmiyyətdə hər bir fərdin azadlığını gerçəkləşdirmək, insan hüquqlarının bərabərliyini və etibarlılığını təmin etmək məqsədi daşıyan bir institut kimi hüququn əsl məzmununun öyrənilməsi cəhdləri dəfələrlə olub və hazırda da buna cəhd edilir. Bu cəhdlər müstəqil elm sahəsi kimi hüquq fəlsəfəsinin yaranmasına səbəb olub. Bu fənn – hüquq

fəlsəfəsi hüququn mənasının, onun mahiyyət və anlayışının, dünyadakı yerinin, dəyər və əhəmiyyətinin, onun insanın, cəmiyyətin, beynəlxalq-hüquqi dövlətin və bütövlükdə, bəşəriyyətin həyatında rolunun öyrənilməsi ilə məşğul olur.

Hüquq haqqında fəlsəfi elmin predmeti hüquq ideyası – onun anlayışı və həyata keçirilməsidir. G.Hegel qeyd edirdi: “Hüquq haqqında elm fəlsəfənin bir hissəsidir. Ona görə də o, predmetin şüuru olan ideyanı anlayışdan inkişaf etdirməlidir...”. G.Hegel daha sonra yazır: “Hüquq ideyası azadlıq deməkdir, onun həqiqi anlamına yalnız o zaman nail olunur ki, o, məfhumda və bu məfhumun indiki mövcudluğunda dərk edilir” [12, s.28-29].

“Hüquq fəlsəfəsi” termini ilk olaraq hüquq elmində yaranıb. Onun müəllifi holland hüquqşünası Quqo Qrotsidir [13, s.5]. O, “pozitiv hüquq fəlsəfəsi” (norma yaradıcılığı, qanunvericilik) terminini daha qısa ifadə etmək üçün “hüquq fəlsəfəsi” istilahından istifadə etmişdir. “Hüquq fəlsəfəsi” termininin daha geniş yayılması isə Hegelin adı ilə bağlıdır. Hegelə görə, hüquq fəlsəfəsi fəlsəfi elmdir, daha Quqo Qrotsinin dediyi kimi, hüquqi elm deyil. Alimin fikrincə, hüquq fəlsəfəsinin başlıca vəzifəsi hüququn əsasında olan fikirlərə çatmaqdır. Bu isə yalnız hüququn mahiyyət aspektlərinin fəlsəfi dərkə vasitəsilə mümkündür [13, s.33].

Hüquq fəlsəfəsi xüsusiyyətlərinin bir fənn kimi hüquq və ya fəlsəfə elmi qismində müəyyənləşdirilməsi haqqında məsələyə Quqo Qrotsiyə və Hegelə istinadən iki yanaşma sonradan XIX-XX əsrlərdə fəlsəfi-hüquqi tədqiqatlarda inkişaf etdirilmişdir. İ.V.Derqaçovun fikrincə, hüquq haqqında fəlsəfi elmin vəzifəsi hüququn mahiyyətinin və digər sosial təzahürlərlə hüququn qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsindən, insanın mahiyyətindən doğan təbii hüquq prinsiplərinin əsaslandırılmasından, təbii və pozitiv hüquq arasında nisbətlərin təhlilindən ibarətdir [14, s.25-26].

Bu elm hüquqa, onun əhəmiyyətinə və insanlar üçün, hər bir adam üçün təyinatına dünyagörüş şərhini vermək, onu insanın varlığının mahiyyəti, ondakı dəyərlər sistemi baxımından əsaslandırmaq məqsədi daşıyan elm kimi ortaya çıxmağa başlayır. Nəticədə insan, cəmiyyət, dövlət, azadlıq, insan hüquqları, qanun kimi anlayışlar da daha dərinlən aydınlaşdırılır.

İ.V.Derqaçovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, hüququn azadlığın gerçəkləşdirilməsi forması kimi dərk olunma prosesinin bundan sonrakı inkişafı, onun insanların həyatındakı rolu hüququn öz təyinatına, onun potensialına yaxınlaşmağa imkan verən biliklərin fəlsəfi ümumiləşdirilməsi olmadan mümkün deyil [14, s.28].

Bu gün həmin problem üzrə mövcud araşdırmalar əsasında (V.A.Kuçinski) nəticə çıxarmaq olar ki, hüququn fəlsəfi mahiyyəti azadlığın cəmiyyətdə real təcəssüm imkanının və hər bir insanın hüquqlarına zəmanət verilməsinin təmin olunmasından ibarətdir. Hüququn təbiəti, hüquqi tənzimləmənin xüsusiyyətləri və hüququn məntiqi ilə bağlı məsələlərə gəlincə isə onların araşdırılması gələcək tədqiqatların predmetidir [15, s.155-159].

R.Məmmədov, A.İsmayılova və C.Hacıyev qeyd edirlər ki, yuxarıda göstərilənlər nəzərə alınmaqla, "azadlıq", "insan hüquqları" və "hüquq" anlayışlarının dərk olunmasında inteqrasiyalı yanaşmadan istifadə etməklə tarixi dünya təcrübəsinin və hüququn aliliyi prinsiplərinin araşdırılması və ümumiləşdirilməsi maraqlı və mənalı görünür [16, s.177-178].

Beləliklə, göstərilmiş mövzunun tədqiq edilməsi zamanı əsaslı olan bir sıra suallar yaranır:

- "Azadlıq" və "insan hüquqları" anlayışlarının əsl məzmunu və həqiqi mahiyyəti necədir?
- Cəmiyyətin həyatında azadlıq və insan hüquqlarını hansı vasitələrlə praktiki gerçəkləşdirmək olar?
- Göstərilən reallaşmanın hansı səbəb və şərtləri var?
- Azadlığın məhdudlaşdırılmasında əsas dəyər meyarı nədir?
- Azadlığın gerçəkləşdirilməsinin, habelə insanın hüquq və azadlıqlarının genişləndirilməsi imkanlarının hansı perspektivləri var?

Məlum olduğu kimi, insan hüquqlarının inkişafında mühüm addım XVII-XVIII əsrlərdə baş vermiş burjua-demokratik inqilablarıdır. Bu inqilablarda təkcə geniş insan hüquqları deyil, həm də insan hüquqlarının universallığının əsasına çevrilən və ona əsl demokratiklik xarakteri verən formal bərabərlik prinsipi də irəli sürülürdü [17, s.12-13].

İnsan hüquqlarının genişləndirilməsində və inkişafında növbəti mərhələ XX yüzilliyin ikinci yarısı oldu. İnsan hüquqlarının kobudca-

sına kütləvi pozuntuları ilə müşayiət olunan İkinci dünya müharibəsindən sonra bu hüquqlar dövlətdaxili problemlər hüdudundan çıxaraq beynəlxalq birliyin daimi diqqət predmetinə çevrildi. Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin və bir sıra digər mühüm beynəlxalq hüquqi aktların tanınması XX əsrin sivilizasiya və mədəniyyətinin inkişafına qiymətli töhfə oldu [17, s.67-68].

Dövlət konstitusiyasının və qanunun aliliyini nəzərdə tutan hüquqi dövlət prinsiplərinə əsaslanaraq, şəxsiyyətin sənədlərdə təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlarının səmərəli reallaşmasını təmin etməli və bunun üçün lazımi şərait yaratmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqları heç də həmişə gerçəkləşdirilmədiyi üçün onların həyatda təcəssüm olunması problemi xüsusilə aktualdır. Bu məsələyə nəzəriyyəçilər və praktiklər tərəfindən böyük diqqət yetirilməsinə baxmayaraq, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının reallaşması mexanizmlərinin öyrənilməsini başa çatmış hesab etmək olmaz.

Konstitusiyalara gəlincə isə, onlar cəmiyyət həyatının müəyyən mərhələlərində qəbul edilərək, daim insan hüquq və azadlıqları ilə təmamlanırdı. Lakin təəssüf ki, bu halda da bərabər hüquqlu həyatla cəmiyyətdə bütövlükdə hamı deyil, yalnız bu cür cəmiyyətin müəyyən hissəsi olan "hakim təbəqə" təmin edilirdi.

Məlum olduğu kimi, konstitusiya ayrı-ayrı insanlar, cəmiyyət və dövlət üçün daha mühüm və sosial əhəmiyyətli olan hüquq və azadlıqları təsbit edir. İnsandan ötrü bunlar: insan şəxsiyyətinə xas olan şərəf və ləyaqətin təmin olunmasının zəruri şərtləridir; üzvü olduğu cəmiyyətin qurulması və idarə olunması məsələlərinin həllində təbii iştirak hüququdur; onun maddi və mənəvi tələbatlarının təmin edilməsi üçün vacib olan sosial və iqtisadi şəraitlərdir.

Ona görə də dövlətlərin konstitusiyalarında və mühüm beynəlxalq hüquqi aktlarda təsbit olunmuş əsas fundamental hüquqlar törəmə hüquqlar, lakin heç də az əhəmiyyətli olmayan hüquqlar üçün hüquqi bazadır.

Bir sıra müəlliflərin fikrincə, "insan hüquqları və azadlıqları" və "şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları" anlayışları onların təsbit olunmasının və mövcudluğunun konstitusiya-hüquqi formaları baxımından üst-üstə düşür. Konstitusiya normalarının təhlili də bunu sübut edir.

Lakin insanın şəxsiyyət kimi tanınması üçün onun meylləri, əqidəsi, idealları və baxışları əsaslı əhəmiyyət kəsb etmir. Müəyyən hüquqları olan və dövlətin müəyyənləşdirdiyi vəzifələri daşıyan hər hansı insan şəxsiyyətdir. Bununla əlaqədar olaraq, insan hüquqları və şəxsiyyətin hüquqları üst-üstə düşür. O.A.Snejkonun fikrincə, şəxsiyyət – vətəndaş cəmiyyəti sahəsində insan kimi, siyasi həyat sahəsində isə vətəndaş kimi çıxış edir [18, s.99-103].

Hesab edirik ki, mahiyyət keyfiyyətləri olmadan – hansısa firavanlığı təmin etmək mümkünsüz olanda əsas hüquq da yoxdur. O, konstitusiya hüquqlarına da, əsas beynəlxalq hüquqlara da, hüquq normalarında təsbit olunmayan əsas hüquqlara da (yaxınlarının sevilməsi hüququ, nəfəs almaq hüququ və s.) eyni dərəcədə uyğun gəlir.

L.D.Voyevodin hesab edirdi ki, mümkünlük – bu, müəyyən şəraitdə gerçəkliyə çevrilə bilən, həqiqət ola bilən bir şeydir. “Bu, konstitusiya və qanunlarda təsbit edilmiş şəxsiyyətin bütün hüquq və azadlıqlarına tam şamil olan mümkünlük xüsusiyyətidir. Mümkünlüyün bu cür təfsirində ilk növbədə onun mövcud şərtlərlə təmin olunan gerçəkliyə çevrilə bilmək qabiliyyəti qeyd edilməlidir” [19, s.44-49]. Bu, o deməkdir ki, insan yalnız digər şəxslərin, dövlət orqanlarının, ictimai birliklərin fəal köməyinə, yardımına arxalanaraq, özü də bu halda onların fəaliyyətindən şəxsi məqsədlərinə çatmaq üçün vasitə kimi istifadə edərək və ya əksinə, onların müdaxilə etməməsinə ümid bəsləyərək, hüquqda təsbit olunmuş mümkünlüyü reallaşdırma bilər. Müəyyən şəraitdə sosial firavanlığa malik olmaq mümkünlüyü digər bir mümkünlüyü – əsas hüququn reallaşmasına kömək, digər şəxslərin yardımını və ya müdaxilə etməməsini tələb etmək mümkünlüyünü istisna etmir, əksinə nəzərdə tutur.

İnsanın əsas hüququnun onun əsl keyfiyyəti – hüquqi mümkünlüyü vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi özünü tam doğrultmuşdur. O, beynəlxalq və konstitusiya-hüquqi dövriyyəsinə, əsas insan hüquqlarının konstitusiya institutunun başlıca kateqoriyalarının tərkibinə möhkəm daxil olmuş və zamanın sınağından çıxmışdır. Fikrimizcə, hər bir əsas hüquq və azadlığın başlıca keyfiyyəti olan rifah əldə etməyin mümkünlüyü onun məzmununun əsasını təşkil edir və əsas insan hüquqlarının məğzini anlamağa kömək edir.

Xatırladaq ki, demokratik dövlətlərin konstitusiyalarında əsas hüquq və azadlıqların insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına ayrılması aparılır. Vətəndaşın hüquqları fərdin dövlətlə münasibətləri sahəsini əhatə edir. Burada o, təkcə öz hüquqlarını dövlətin qanunsuz müdaxiləsindən qorumağa deyil, üstəlik onların gerçəkləşdirilməsi üçün fəal yardıma bel bağlaya bilər. Vətəndaşın statusu onun dövlətlə xüsusi hüquqi əlaqəsindən – vətəndaşlıq institutundan yaranır. Söhbətin insan hüquqlarından getdiyi hallarda “hər bir kəsin hüququ var”, “hər bir kəsə zəmanət verilir” və s. kimi ifadələrdən istifadə olunur. Bu isə insanın ölkə vətəndaşı, əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs olmasından asılı olmayaraq, həmin dövlətin ərazisində olan hər hansı insanın hüquq və azadlıqlarının tanınmasını təsdiqləyir.

Konstitusiya hüquq və azadlıqları dövlətin və vətəndaşın iştirak etdiyi konstitusiyon hüquq münasibətlərinin başlıca elementidir. Vətəndaş üçün bu cür hüquq münasibətlərinin mənası öz hüquqlarının qorunmasını əldə etməkdən, dövlət üçün sə bu müdafiəni öhdəliklərdə təqdim etməkdən ibarətdir.

M.V.Baqlayın göstərdiyi kimi, əsas hüquq və azadlıqlar dövlət tərəfindən təkcə tanınmır, həm də qorunur. Çünki, konstitusiya ilə təsbit olunmuş hüquqların mənası ondan ibarətdir ki, məhz onların həyata keçirilməsi dövlətin demokratik və hüquqi dövlət kimi elan olumasını təmin edir. İnsanın hər hansı dövlətdə olmasından asılı olmayaraq, o, dünya birliyinin, vətəndaşı olduğu öz dövlətinin, həmçinin hazırda olduğu dövlətin müdafiəsi altında olan azad varlıqdır. Bu azadlıq dövlət tərəfindən bağışlanmayaraq (belə bir müddə əvvəlki konstitusiyada da vardı), anadangəlmə ona məxsusdur [20, s.41-42].

Konstitusiya hüquq və azadlıqları şəxsiyyətin hüquqi statusunun özəyidir və hüququn başqa sahələrinin təsbit etdiyi digər hüquqların əsasında durur. Konstitusiya isə yalnız cari qanunvericiliyin söykənməli olduğu prinsipləri müəyyənləşdirir.

N.S.Bondarın fikrincə, fəqət konstitusiya hüquq və azadlıqları qeyri-şəxsləndirilmiş xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, onlar konkret insana ünvanlanmayıb, hamıya şamil edilir. Sahə qanunvericiliyi, əsasən, həmin sahənin müəyyən şəxslərinə yönəlir (əmlak sahibləri, alıcılar, iddiaçılar, cavabdehlər və s.) [21, s.201-203].

Beləliklə, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları anadangəlmə ona məxsus olan (lazımi hallarda onun vətəndaşlığına görə), dövlət tərəfindən qorunan, şəxsiyyətin hüquqi statusunun özəyini təşkil edən və yüksək hüquqi qüvvə alan ayrılmaz və ən mühüm hüquq və azadlıqlardır. Əgər əvvəllər bu və ya digər dövlətin konstitusiyasında sosial-iqtisadi, siyasi və şəxsi hüquq və azadlıqlara intəhasız sahiblik bəyan edilirdisə, indi isə konstitusiya quruluşunun, mənəviyyatın, sağlamlığın, digər vətəndaşların qanuni hüquq və mənafələrinin müdafiəsi məqsədilə insanın hüquq və azadlıqlarını qismən məhdudlaşdırmaq imkanı nəzərdə tutulur.

Məlum olduğu kimi, əsas fundamental hüquqlar və buradan yaranan digər hüquq və azadlıqlar insan həyatının müxtəlif sahələrini: şəxsi, siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sahələri təmin edir. Buna uyğun olaraq, hüquq və azadlıqları ənənəyə əsaslanaraq, üç qrupa ayırmaq qəbul olunub: 1) şəxsi, 2) siyasi və 3) sosial, mədəni, iqtisadi.

Şəxsi hüquq və azadlıqlar bilavasitə şəxsiyyətlə bağlıdır, vətəndaşlığa mənsubluqla əlaqələndirilmir və ondan irəli gəlir. Şəxsi hüquq və azadlıqlar ayrılmazdır və doğulduğu andan insana məxsusdur: onun həyatının qorunmasının, azadlığının, ləyaqətinin təmin edilməsi üçün vacib olan hüquq və azadlıqlar, habelə onun fərdi, özəl həyatı ilə bağlı olan digər təbii hüquqlardır.

Məlumdur ki, şəxsi hüquqlara yaşamaq hüququ, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, mənzil, sərbəst yerdəyişmə və yaşayış yerini seçmək, vicdan azadlığı, fikir və söz azadlığı, öz hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi, hüquqi müdafiə, məhkəməyə cəlb olunarkən prosesual təminat və s. aiddir.

Hər bir insan üçün ən ali dəyər, şübhəsiz, yaşamaqdır. Məhz buna görə də yaşamaq hüququ insanın bütün hüquqları arasında ən vacibidir, məhz bu hüquq dövlət tərəfindən birinci növbədə müdafiə olunmalıdır.

Bir vaxtlar sovet elmi xüsusilə hüquqi sahədə bu fərqi tanımırdı. İddia edilirdi ki, öz məzmununa görə, vətəndaşın hüquqları elə şəxsiyyətin, insanın hüquqlarıdır, insanın və vətəndaşın hüquqi statusları arasında fərq qoymaq lazım deyil. Bu, onunla izah olunur ki, birincisi, bu statuslar ümumi xarakter daşıyır. İkincisi, göstərilən subyektlə-

rin keyfiyyətləri bir şəxsdə üst-üstə düşür. Üçüncüsü isə onların əsas hüquq və vəzifələri eynidir.

Ona görə də bu tədqiqat kontekstində bütövlükdə konstitusiya hüquqlarının və ayrılıqda yaşamaq hüququnun əsas xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağı əhəmiyyətli hesab edirik.

Yaşamaq hüququ ənənəvi olaraq "hüquqların şahı", hər bir insanın təbii və ayrılmaz hüququ sayılır. İnsan hüquqları problemi ayrı-ayrı dövrlərdə siyasi-hüquqi cəhətdən dəyişməz qalıb, iqtidarda olan siniflərin sosial mövqeyindən asılı olaraq, ya dini, ya etik, ya da fəlsəfi çalarlar əldə etmişdir. Bu, bütün dünyanın bütöv filosof və hüquqşünaslar nəslinin üzərində işlədiyi hüquqi deyil, fəlsəfi kateqoriyadır.

Sovet dövrünün elmi ədəbiyyatında (N.V.Vitruk) "şəxsiyyət" termini çox zaman "insan" və "vətəndaş" mənalarında işlədilir. Bu, onunla izah olunurdu ki, hüquqi sistemin özünün dəyəri orada şəxsiyyətin hansı yeri tutması, hüquqi sistemin ona öz imkan və qabiliyyətlərini hansı dərəcədə açması, sosial və mənəvi potensialını reallaşdırmaq imkanı verməsi ilə təyin edilir [22, s.15-16].

Şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının bilavasitə gerçəkləşdirilməsi mexanizmi az işlənmiş və kifayət qədər öyrənilməmiş mövzudur. Bu, təkcə elmi ədəbiyyatda deyil, həm də sovet dövrünün qanunvericiliyində insanın hüquq və azadlıqlarının gerçəkləşdirilməsi prosesində şəxsiyyətin rolunun natamam qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Dövlət şəxsiyyətin öz hüquqlarını reallaşdırması prosesində birbaşa və dolayısı ilə iştirak edir, bu prosesin hər bir mərhələsinə nəzarət etməklə, vətəndaşların öz hüquqlarını reallaşdırmaq üçün üsul və vasitələr seçmək istiqamətində sərbəstliklərini xeyli məhdudlaşdırırdı. Şəxsiyyətin öz hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini özü təşkil etdiyi və qaydaları özü müəyyənləşdirdiyi təşəbbüskar qaydaya ikinci dərəcəli rol ayırırdı.

L.D.Voyevodinin fikrincə, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlardan bilavasitə istifadə etməsi prosesini dinamik sistem şəklində təsvir etməklə, "mexanizm" kateqoriyası vasitəsilə bütün bu prosesi əhatə etmək mümkündür. Bilavasitə reallaşma mexanizminin təhlili bu mexanizmin strukturunu, elementlərinin qarşılıqlı əlaqə və təsirini açmağa, hüquq və azadlıqların birbaşa gerçəkləşməsi zamanı sosial mühitin ro-

lunu və şəxsiyyətin psixoloji keyfiyyətlərini aşkarlamağa imkan verir [19, s.81-85].

Birbaşa gerçəkləşdirmə mexanizmində şəxsiyyətin öz hüquq və azadlıqlarını özünün müdafiə etməsi məsələsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu, demokratik və hüquqi dövlətdə şəxsiyyətin statusunun strukturunda zəruri elementdir. Hüquqi ədəbiyyatda dəfələrlə bu institutu tədqiq etmək cəhdləri edilmişdir (S.A.Komarov və İ.V.Rostovşikov), lakin bu cür təşəbbüslər şəxsiyyətin öz hüquqlarını birbaşa reallaşdırmaq mexanizminin elementi kimi edilməmişdir [23, s.34-37]. Həmin mexanizm çərçivəsində özünümüdafiənin araşdırılmasının vacibliyi onunla izah edilir ki, əvvəla, insan hüquqlarının müdafiəsi bütövlükdə onların reallaşdırılması mexanizmində mühüm elementdir. İkincisi, özünümüdafiənin hüquqi təbiəti şəxsiyyətin qanun çərçivəsində öz müdafiəsi üsullarını müəyyənləşdirərək, dövlət orqanlarının köməyi olmadan, fəal hərəkətlərlə müstəqil şəkildə öz hüquqlarını müdafiə etməsindən, başqa sözlə, konstitusiyanın verdiyi müdafiə hüququnu bilavasitə gerçəkləşdirməsindən ibarətdir.

Şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını tədqiqat obyektı olaraq ayırarkən bu hüquq və azadlıqların birbaşa reallaşması haqqında məsələnin öyrənilməsi zamanı metodoloji əhəmiyyət kəsb edən "insan və vətəndaşın hüquqları", həmçinin "şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları" kimi kateqoriyaları göstərmək və ayırmaq zəruridir.

N.S.Kolesovanın fikrincə, insan hüquqları nəzəriyyəsinə "insan", "şəxsiyyət", "vətəndaş", "fərd", "subyekt", "insan hüquqları", "vətəndaş hüquqları" anlayışlarının nisbəti haqqında məsələ daxildir. Bu anlayışların nisbətinin çox geniş müzakirə edilməsinə baxmayaraq, müasir elmi ədəbiyyatda bu məsələ hələ ki, öz aktuallığını itirməyib. Belə ki, o, ümumbəşəri dəyərlərə və insan hüquqlarının prioritetliyinə əsaslanan hüquq anlamı nəzəriyyəsi ilə uzlaşaraq yeni inkişaf yoluna qədəm qoyub və şübhəsiz ki, həm praktiki, həm də nəzəri əhəmiyyətə malikdir [24, s.246-249].

Şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları və onların birbaşa reallaşması kimi anlayışların nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmək məqsədilə "insan - şəxsiyyət - fərd - vətəndaş" kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi üzərində qısaca da olsa, dayanmaq istərdik.

“İnsan”, “şəxsiyyət”, “vətəndaş”, “fərd”, “subyekt” anlayışlarını ilk müəyyənləşdirməyə cəhd göstərən alimlərdən biri – N.İ.Matuzov qeyd etmişdir ki, bu anlayışlara mütləq fərqli, yaxud eyni mənalı, identik baxmaq olmaz. Onlar bir çox hallarda bir-birini qarşılıqlı əvəz edir, aralarında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bu, onunla əlaqədardır ki, şəxsiyyət ümumbəşəri aspektdə, məşhur sosial qrupa mənsubluq planında və ayrıca fərd kimi nəzərdən keçirilə bilər [26, s.10-11]. Yalnız fərdiyyətə malik olan insanın şəxsiyyət kimi tanınması nəzəriyyəsi daha geniş yayılmışdır (V.A.Kuçinski, N.İ.Matuzov, V.P.Tuqarinov) [15; 25, 26, s.3-14; 511].

V.P.Tuqarinov qeyd edir ki, şəxsiyyət fəqət, böyük və psixi cəhətdən normal insana xas xüsusiyyətlərə malik olmalıdır [10, s.105-106]. N.İ.Matuzov isə şəxsiyyət adı altında sadəcə insanın deyil, habelə insanla cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlər prosesində və bunun təsiri altında formalaşan bütün xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri əxz edən insanın başa düşüldüyünü iddia edir [25, s.4-7]. V.A.Kuçinski qənaətinə, insanın şəxsiyyət olması üçün o, təbii və sosial inkişafın müvafiq mərhələlərini keçməlidir: təkcə fiziki və psixi inkişafın müəyyən səviyyəsinə çatmamalı, həm də digər insanlarla ünsiyyət prosesində zəruri sosial təcrübə qazanmalıdır [15, s.110-111].

Hesab edirik ki, “şəxsiyyət” kateqoriyasına müxtəlif elmlər tərəfindən araşdırılan və rəngarəng təzahürləri ehtiva edən çoxşaxəli anlayış kimi baxmaq lazımdır. Müasir hüquq, sosiologiya və fəlsəfə elmləri sübut edir ki, hər bir insan şəxsiyyətdir. Bu mövqə ardıcıl olaraq humanist, demokratik və elmi cəhətdən əsaslandırılmış kimi görünür.

Şəxsiyyətin hüquqlarının gerçəkləşdirilməsi mürəkkəb və çox geniş təzahürdür. Buraya hüquq tətbiq edən orqanların fəaliyyətindən daha çox, şəxsiyyətin özünün aktiv fəaliyyəti daxildir. İnsan hüquqlarını təsbit edən hüquq normalarının gerçəkləşdirilməsi modelini müəyyənləşdirən qanunverici, əsasən, onların şəxsiyyət tərəfindən birbaşa istifadəsinin mümkünlüyünə önəm verir.

Şəxsiyyətin öz hüquq və azadlıqlarını bilavasitə gerçəkləşdirməsi birgə fəaliyyət göstərən və bir-birini tamamlayan bir çox amillərdən, vasitə və şəraitlərdən asılıdır. Bilavasitə gerçəkləşdirmənin həm hüquq

qi, həm də psixoloji aspektləri əhatə edən məsələlərinin kompleks tədqiqini aparmaq zəruridir. Bununla əlaqədar olaraq bilavasitə gerçəkləşdirməni mərkəzi elementi insan və onun hüquq və azadlıqları olan müəyyən mexanizm kimi araşdırmaq lazımdır.

İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları onların daha tam şəkildə həyata keçirilməsi üçün mexanizm və prosedurları müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyan, artıq mövcud olan və ya hələ qəbul edilməyən qanunvericilik aktlarından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə birbaşa qüvvədə olan hüquq və azadlıqlar kimi tanınır. Əgər qanun səlahiyyətli orqanların hüquq tətbiqetmə fəaliyyətini tələb etmərsə, onda vətəndaşın öz hüquqlarını sərbəst şəkildə həyata keçirmək, maraq və imkanlarına müvafiq olan gerçəkləşdirmə üsulu seçmək və ona məxsus olan hüquqları bilavasitə həyata keçirmək hüququ var [27, s.23-24].

XXI əsr qloballaşma əsridir. Çağdaş dünyada insan böyük sərbəstliyə, azadlığa və dövlətdən asılı olmamağa can atır. Bu, müxtəlif fəaliyyət sahələrinə – iqtisadi, siyasi və sosial sahələrə aiddir. Əlbəttə ki, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını gerçəkləşdirməsi prosesində dövlətdən tam muxtariyyəti haqqında danışmaq olmaz. Çünki insanın yalnız dövlət orqanlarının iştirakı ilə reallaşdıra biləcəyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulan hüquqları mövcuddur. Lakin bir çox hüquqları isə şəxsiyyət bilavasitə özü fəal şəkildə həyata keçirə bilər və keçirməlidir.

Hesab edirik ki, şəxsiyyət anlayışında ən önəmli məsələ insanın sosial dəyəridir. Z.Əsgərovun göstərdiyi kimi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında "şəxsiyyət" anlayışı abstraksiya səviyyəsinə görə ən ümumiləşdirilmiş kateqoriyadır və insan fərdlərinin bütün rəngarəngliyini, onların hüquqi vəziyyətini əhatə edir [27, s.33]. "Vətəndaş" anlayışı "insan" və "şəxsiyyət" kimi kateqoriyalarla üst-üstə düşür. A.Əliyev qeyd edir ki, vətəndaş – insandır, lakin hər bir insan vətəndaş statusuna malik deyil. Ən görkəmli şəxsiyyət də vətəndaş statusuna malik olmaya bilər [28, s.44-45].

Alimlər hələ də "insan hüquqları" və "vətəndaş hüquqları" anlayışları arasındakı nisbətə münasibətdə yekdil fikrə gələ bilməyiblər. Z.Əsgərov yazır ki, Azərbaycan Respublikasının müasir konstitusiya

qanunvericiliyi şəxsiyyətin hüquqi statusunun məzmununa iki bir-biri ilə bağlı olan başlanğıc daxil edir: "insan hüquqları" və "vətəndaş hüquqları". Bu, şəxsiyyətin hüquqi statusu probleminə, "insan", "vətəndaş", "şəxsiyyət" anlayışlarına nisbətdə yanaşmanın metodoloji istiqamətlərini dəyişir [27, s.36-37].

Bu nəticə Azərbaycan Respublikasının insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqları sahəsində beynəlxalq standartlara riayət olunmasına sadıqlığı ilə də təsdiqlənir. Beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə insan hüquqları elə şəxsiyyətin hüquqları anlamını verir. Bu sənədlərdə tez-tez "insan" anlayışı işlədilir. Belə ki, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində söhbət insan ailəsinin üzvləri olaraq, bütün insanlara məxsus olan hüquqlardan gedir. Məsələn, 7-ci maddədə bəyan edilir ki, bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdir və heç bir fərq qoyulmadan qanun tərəfindən bərabər müdafiəyə malikdirlər. Bütün insanların hansısa diskriminasiyadan müdafiə olunmaq hüququ var. Bu normanın mənasını cəmiyyətin hər bir üzvünün layiqli insani mövcudluq hüququnun müdafiəsi kimi, hər bir insanda şəxsiyyət görmək tələbi kimi anlamaq lazımdır. Şəxsiyyət haqqında fikirlərə həm beynəlxalq-hüquqi, həm də dövlətimizin qanunvericilik aktlarında çox nadir hallarda rast gəlinir [36, s.78-81].

Ş.Əliyevin fikrincə, insanın çağdaş sivilizasiyanın səviyyəsinə uyğun normal həyat tərzini sürməsinə imkan verən hər bir şeyi sosial rifah kimi tanımaq lazımdır. Azadlıq, şərəf, ləyaqət, həyat, sağlamlıq, təhlükəsizlik, təhsil, yaradıcı fəaliyyət, əmək, istirahət, ünsiyyət və bir çox digər məsələlər sosial rifah ola bilər. Rifahdan istifadə təkcə bu və ya digər maddi dəyərlərə sahib olmaqda deyil, eləcə də davranışın özünün sərbəstliyində, hərəkətlərin seçimində (qeyri-maddi rifah) ola bilər. İnsanın əsas konstitusiyaya hüquqlarının bütün növlərini – şəxsi (vətəndaş), siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni hüquqları araşdırmaqla bunu əyani şəkildə göstərmək olar [29, s.7-9].

Azərbaycan Respublikası ilə bağlı aşağıdakıları qeyd etmək olar. AR Konstitusiyasının I maddəsinin birinci hissəsi Azərbaycan Respublikasını respublika idarəçiliyi forması ilə demokratik hüquqi dövlət olaraq bəyan edir. Hüquqi dövlətin mənası Konstitusiyanın II maddəsində təfsir edilir. Burada göstərilir ki, insan, onun hüquq və

azadlıqları ən ali dəyərdir. İnsan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının tanınması, bunlara riayət edilməsi və müdafiəsi dövlətin vəzifəsidir. Ona görə də əsas hüquq və azadlıqlar dövlət tərəfindən təkcə tanınmır, həm də onun mövcudluğu üçün zəruri şərt olaraq müdafiə edilir [30, s.3-4].

Digər dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da əsas hüquq və azadlıqların öz əksini tapması insan və vətəndaşların başqa ümumtanınmış hüquq və azadlıqlarının inkar edilməsi, yaxud azaldılması kimi təfsir edilməməlidir. Lakin praktikada yaşamaq hüququnun bəyan edilməsi onun səmərəli müdafiəsini bildirmir.

Əlbəttə ki, bu, ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və çoxsaylı qanunvericilik aktlarında təsbit edilmiş yaşamaq hüququnun və onun xüsusiyyətlərinin ümumi anlayışıdır. Bu zaman imkan daxilində beynəlxalq-hüquqi normalar da nəzərə alınacaq ki, onlar, şübhəsiz, müasir dünyada insanın əsas hüquq və azadlıqlarının təsbit edilməsi üçün bazadır.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi kontekstində qəbul edilmiş beynəlxalq bioetika konvensiyalarının xüsusiyyətləri

Biologiya və təbabət sahəsində elmi kəşflər terapiya və diaqnostikada görünməmiş tərəqqi vəd etməklə yanaşı, eyni zamanda şəxsiyyətin bütövlüyü və insan hüquqları üçün yeni təhlükələr də yaradır. Yeni elmi nailiyyətlərdən və biotexnologiyalardan həm bəşəriyyətin, həm də ayrı-ayrı fərdlərin ziyanına istifadə etməyə imkan verməyən ümumhüquqi təminatların yaradılmasının zəruriliyi şəksizdir.

Müasir elm qlobalaşdıqca, onun yeni çağırışlarına olan reaksiyanın da qlobal xarakter alacağını güman etmək məntiqi olar. Elmi tərəqqi milli sərhəd tanımadığından biotəbabətin səmərəli hüquqi standartlarının yaradılması üçün dövlətlərin beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığı tələb olunur. Bu, elə lap əvvəldən dövlətlərin daxili qanunvericiliyi ilə uzlaşan və bununla da onların milli hüquqa sonrakı implementasiyasını və inkişafını təmin etməyə imkan verən müxtəlif dövlətlər üçün vahid və məqbul normalar işləyib hazırlamağa imkan verəcək [31, s.26-30].

Barbara Mayer və Uorren Şiblin fikrincə, biotəbabətin vahid beynəlxalq standartlarının işlənilməsi mürəkkəb və ikili prosesdir. Bir tərəfdən, bu, insan hüquqları üzrə beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən birinə – plüralizmə və mədəni müxtəlifliyə ziddir. Digər tərəfdən, biotəbabətin hüquqi nizamlanması üçün “özül” ola biləcək əsas dəyər və ya prinsip axtarışı yetərincə çətin məsələdir. Lakin onların qənaətinə, yeni elmi çağırışlar heç bir şübhə yeri qoymur – elmin bu sahəsi üçün dəqiq beynəlxalq-hüquqi çərçivələr müəyyən etmək vacibdir [32, s.189-192].

Məlum olduğu kimi, biotəbabətin əsas hüquqi prinsipləri haqqında ümumi beynəlxalq razılıq əldə olunması üzrə ilk cəhdlər YUNESKO və Avropa Şurası tərəfindən edilmişdir. Bu beynəlxalq təşkilatların himayəsi altında bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir: İnsan genomu və insan hüquqları haqqında Ümumdünya Bəyannamə, YUNESKO, 1997-ci il; Biologiya və təbabətin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar insan hüquqlarının və ləyaqətinin müdafiəsi haqqında Konvensiya: İnsan hüquqları və biotəbabət haqqında Konvensiya, Avropa Şurası, 1997-ci il; Biologiya və təbabətin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar insan hüquqlarının və ləyaqətinin müdafiəsi haqqında Avropa Şurası Konvensiyasına İnsanların klonlaşdırılmasının qadağan edilməsi ilə əlaqədar Əlavə protokol, 1998-ci il; elə bu Konvensiyaya insan mənşəli orqan və toxumaların transplantasiyası haqqında 2002-ci il tarixli və İnsanlar üzərində biotibbi tədqiqatlar haqqında 2005-ci il tarixli Əlavə protokollar; İnsanın genetik məlumatları haqqında Beynəlxalq Bəyannamə, YUNESKO, 2003-cü il; BMT-nin İnsanın klonlaşdırılması haqqında Bəyannaməsi, 2005-ci il; YUNESKO-nun Ümumdünya bioetika və insan hüquqları Bəyannaməsi, 2005-ci il [33].

Avropa Şurasının biotəbabət sahəsində hüquqi nizamlamanın əsaslarını müəyyənləşdirən mühüm sənədləri arasında aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır: 1998-ci il tarixli Bioetikanın və biohüququn əsas etik prinsipləri haqqında Barselona Bəyannaməsi və 2000-ci il tarixli Avropa Şurasının Əsas hüquqlar haqqında Xartiyası [34].

Bütün beynəlxalq sənədlərin biotəbabətlə bağlı əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onlar biotəbabət və bioetikanın hüqu-

qi tənzimlənməsi prosesində mərkəzi yerlərdən birini "fərdin bütövlüyü" anlayışına verirlər.

Belə ki, məsələn, 2000-ci ildə Nitsada qəbul edilmiş Əsas hüquqlar haqqında Avropa Şurası Xartiyası 3-cü maddənin I bəndində hər kəsin fiziki və psixi bütövlüyünə hörmət edilməsi hüququnu təsbit edib. Bundan başqa, həmin maddənin II bəndində biotəbabət sahəsinə aid bir sıra normativ göstərişlər də öz əksini tapıb. Bunlardan birincisi məlumatlandırılmış razılıq qaydasının təmin olunmasının zəruriliyinə aiddir, digər üçü isə yevgenikanı, insan bədənindən və hissələrindən gəlir mənbəyi kimi istifadəni və nəhayət, insanın reproduktiv klonlaşdırılmasını qadağan edir [34, s.201-211].

Avropa Şurasının 1997-ci il tarixli Biologiya və təbabətin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar insan hüquqlarının və ləyaqətinin müdafiəsi haqqında Konvensiya: İnsan hüquqları və biotəbabət haqqında Konvensiyanın I maddəsində qeyd edilir: "Konvensiyanın iştirakçıları insan ləyaqətini və fərdi bütövlüyünü müdafiə edir, biologiya və təbabətin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar istisnasız olaraq hamının şəxsiyyətin toxunulmazlığına və digər hüquq və əsas azadlıqlarına riayət olunmasına təminat verirlər". YUNESKO-nun 2005-ci il tarixli Ümumdünya bioetika və insan hüquqları haqqında Bəyannaməsinin 8-ci maddəsi fərdin şəxsi bütövlüyünə hörmət göstərilməsi prinsipini təsbit edir [35, s.81-100].

Əlbəttə ki, digər beynəlxalq-hüquqi aktlar da insanın bütövlüyü hüququnun qorunmasına yönəldilmişdir. Ümumdünya Tibb Assosiasiyasının 1964-cü il tarixli Helsinki Bəyannaməsi: insanlar üzərində biotibbi tədqiqatların aparılması üzrə həkimlər üçün tövsiyələrin 21-ci bəndində aşağıdakı müddəə vardır: "Sınaqdan keçirilənlərin bütövlüyünün müdafiəsi hüququna riayət olunmalıdır. Sınaqdan keçirilənin şəxsi həyatının müdafiəsi, pasiyent haqqında məlumatların məxfiliyi və elmi tədqiqat iştirakçısının fiziki və psixi bütövlüyünə, habelə şəxsiyyətinə tədqiqatın təsirini minimuma endirmək üçün bütün zəruri tədbirləri görmək lazımdır" [33, s.57-59]. ÜST-nin Avropada pasiyentlərin hüquqlarının təminatı sahəsində siyasət haqqında 1994-cü il tarixli Bəyannaməsinin 1.3 bəndi təsdiq edir: "Hər bir insanın öz fiziki və psixi bütövlüyünü, habelə şəxsiyyətinin təhlükəsizliyini qorumaq hüququ var" [36, s.21].

Beləliklə, biotəbabət sahəsinin beynəlxalq sənədləri insanın bütövlük hüququnun bu sahə üçün xüsusi əhəmiyyətini qeyd edərək, onu birinci plana çəkmişdir. Biotəbabət sahəsində beynəlxalq qanunvericiliyin bütövlük hüququna verdiyi önəmli rol təkcə mövcud fərdlərin deyil, həm də bütün bəşəriyyətin bütövlüyünün və identikliyin qorunmasının zəruriliyi ilə bağlı real ictimai narahatlığın nəticəsidir.

Fikrimizcə, insan hüquqları üzrə yuxarıda adı çəkilən beynəlxalq sənədlərin ümumi oxşar xüsusiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, fərdlərin bütövlüyünün müdafiəsi məqsədi daşıyan həmin sənədlər bu hüququn anlayışı, məzmunu və mahiyyəti ilə bağlı heç bir şərh vermir. Beynəlxalq hüquqda şəxsiyyətin bütövlüyü hüququnun qorunmasına münasibətdə birbaşa təsbitin, rəsmi ümumqəbul olunmuş şərhin və ya izahın olmaması bu hüququn hansısa müəyyən və kifayət qədər işlənmiş elmi konsepsiyasının olmamasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, məsələn, insan hüquqları üzrə əksər tədqiqatlarda şəxsin fiziki və psixi bütövlüyünə hörmət hüququ ya ümumiyyətlə, heç xatırlanmır, ya da şəxsi toxunulmazlıq və ya şəxsi həyat hüququ çərçivəsində təfsir edilir. Lakin son bir neçə il ərzində hüquqşünasların biotəbabət sahəsinə artan marağı ilə əlaqədar olaraq bu hüququn bəzi aspektlərinə həsr olunmuş tədqiqat işləri də aparılmışdır [19, s.20-78; 37, s.54-98; 38, s.13-88 və s.].

Beynəlxalq hüquq elmində bütövlük hüququnun hansısa dəqiq konsepsiyasının olmamasına baxmayaraq, insan hüququ kimi "bütövlük" anlayışı ilə bağlı dəqiq olmasa da, hər halda müəyyən izahlar vermək mümkündür. "İnsanın bütövlüyü" anlayışının ən sadə izahı üçün İ.Kantın fəlsəfəsinə müraciət etməyi məqsədəuyğun sayırıq. S.A.Komarov və İ.V.Rostovşikovun göstərdikləri kimi, onun qəti imperativinin ikinci formuluna uyğun olaraq, "insana heç vaxt vasitə kimi deyil, həmişə özündə məqsəd kimi yanaşmaq lazımdır". Bu iddiadan belə çıxır ki, insanın bütövlüyü – alternativ materialı və hansısa ekvivalenti olmayan kateqoriyadır. Biologiya və təbabət sahələrinə uyğun olaraq, bu, aşağıdakıları bildirir: biz insanı və ya insan qrupunu elmin xeyrinə, yaxud gələcək nəsillərin xəstəliklərini sağaltmaq naminə biotibbi eksperimentlərdə iştirak etməyə cəlb etməklə, onların fiziki və psixi bütövlüyünü təhlükə altına sala bilmərik; digər fərdin həyatını xilas etmək naminə hətta cinayətkar və ölüm cəzasına məhkum edilmiş şəxs

olsa belə, sağ adamın orqanlarını ona köçürmək üçün götürə bilmərik; gələcək valideynlərin arzularını təmin etmək naminə rüşeymin genetik xüsusiyyətlərini implantasiya öncəsi dəyişdirmək yolverilməzdir [24, s.247-248].

Göstərilən nümunələr müasir beynəlxalq hüquqda məhdudlaşdırılmış və ya qadağan edilmiş praktika növləridir. Bundan başqa, şəxsiyyətin bütövlük hüququ çərçivəsində Kantın bu prinsipi öz əksini insan bədənindən və ya onun hissələrindən gəlir əldə edilməsinin və insan varlıqlarının klonlaşdırılmasının qadağan olunmasında tapmışdır.

İnsanın təbiətin xəlv etdiyi nadir varlıq, "bədən, ruh və şüur"un sarsılmaz bütövlüyü kimi başa düşülməsi müasir beynəlxalq hüquq sisteminin əsasını təşkil edir. Şübhəsiz, çağdaş cəmiyyətin başlıca nailiyyətlərindən biri bütün insanların nadir və mütləq dəyər kəsb etmələrinin, onların sadəcə, bəşəriyyətin bir hissəsi olduqları üçün əsas hüquqları olduğunun hamılıqla və hər yerdə tanınmasıdır. B.M.Mayer və L.M.Morinin fikrincə, insanın bütövlüyü konsepsiyasının böyük tarixi var. Antik mütəfəkkirlərin, xristian filosoflarının təlimlərindən və İntibah dövrünün alimlərindən başlayaraq, bu konsepsiya insanın təbii hüquqları nəzəriyyəsi ilə sıx birləşmiş, XX əsrin ikinci yarısında biotəbabət etikasında öz əksini tapmışdır. O, əksər dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit olunaraq, insanın fundamental hüququ statusunu əldə etmiş və biotəbabətin beynəlxalq səviyyədə hüquqi tənzimlənməsinin əsasına çevrilmişdir [39, s.166-168].

Məlum olduğu kimi, insanın bütövlüyü də müasir Avropa bioetikasının vacib prinsipidir və insana sadəcə, fiziki, ruhi və intellektual tam kimi baxmır. İnsan təbii yaşayış mühiti nəzərə alınmaqla qəbul edilir. Fərdin bütövlüyü isə onun bütün yaşantıları əsasında formalaşan və insanın ömür tarixi kimi təsvir edilə bilən onun həyat fəaliyyətinin təbii düzümü olaraq anlaşılır. Belə bir yanaşma fərdi konkret həyatı gerçəklikdən ayırmadan, onun şəxsi təcrübəsini, özünəinamlarını və özünüəyniləşdirməsini nəzərə almaqla, onu hərəkətlərinin, iradəsinin, prinsiplərinin, baxışlarının və həyat mövqelərinin məcmusunda qavramaq imkanı verir.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, şəxsiyyətin bütövlük hüququ insanın biotəbabətin inkişafı ilə əlaqədar olan aşağıdakı risk qruplarından müdafiə olunmasını təmin edir:

1. İnsan bədəninin, onun hissələrinin və məhsullarının kommersiyalaşdırılması;

2. İnsanların genetik xüsusiyyətlərindən xəbərdar olmağa əsaslanan diskriminasiyanın yeni formaları;

3. Genetik manipulyasiyalar vasitəsilə insanın instrumentallaşması.

İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq hüquqda fərdin bütövlüyünə hörmət, habelə onun fiziki və psixi bütövlük hüququ prinsipi təsbit edilir. Bu, gen texnologiyalarının gücünün hazırkı dövrə nisbətən daha yüksək dərəcədə inkişaf edəcəyi gələcək dövrdə insanın təbiətinə biotibbi müdaxilənin hüquqi nizamlanmasının fundamental əsaslarının bərqərar olunması baxımından əhəmiyyətli tərəqqidir.

Son onilliklərdə dünya təcrübəsində insan hüquqlarının təsdiq olunmasında və qorunmasında bu hüquqların biotəbabət sahəsində gerçəkləşən (və ya gerçəkləşməyən) geniş hissəsi daha qabarıq yer tutur. Bu sahəyə, birincisi, insanın hər şeydən öncə həkimlə, daha geniş isə, bütövlükdə səhiyyə xidmətləri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olaraq pasiyent kimi çıxış etdiyi məkan və zamanda yaranan problemlər aiddir.

İkincisi, insan yeni tibbi texnologiyaların təsirinə məruz qaldıqda, buraya onun hüquq və ləyaqəti ilə bağlı olan hər bir şey daxil edilir. Burada o, çox vaxt sınağa məruz qalaraq, biotibbi eksperimentlərin iştirakçısı olur. Yeri gəlmişkən, gerçək təcrübədə adi həkim yardımı ilə yüksək texnoloji təbabət arasındakı sərhədləri ayırmaq çox müşkündür. Çünki müasir tibbi praktika elmi eksperimentlərlə və insanın üzərində yeni dərman preparatlarının və tibbi texnologiyaların yoxlanılması ilə daha sıx qovuşmaqdadır. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər bir yeni müalicə üsulunun ölkədə tətbiqinə icazə verilməmişdən öncə o, yüzlərlə və minlərlə pasiyent üzərində sınaqdan keçirilir. Həm də hər bir belə sınaq pasiyent üçün az və ya çox dərəcədə risk elementi daşıyır. Tədqiqatçı və sınaqdan keçirilən arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyəti elədir ki, onların hədəfləri də kökündən fərqlidir. Belə ki, əgər tədqiqatçı üçün ən önəmlisi yeni biliklərin əldə edilməsidirsə, sınağa məruz qalan üçünsə bu, sağlamlıq durumunun yaxşılaşdırılmasıdır. Bir daha vurğulayaq ki, burada söhbət heç də eksperimenti aparanın qəddarlığından, pis fikirliliyindən, yaxud biganəliyindən deyil, maraqların obyektiv şəkildə mövcud toqquşmasından gedir [40, s.78-79].

Ümumiyyətlə, çağdaş təbabət insan orqanizminin ən dərin strukturlarına – insanın reproduksiya proseslərinə, onun psixikasına, genetikasına, hətta ölüm proseslərinə də effektiv təsir imkanlarını fasiləsiz olaraq genişləndirməklə, get-gedə daha təkmil və möhtəşəm olur. Çox vaxt və əsaslı olaraq söyləyirlər ki, bu gün insanın məruz qaldığı əksər tibbi müdaxilələr həddən artıq təcavüzkar xarakter daşıyır. Ona görə də insanın yeni, əlavə müdafiə vasitə və mexanizmlərinə ehtiyacı var.

Təəssüf ki, Azərbaycan Respublikasında, fikrimizcə, biotəbabət sahəsində insan hüquqlarının əhəmiyyəti bu günə qədər də yetərincə dərk edilmir (hərçənd qeyd etmək lazımdır ki, vəziyyət sürətlə dəyişməkdədir). Ölkəmizdə ənənəvi diqqətçəkən obyektlər insanın ya sosial-iqtisadi, ya da mülki və siyasi hüquqları olmuşdur. Onların əhəmiyyətini qətiyyənlə azaltmayaraq, hər halda vurğulayaq ki, biotəbabət praktikası bəlkə də ən fundamental, sözün birbaşa mənasında, insanın həyatı adlana biləcək fəaliyyət sahəsidir. Buraya yaşamaq hüququnun özünü, insanın cismani və psixoloji bütövlüyünün qorunması hüququnu, insan ləyaqətinə hörmət etmək hüququnu (bu, təkcə təşəkkül tapmış insan deyil, eləcə də insan rüşeyminə və ölmüş adamın qalıqlarına şamil edilir – zamanəmizdə həm bu, həm də o biri – tibb preparatları hazırlamaq və ya transplantasiya üçün xammal qismində çox vaxt vasitə kimi qəbul edilir), nəhayət, ləyaqətli ölüm hüququnu da aid etmək qəbul edilmişdir. Bununla yanaşı, bir sıra məsələlər də, tibbi yardım almaq sahəsində birincisi, məqbul keyfiyyəti və ikincisi, insanlar arasında sosial ədaləti və bərabərliyi təmin etmək kimi məsələlər çox ağırlıdır [31, s.26-28].

Daha sonra onu da qeyd etmək istəyirik ki, əksər ölkələrdə, burada Azərbaycan da istisna deyil, həkim və pasiyentin qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterində də yetərincə sürətli dəyişikliklər baş verməkdədir. Bu dəyişikliklərin mahiyyəti – paternalist adı alan və atanın öz fərasətsiz övladına baxdığı kimi, həkimin də pasiyentə elə bil ki, yuxarıdan aşağı baxdığı qarşılıqlı münasibətlər tipindən uzaqlaşmaqdadır. Bu zaman pasiyent onun rifahının məhz nədən ibarət olduğunu şəxsən özü müəyyənləşdirən həkimin göstərişlərinə yalnız kor-koranə əməl etmək məcburiyyətində qalır. D.S.Jamarın göstərdiyi kimi, bu paternalist modelin əvəzinə elə münasibətlər tipi gəlir ki, bu tip üçün

iki bərabərhüquqlu partnyor – həkim və pasiyent arasında əməkdaşlıq və dialoq səciyyəvidir. Bu, pasiyentə müstəqil, muxtar şəxsiyyət kimi bəslənilən münasibətə əsaslanır. Pasiyent müəyyən hüquqlara malikdir ki, onların da pozulması əxlaqi, bəlkə də hüquqi normalardan geri çəkilmə deməkdir [41, s.116-118].

Bunun nəticəsi, hər şeydən öncə, pasiyentlər tərəfindən həkimlərə olan tələblərin artmasıdır. Son vaxtlar pasiyentlərin və ya onların qohumlarının həkimlərin qeyri-peşəkar və vicdansız hərəkətlərinə görə onlara dəyən maddi və mənəvi ziyanın ödənilməsi haqqında məhkəmələrə müraciət etdikləri və hətta bu məhkəmə işlərini udduqları kimi hadisələr daha tez-tez baş verir.

Bütün bu problemlər bioetika adlandırılan yeni elm sahəsinin tədqiqat obyektidir. Hazırda bütün dünyada sürətlə inkişaf edən bioetika (bəzən onu biotəbabət etikası da adlandırırlar) həm tətbiqi səhiyyə sahəsində, həm də yeni tibbi texnologiyalar sahəsində yaranan problemlərin durumlarının təkcə öyrənilməsi ilə məşğul deyil, eləcə də bunları həll etmək üçün müxtəlif yollar və vasitələr işləyir.

Bununla əlaqədar olaraq, klonlaşdırma yolu ilə dünyaya gələn birinci heyvan haqqında ilk məlumatların yayılması halı da maraqlıdır. O zaman ABŞ-dakı Bioetika üzrə Milli Konsultativ Komissiyaya bu texnologiyanın insana tətbiq edilməsi vaxtı yarana bilən sosial-etik problemlərin təhlili ilə bağlı üç ay ərzində xüsusi məruzə hazırlamaq tapşırılmışdı. Q.Lizin sözlərinə görə, Komissiyaya edilən tövsiyələrin əsasını klonlaşdırma sahəsində işlərin hüquqi nizamlanması üzrə tədbirlər təşkil edirdi [42, s.99-101].

Bu gün eynən Amerikadakı kimi komitə və komissiyalar dünyanın bir çox ölkələrinin hökumətlərində də fəaliyyət göstərir. Təəssüf ki, Azərbaycan bu məsələdə istisnadır – bizdə hələ də pasiyentlərin və sınaqdan keçirilənlərin hüquqlarının qorunması ilə bağlı məsul və məcburi qərarlar qəbul edə bilən və onların icrasına nəzarət edən dövlət strukturu yoxdur.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının nəzdində yaradılmış Bioetika üzrə Azərbaycan Milli Komitəsi kimi təşkilatlar, əlbəttə ki, nəse etməyə çalışırlar, lakin onların qəbul edəcəkləri qərarlar ən yaxşı halda yalnız mənəvi nüfuz qüvvəsinə malik ola bilər.

Bununla belə, həm Azərbaycan cəmiyyətində, həm də kütləvi informasiya vasitələrimizdə bioetika problemləri getdikcə daha çox və əsasən də yetərinə şiddətli müzakirələr obyektinə çevrilir. Azərbaycan Respublikasında mövcud olan donor orqan və toxumalarının tədarükü və istifadəsi təcrübəsinin mənəvi baxımdan nə dərəcədə məqbul olub-olmaması ilə bağlı illərdir ki, mübahisələr getməkdədir. Son illər isə insanın klonlaşdırılması sahəsində tədqiqatların mümkünlüyü və yol verilə bilməsi ətrafında məsələlər çox intensiv müzakirə edilir.

Biologiya və təbabətin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar insan hüquqlarının və ləyaqətinin müdafiəsi haqqında Konvensiyanın (İnsan hüquqları və biotəbabət haqqında Konvensiya) toxunduğu problemlər dövrəsi, ən ümumi şəkildə belə görünür. 1990-cı ilin əvvəllərindən etibarən üzərində işə başlanılan bu mühüm sənəd Avropa Şurasının Parlament Assambleyası (ali nümayəndəli orqan) tərəfindən 1996-cı ilin noyabrında qəbul edildi. İlk öncə layihənin hazırlanması xüsusi olaraq yaradılmış Komitə çərçivəsində aparılırdı. Bu qurum 1993-cü ildə Bioetika üzrə rəhbər komitəyə çevrildi [43, s.6-9].

Əvvəlcə bioetika üzrə Konvensiyadan danışılırdı, lakin yekun mətnə bu terminin istifadəsindən imtina etmək qərara alındı (hərçənd ki, məişətdə, qeyri-rəsmi danışıda onu məhz bu cür adlandırmaqda davam edirlər). Belə bir dəyişikliyin əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, Konvensiya hüquqi sənəddir və ona görə də orada “etika” sözünün işlədilməsi yanlış fikirlərə səbəb ola bilər. Başqa sözlə, Konvensiyada təsbit olunmuş normalar əxlaqi çağırış qüvvəsinə malik deyil – ona qoşulan hər bir dövlət bu normaları öz qanunvericiliyinə tətbiq etmək öhdəliyi götürür.

Bundan başqa, dövlətlər onları sadəcə bəyan etməməli, həm də bu normaların gerçək icrasını təmin etməlidirlər. Bu, Azərbaycan Respublikası üçün xüsusilə aktualdır. Fikrimizcə, Avropa Şurasının müvafiq instansiyaları Konvensiyanı imzalayan ölkələrin hər birində onun normalarına əməl olunmasına nəzarət etmək hüququna malikdir [44, s.72-73].

Hazırda Avropa Şurasının üzvü olan ölkələrdən 20-dən çoxu bu Konvensiyaya qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikası hələ onu imzalamayıb, lakin buna səbəb hansısa prinsipial etirazlar deyil, sadəcə,

yerli strukturların fəaliyyətsizlikləridir. Bizə məlum olduğuna görə, bu məsələdə maraqlı təşkilatlarımız Konvensiyaya qoşulmağımızın lehinədir. Lakin məhz bu sahədə siyasəti işləyib-hazırlayan və gerçəkləşdirən dövlət orqanının olmaması Konvensiyanın imzalanmasına başlıca əngəllərdən biridir [44, s.73].

Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmizdə qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələr və sazişlərin daxili qanunlar qarşısında prioritetliyi var. Bu o deməkdir ki, əvvəla, qanunvericiliyimizdə müvafiq normaların olmadığı hallarda beynəlxalq normalar Azərbaycan Respublikasının ərazisində birbaşa təsirə malikdir. İkincisi, əgər daxili qanunvericiliyin bu və ya digər norması beynəlxalq-hüquqi norma ilə ziddiyyət təşkil edirsə, onda beynəlxalq normalar əsas götürülür.

Avropa Şurasının Bioetika üzrə Konvensiyasının prinsipial vacibliyini, habelə Azərbaycan Respublikasının bu təşkilata daxil olması ilə onun ölkəmizdə necə yerinə yetirilməsinin beynəlxalq səviyyədə yoxlanılması üçün hüquqi bazanın yaranması faktını nəzərə almaqla, ilk növbədə sənədin prinsipial müddələrinin təfsirinə və Azərbaycan qanunvericiliyində onların əks olunmasına diqqət yetirmək, bir sıra maddələri şərh etmək yerinə düşərdi [33, s.3-5].

Konvensiyanın 1-ci maddəsində təsbit edilən məqsəd və vəzifələr, bütövlükdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsində: "İnsan, onun hüquq və azadlıqları ali dəyərdir" və 21-ci maddəsində: "Şəxsiyyətin ləyaqəti dövlət tərəfindən qorunur. Heç nə onun azaldılması üçün əsas ola bilməz" yazılan müddələrlə uzlaşır [30, s.3-4; 16-17]. Bununla belə, Konstitusiyamızdan fərqli olaraq, Konvensiya hər bir insanın hüquq, azadlıq və ləyaqəti ilə yanaşı, onun bütövlüyünün də qorunmasının vacibliyinə xüsusi diqqət yetirir ki, bu da məhz biologiya və təbabət sahələrində prinsipial əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, müasir genetikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, insanın bütövlüyünün qorunması tələbləri onun genetik strukturuna da şamil edilir: bu struktura, birincisi, onun şəxsi rifahı naminə, ikincisi isə onun könüllü və şüurlu razılığı ilə təsir göstərmək olar. Təxminən elə bu, insan beyninə və psixikasına olan müasir təsir imkanlarına da aiddir.

Konvensiyanın insanın prioritetliyini müəyyənləşdirən 2-ci maddəsinə əsasən, hətta ən cəzbedici elmi nəticələr almaq perspektivi də insanın razılığı olmadan bu nəticələr naminə eksperimentlər aparılmasına əsas vermir [33].

Bu, Azərbaycan qanunvericiliyində öz əksini tapıb: heç kim könüllü razılıq olmadan tibbi, elmi və digər təcrübələrə məruz qala bilməz. Ayrıca götürülmüş insan rifahının elm və cəmiyyətin maraqları üzərində prioritetliyini təsdiq edən norma bu gün insan üzərində tibbi təcrübə və eksperimentlərin etik və hüquqi tənzimlənməsinin həyata keçirildiyi bütün beynəlxalq sənədlərin əsasını təşkil edir. Bu, qeyri-humanist, bəlkə də sadəcə, insani olmayan eksperimentlərin qurbanı olan minlərlə insanın həyatı və izzətləri hesabına araya-ərsəyə gəlib. Faşist Almaniyasında aparılan eksperimentlər daha çox məşhurlaşmış, lakin buna bənzər hadisələr ABŞ-da da, keçmiş SSRİ-də də, bir çox digər ölkələrdə də baş verib [45, s.103-104].

Konvensiyanın bu maddəsinin mətnində insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına yol verilən hallar kifayət qədər dəqiq göstərilib. Azərbaycan Konstitusiyasında da müvafiq məhdudlaşdırmanın siyahısı verilir: insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları qanunla yalnız konstitusiya quruluşunun əsaslarını, mənəviyyatı, digər şəxslərin sağlamlığını, hüquq və qanuni maraqlarını müdafiə etmək, ölkənin müdafiəsini və dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə lazım olan qədər məhdudlaşdırıla bilər. Bu, məsələn, o deməkdir ki, hansısa infeksiya və ya genetik qüsurun daşıyıcısı olan, yaxud psixi pozğunluğuna görə ətrafdakılar üçün təhlükə mənbəyi olan insanın hüquq və azadlıqlarının hər hansı şəkildə məhdudlaşdırılması yalnız mövcud qanunlara əsasən tətbiq edilə bilər.

Konvensiyanın hansısa tibbi müdaxilə üçün razılıq alınmasının zərurətini ehtiva edən 5-ci maddəsi xüsusi diqqətə layiqdir. Məsələn ondadır ki, "Vətəndaşların sağlamlığının qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun mövcud redaksiyasında tibbi müdaxilənin zəruri ilkin şərti olaraq vətəndaşın razılığı göstərilir. Burada "müdaxilə" sözü altında diaqnostika, profilaktika, müalicə, reabilitasiya və tədqiqat məqsədilə insana edilən təsir başa düşülür.

Konvensiyada əksini tapan norma daha ciddidir, çünki o, sadəcə bir razılıq deyildir, könüllü və məlumatlandırılmış razılıq tələb olunur.

Könüllülük o deməkdir ki, aldatma, məlumatın gizlədilməsi, manipulyasiya (məsələn, əgər razılığın əvəzi olaraq maddi cəhətdən haqq təklif olunarsa) və ya məcburiyyət yolu ilə alınan razılıq qanuni sayıla bilməz. Razılıq o halda məlumatlandırılmış sayıla bilər ki, razılığı verən şəxsə nəzərdə tutulan müdaxilənin mənası, hansı məqsədlə aparılması, bu müdaxilənin onun üçün hansı riski doğuracağı və həmin müdaxilənin nə kimi mümkün alternativləri onun başa düşəcəyi dildə izah edilməlidir [46, s.33-36].

Onu da qeyd edək ki, Konvensiyada olduğu kimi, bizim qanunvericilikdə də razılıq verən şəxsin hər hansı an ondan imtina edə bilmək hüququ olan norma vardır (burada söhbət sınaqdan keçirilən şəxsin biotibbi tədqiqatın hər hansı mərhələsində onda iştirak etməkdən imtina etmək hüququndan gedir).

Konvensiyanın bacarığı olmayan şəxslərin razılığına həsr olunan 6-cı maddəsində də Azərbaycan qanunvericiliyində olmayan normalar mövcuddur. "Vətəndaşların sağlamlığının qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 32-ci maddəsindəki müvafiq müddəalar bacarığı olmayan şəxslərdən, başqa sözlə, 15 yaşına qədər uşaqlardan, qanunla iş bacarığı olmayan kimi tanınanlardan və ya faktiki iş bacarığı olmayanlardan razılıq alınmasını nəzərdə tutmur. Bu normanın hüquqi tərəfindən daha çox, əxlaqi səciyyəsi var – burada yalnız imkan daxilində iş bacarığı olmayan şəxsin özünün fikrinin nəzərə alınması arzusu ifadə olunur. Lakin qeyd edək ki, qanunla iş bacarığı olmayan şəxslər kimi qəbul edilənlərə münasibətdə bu norma Konvensiyada tam ciddi təsbit edilmişdir [33].

Yeri gəlmişkən, Konvensiyanın 7-ci maddəsində psixi pozuntulardan əziyyət çəkən pasiyentlərin hüquqlarının müdafiəsinə həsr olunmuş müddəa "Psixiatriya yardımı və onun göstərilməsi zamanı vətəndaşların hüquqlarının təminatı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda kifayət qədər tam şəkildə əks olunmuşdur.

Konvensiyanın 9-cu maddəsində pasiyentin bu və ya digər tibbi müdaxilənin aparılması anında öz iradəsini ifadə etmək iqtidarı olmazsa, onun bu müdaxilə ilə əlaqədar əvvəlcədən söylədiyi fikirlərin nəzərə alınmasının zəruriliyindən danışılır. Həmin müddəanı "İnsanın orqan və (ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında" Azərbaycan

Respublikası Qanunu ilə müqayisə etmək olar. Burada göstərilir ki, əgər səhiyyə müəssisəsi meyitdən orqanların və ya toxumaların çıxarılması anında həmin adamın sağlığında, yaxud onun ölümündən sonra qohumlarının və ya qanuni nümayəndəsinin orqan və toxumaların re-sipiyentə transplantasiyası üçün çıxarılmasına razılıq vermədikləri barədə məlumatlandırılmışdırsa, meyitin orqan və toxumalarının çıxarılmasına yol verilmir. Qanunun bu maddəsində təsbit edilən şərait fərqli olsa da, Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə onun oxşarlığına diqqət yetirmək lazımdır. Hər iki halda problem ondan ibarətdir ki, bizim qanunvericiliyimizdə vətəndaşın gələcəkdə mümkün müdaxiləyə nisbətə arzusunun hüquqi cəhətdən ciddi şəkildə qeydə alınmasına imkan verən norma yoxdur [47, s.24-26].

Konvensiyanın 21-ci maddəsini də transplantasiya haqqında qanunvericiliklə əlaqələndirmək məqsədəuyğundur. Belə ki, "Transplantasiya haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində göstərilir: "Orqan və (ya) toxumalar alqı-satqı predmeti ola bilməz. İnsanın orqan və (ya) toxumalarının alqı-satqısı, eləcə də bu hərəkətlərin reklam olunması cinayət məsuliyyətinə səbəb olur" [46, s.77-78]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, transplantasiya haqqında qanunun təsiri insanın reproduksiya prosesinə, həmçinin qan və onun komponentlərinə aidiyyəti olan orqana, onun hissələrinə və toxumalara şamil edilmir (bax:2-ci maddə).

Qana gəlincə isə, bu gün "Qan və onun komponentlərinin donorluğu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu qüvvədədir. Lakin reproduktiv orqan və toxumalarla bağlı, demək olar ki, hər bir şey, təəssüf ki, hələlik ölkə qanunvericiliyi çərçivələrindən kənarıdır (o cümlədən, rüşeymin inkişafının müxtəlif mərhələlərində onun hüquqi statusu). Bu isə, bir tərəfdən, onlardan kommersiya məqsədləri ilə istifadə üçün imkanlar açır, digər tərəfdən də bu işlərdə iştirak edən tibb işçilərinə qarşı əsassız hücumlara səbəb olur.

Nəzərə çatdıraq ki, Konvensiyanın 10-cu maddəsi insanın şəxsi həyatının müdafiəsi və onun sağlamlıq durumu haqqında məlumatların əldə edilməsinin məhdudlaşdırılması barədədir. Qanunun 43-cü maddəsi Konvensiyanın 15-18-ci maddələrinə uyğun gəlir. Lakin təkcə bir bu maddə insan üzərində biotibbi tədqiqatlar və eksperimentlər kimi,

belə geniş və şaxəli sahənin hüquqi və etik cəhətdən səmərəli nizamlanması üçün yetərli deyil [46, s.80].

Təəssüf ki, Azərbaycan qanunvericiliyində hələ də Konvensiyanın 11-15-ci maddələrində təsbit olunan normalar öz əksini tapmayıb. Bu gün həm insanın reproduksiyası haqqında, o cümlədən, insan embrionlarının qorunması haqqında, həm də insanın genetik strukturlarının müdafiəsi haqqında, genetik testləşdirmə zamanı əldə edilən məlumatın məxfiliyi haqqında və s. qanun layihələrinin işlənilib hazırlanması çox aktualdır.

Bununla əlaqədar olaraq ilk növbədə Konvensiyanı imzalayan tərəflərdən "onun əsas müddələrinin milli qanunvericiliyə daxil edilməsi"ni tələb edən sənədin 1-ci maddəsinə diqqət yetirmək istərdik. Qeyd etmək lazımdır ki, bu müddələrin bir çoxu ölkəmizdə qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində öz əksini tapmışdır. Lakin yəqin ki, bu, həmin sahədə vəziyyətin əla olduğunun yalnız görüntüsüdür. Belə ki, bu gün qüvvədə olan qanunvericiliyin əksər maddələri, bir daha vurğulayaq ki, deklarativ xarakter daşıyır.

Hesab edirik ki, biotibbi eksperimentlərin iştirakçısı olan insanın hüquqlarının müdafiəsi haqqında məsələyə yenidən qayıtmaq lazımdır. Çünki məhz bu sahə üzrə dünya təcrübəsində son onilliklərdə çoxlu sayda prinsiplial yeniliklər meydana gəlmişdir, amma heyf ki, bunlar milli biotəbabətdə heç cür öz əksini tapmır. Hazırda biotibbi eksperimentlər etikası qətiyyənlə təkcə xoş arzularından ibarət deyil. Bu eksperimentlərin aparılmasının praktikada işlənmiş və yoxlanılmış normaları, həmçinin bu normalara əməl olunmasına ciddi nəzarət etmək imkanı verən struktur və mexanizmlər mövcuddur.

Sınaqdan keçirilənin (yaxud, onun qanuni nümayəndələrinin) mütləq, sənədli məlumatlandırılmış razılığı tələbi ilə yanaşı, bu cür nəzarətin başlıca hissəsi əvvəla, insanlar və heyvanlar üzərində eksperimentlər aparən elmi-tədqiqat müəssisələrində yaradılan müstəqil etik komitələrdir. Belə bir komitə tərəfindən bəyənilmədən, başqa sözlə, xüsusi etik ekspertiza olmadan heç bir tədqiqat layihəsi maliyyələşdirilə bilməz. İkincisi, elmi jurnalların siyasəti (təəssüf ki, hələ bizdə deyil, Qərbdə) elədir ki, onlar tam aydınlıq olmayan məqalələri dərc etmirlər, bu məqalələrdə ifadə olunan eksperimentlər mövcud etik nor-

malara ciddi şəkildə uyğun gəlməlidir. Bununla da etik-hüquqi normaların pozulması ilə aparılan eksperimentlər sadəcə, elmi statusa iddia etmək imkanından məhrum olur.

Biotibbi tədqiqatların həddən artıq bürokratikləşməsi təhlükəsi ilə bağlı narahatlıqlara gəlincə, bizə elə gəlir ki, bu, ümumiyyətlə, hər hansı tədqiqat və digər fəaliyyətin reqlamentləşməsi formalarında olduğu kimi mövcuddur. Lakin onu ayrı-ayrı adamlar üçün, tibb aləmi üçün, bütövlükdə cəmiyyət üçün eksperimentlərin aparılması zamanı nəzarətsizliyin səbəb olduğu potensial təhlükələrlə müqayisə etmək lazımdır.

Konvensiya hazırlanarkən güman olunurdu ki, o, çərçivə xarakteri daşıyacaq, yəni ən ümumi normalardan ibarət olacaq. Qərara alındı ki, bu ümumi normalar biotəbabətin ayrı-ayrı sahələrinə münasibətdə konkretləşdiriləcək. Avropa Şurasının Bioetika üzrə Rəhbər Komitəsi bu məqsədlə Konvensiyaya Əlavə protokollar hazırlayır. Bu sənəd insanın klonlaşdırılmasını qadağan edir. Hazırda insan üzərində eksperimentlər, orqan və toxumaların transplantasiyası, insanın genetikası, insanın embrion və rüşeyminin müdafiəsi, psixiatriya üzrə Əlavə protokol layihələri müxtəlif hazırlıq mərhələsindədir.

Hüquq-müdafiə və hüquqi ədəbiyyatda bir tərəfdən, necə deyərlər, “neqativ” hüquqlarla, yaxud mülki və siyasi hüquq və azadlıqlarla, digər tərəfdən, “pozitiv” hüquqlar, yəni sosial-iqtisadi hüquqlar arasında toqquşmaların mövcudluğu dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Biz bu mövzu üzrə müzakirələrə hansısa töhfə vermək fikrindən uzağıq. Bioetika problemləri ilə və Konvensiyada təsbit olunmuş spesifik hüquqların bununla bağlı oynaya biləcəyi rolla sıx əlaqədar olan problemin yalnız bir aspektini vurğulamaq istərdik.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları mülki və siyasi hüquqların həyati vacibliyini hiss edirlər. Sosial-iqtisadi hüquqlarla bağlı problemlər hamıya birbaşa təsir edir. Lakin onlara məhz hüquqi hüquqlar kimi yanaşılması cəhdlərinin yaratdığı sırf hüquqi çətinlik və şübhələrdən başqa, onların gerçəkləşməsi hüquqi deyil, əsasən, iqtisadi amillərdən asılıdır.

Bu baxımdan, Bioetika üzrə Konvensiyada qorunan hüquqlar unikal xarakter daşıyır. Onlar, bir tərəfdən, demək olar ki, hər bir insanın gündəlik və aşkar həyati maraqlarına toxunur. Digər tərəfdən isə,

onların həyata keçirilməsi siyasi kolliziya və hətta resurs məhdudiyətlərindən daha çox, hüquq düşüncəsi vəziyyətindən, insanların öz hüquqlarını dərk etməsindən və bu hüquqları fərdi, yaxud digər insanlarla birləşməklə müdafiə etməyə hazırlığından asılıdır. Bütün bunlar “biotibbi hüquqlar”ı cəmiyyətimizdə hüquq düşüncəsinin əsaslarının və öz hüquqlarının müdafiəsinin təşkili və özünü-təşkili vərdişlərinin inkişafı üçün xüsusilə uğurlu “poliqon”a çevirə bilər.

Nəticə. Etika və insan hüquqları bir-birilə sıx bağlıdır. Hərçənd ki, etika insan hüquqlarını təyin edir, onun təzahürü üçün imkan hazırlayır. Bioetikanın formalaşması çağdaş təbabətin texnoloji cəhətdən yeniləşməsində baş verən nəhəng dəyişikliklərlə, eləcə də gen mühəndisliyi, orqanların köçürülməsi və biotexnologiyada uğurlar qazanan tibbi-kliniki praktikanın köklü irəliləyişləri ilə şərtlənib. Onun əsas istiqamətləri – surroqat analıq, klonlaşdırma, orqanların köçürülməsi, həyatın süni şəkildə uzadılması, evtanaziya, gen mühəndisliyi, insanın sağlamlığına ziyan vurmada ən yeni biotexnologiyalardan və gen modifikasiyalarından istifadə edilməsi və sairidir.

İnsanın həyat və ləyaqətinə hörmət fəlsəfəsi, onun sağlamlığını qorumaq hüququ bu və ya digər variantda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində əhəmiyyətli dərəcədə təsbit edilmişdir. Ölkə konstitusiyasında sağlamlığın qorunması hüququ ilə bağlı xüsusi maddə var.

Bununla belə, məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası 2001-ci ilin dekabrında “İnsanın əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası”na qoşulmuş, Milli Məclis tərəfindən “Avropa Sosial Xartiyası” [20] və digər beynəlxalq sənədlər ratifikasiya edilmişdir. Bütövlükdə, Azərbaycan qanunvericiliyi hazırda çağdaş Avropa hüquqi məkanına implementasiya dövrünü yaşayır. Bu proses obyektiv xarakter daşıyır. Beynəlxalq hüquq dövlətlərin üzərinə milli qanunvericiliyi beynəlxalq hüquqa uyğunlaşdırmaq “öhdəliyi” qoyur. Bu təkamülün müsbət xarakterini inkar etməyərək, normativ rəqlament anlayışında qısaca dayanmaq istərdik. Bunu klassik Avropa ölkələri, Avropa Şurasının üzvləri və elə bu təşkilatın yeni üzvləri müxtəlif şəraitlərdə yerinə yetirməli olurlar. Məsələn, Avropa təşkilatlarında mülki, siyasi və sosial hüquqların müdafiəsi arasındakı fərq böyük deyil. Sosial-mədəni və siyasi səviyyələrdə oxşarlıqlara, gerçək eyniliklərə görə onlarda problemin

həllinə beynəlxalq Konvensiya institutlarının kodifikasiya və tətbiqinin bircinsliyi yolu ilə nail olunur [48, s.33-39].

Alimlərin hər bir ölkədə analoji hüquqi şəraitin tezliklə əldə edilməsi kimi təbii arzusunu yaxşı başa düşürük. Lakin gerçəklik amilini nəzərə almamaq, ölkəni milli qanunvericiliyi bütün beynəlxalq normalara tam və sürətli uyğunlaşdırmaq üzrə prosedurlar işləməsinə tezləşdirməyə, yaxud iqtisadi, maliyyə çətinlikləri ilə üzləşən, təcavüzün qurbanı olan və bizim nümunəmizdə olduğu kimi, nəticədə 1 milyon qaçqını və məcburi köçkünü olan dövləti onları tətbiq etməyə məcbur etmək düzgün olmazdı.

Bu məsələdən xüsusi narahatlıqla danışmağımız təsadüfi deyil. Hazırda gen diaqnostikasının və gen terapiyasının sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq insanın genləri ilə manipulyasiyanı tənzimləməyə yönəldilmiş qanunvericilik normalarının işlənməsi aktualdır. Genetik modifikasiya texnologiyaları da daxil olmaqla, ən yeni biotexnologiyaların başlıca təhlükəliliyi ondan ibarətdir ki, bəşəriyyətin rifahı naminə hazırlanan bu proqramlar üçüncü dünya ölkələrinin ehtiyaclarını qətiyyənlə nəzərə almır. Sözüün həqiqi mənasında yoxsulluğun, aclığın, xəstəliklərin aradan qaldırılması layihələri adı altında pərdələnən bu transmilli proqramlar korporativ münasibətlər və biznes sisteminə transformasiya edərək, dünyanın zəif inkişaf etmiş ölkələrində milyonlarla insanın həyatı üçün ciddi təhlükə təşkil edə bilirlər. Bu meyil, bəlkə də, yeni əsrdə və minillikdə bəşəriyyət üçün ən ciddi çağırışdır, çünki məhz onun əsasında yeyinti və əczaçılıq sənayesi inkişaf edir. Məlum olduğu kimi, bu texnologiyalar başlıca olaraq, kənd təsərrüfatı sahəsində problemlərin intellektual hüquqlar da nəzərə alınmaqla, kompleks şəkildə həll olunduğu dünyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş regionlarının aqrar sektorunun maraqları çərçivəsində işlənmişdir.

Biotexnologiyaların üçüncü ölkələrdə tətbiqinin sanksiyalaşması prosedurunun təhlili isə sertifikatların verilməsi zamanı korrupsiyanı, pestisidlərdən istifadədə sui-istifadə və s. ilə bağlı formal yanaşmanı üzə çıxarır. Fikrimizcə, bu, son nəticədə qlobal məqsədə – bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə xidmət etmir.

Xatırladaq ki, Bioloji müxtəliflik üzrə Konvensiyanın (1992-ci il) iştirakçısı olan ölkələr tərəfindən qəbul edilmiş Bioloji təhlükəsizlik haqqında Kartagen Protokolu müasir biotexnologiya məhsulları istehsalını nizamlayır. Bu hadisə davamlı inkişaf sahəsində, ətraf mühitin qorunması ilə inkişaf arasındakı tarazlığa nail olunması yolunda vacib addımdır. Bu protokol iştirakçılara biotexnologiyalardan istifadədə maksimum üstünlük əldə etmək imkanı verir. Bununla yanaşı, o, yeni modifikasiya olunmuş orqanizmlərin yaradılması ilə bağlı olaraq biomüxtəlifliyin və insanların sağlamlığının potensial riskdən müdafiəsinə yönəlmişdir.

Mövcud qanunvericilik cəmiyyətdə mürəkkəb etik problemləri vurğulamaq, qaldırmaq məqsədi güdən milli etik komitə və komissiyaların təşkili üçün artıq ilkin hüquqi baza yaratmışdır.

Məlum olduğu kimi, 1997-ci ildə YUNESKO-nun təşəbbüsü ilə Beynəlxalq Bioetika Komitəsi yaradıldı. Sonradan digər beynəlxalq təşkilatlar da – ÜST, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, Avropa Şurası da bu cür komitələr yaratdılar. Hazırda Avropanın əksər ölkələrində və ABŞ-da tərkibində regional, yerli və peşəkar komissiyalar olan milli komitələr yaradılmışdır [49, s.55-57]. 2009-cu ilin martında isə YUNESKO-nun təklifi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında da Bioetika, elm və texnologiyaların etikası üzrə Milli Komitə yaradıldı. Respublikanın biologiya, təbabət, insan hüquqları, fəlsəfə və incəsənət sahəsində aparıcı alimləri, Səhiyyə, Təhsil, Ekologiya və Təbii Sərvətlər nazirliklərinin nümayəndələri Komitənin işinə cəlb edildilər [50].

Əlbəttə, alimlər bioetika sahəsində geniş spektrli hüquqi sənəd layihələrinin hazırlanması üzrə təşəbbüslə çıxış edə bilər, onları sonradan baxılmaq üçün Azərbaycan parlamentinin müvafiq komitəsinə verə bilərlər. Bu layihələr təsdiq ediləcəkləri halda onların tətbiqinin hansı praktiki imkanlarının olması, zəruri laboratoriyaların, müvafiq avadanlıqların, kadrların olması kimi ikiyaruslu reallıq qəbul olunmalıdır. Hesab edirik ki, heç də az əhəmiyyətli olmayan bu amil hüquqi sxolastikadan və hüquqi populizmdən çəkindirir. Lakin milli maraqları, milli təhlükəsizliyi, millətin genofonduna görə məsuliyyəti nəzərə almaqla, bioetik problemləri müzakirə etmək çox böyük önəm kəsb edir.

II FƏSİL

Müasir beynəlxalq hüquqda yaşamaq və ölüm hüquqlarının bioetik problemləri

Yaşamaq hüququnun beynəlxalq-hüquqi təyinatı

Yaşamaq hüququ bu sahədə olan bütün digər hüquq və azadlıqların özülünü təşkil edir. O, dünya sivilizasiyasının mütləq dəyəridir, çünki insan məhv olarkən bütün digər hüquqlar da öz mənə və əhəmiyyətini itirir. Bu fundamental hüququ iki aspektdə nəzərdən keçirmək mümkündür:

– birincisi, dövlət, onun nümayəndələri və ya ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən şəxsiyyətin həyatının hər hansı qanunsuz qəsddən qorunması hüququ kimi;

– ikincisi, şəxsiyyətin öz həyatı ilə sərbəst rəftar etmək hüququ kimi. Mahiyyətcə, qalan bütün digər hüquqlar bu təməl hüququn ətrafında bu və ya digər şəkildə birləşirlər. Ünsiyyətin və cəzanın dözülməz növlərindən azad olmaq hüququ kimi, sosial təminat, sağlamlığın qorunması və əlverişli ətraf mühit hüquqları da onun səmərəli gerçəkləşməsinə təmin edən əlavə alətlər qismində çıxış edir. D.Uiklerin fikrincə, dövlət bu hüquqları tanımalı və bütün mövcud vasitələrlə insan həyatı üçün əlverişli şərait yaratmalıdır. Təsadüfi deyil ki, şəxsiyyətin həyat və sağlamlığına qarşı yönələn cinayətlər xüsusilə ağır cinayət cəzaları kateqoriyasına aiddir. Dövlətin müstəsna cəza tədbiri kimi ölüm cəzasını tətbiq etmək hüququ bu sahədə ayrıca problemdir [51, s.29-30].

Yaşamaq hüququ ölüm cəzasının məhdudlaşdırıcısı kimi də çıxış edir. Avropa Şurasına daxil olan bütün üzv dövlətlər dinc dövrdə ölüm cəzasının ləğvinə aid olan İnsan hüquqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 6 nömrəli Protokolunu (92) dərhal imzalamalı, daxil olduqdan üç ildən gec olmamaq şərti ilə ratifikasiya etməli və daxil olduqları gündən ölüm hökmlərinin icrasına moratorium müəyyənləşdirməlidirlər [52, s.360-362].

Hazırda Azərbaycan Respublikasında ölüm cəzası müstəsna cəza tədbiri kimi ləğv edilmişdir.

Yaşamaq hüququ hər kəs və hamı üçün təbii hüquq və rifahdır. Müxtəlif mənbələr sübut edir ki, Avropada ölüm cəzasının ləğv edilməsi və ya saxlanması ilə bağlı müzakirələr hələ XVIII yüzillikdən aparılır. Sakramental deyim olan “öldürmək olmaz bağışlamaq” ifadəsində vergül işarəsini harada qoymaqla bağlı yüzlərlə yanaşma olsa da, hələ də vahid fikir yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın əksər ölkələrində alimlər, siyasətçilər, hüquqşünas-praktiklər, ictimai xadimlər ölüm cəzası kimi bir cəzanın mövcudluq hüququ ətrafında mübahisələr aparırlar [53, s.12-15]. Yəqin ki, bu mübahisələr hələ uzun sürəcək. Düzdür, onların əsası var, çünki ortaya belə bir sual çıxır: Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də təsbit olunmuş “yaşamaq hüququ” anlayışını Azərbaycanın beynəlxalq, yaxud Avropa öhdəlikləri ilə necə uyğunlaşdırmalı?

“Həyat”, həmçinin “fiziki toxunulmazlıq və şəxsi həyatın toxunulmazlığı” müvafiq olaraq yaşamaq, fiziki toxunulmazlıq və şəxsi həyatın toxunulmazlığı üzrə mülki və siyasi hüquqlara aiddir. “Təhsil və informasiya” təhsil üzrə iqtisadi və sosial hüquqa, eləcə də informasiya üzrə mülki və siyasi hüquqa aiddir. Nəhayət, “qidalanma, yaşayış yeri və iş” qidalanma, yaşayış yeri və işləmək üzrə iqtisadi və sosial hüquqlara aiddir.

N.A.Orlovun fikrincə, insan həyatı insan hüquqları üzrə müxtəlif beynəlxalq sazişlərin (mülki və siyasi) əksəriyyətində təsbit edilmiş yaşamaq hüququ ilə qorunur. Həyat mühüm başlıca dəyər olduğundan adətən, yaşamaq hüququ bütün insan hüquqları arasında ən vacibi kimi tanınır. Yaşamaq hüququ insanın hər şeydən öncə, öldürülmədən (hər halda, məhkəməsiz öldürülmədən) müdafiəsini ehtiva edir. Lakin bu hüququn tətbiq sahəsi tədricən o dərəcədə genişlənmişdir ki, buraya doyunca yeməmək, epidemiyalar və atom müharibələri də daxil edilmişdir [54, s.116-118].

Ortaya belə bir sual çıxır – yaşamaq hüququ və sağlamlıq hüququnun oxşar və fərqli cəhətləri hansılardır? Bəziləri belə hesab edirlər ki, yaşamaq hüququ əsasən, həyat və ölümə bağlı məsələlərə toxunur, sağlamlıq hüququ isə sağalmaq imkanı və ya sağlamlığın möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar durumlara aiddir. Belə ki, yaşamaq hüququ daha çox mütləq anlayışlarla bağlıdırsa, sağlamlıq hüququ isə insanın

rifahı ilə bağlı olan nisbi problemlərlə əlaqədardır. Lakin bu iki hüququ bir-birindən tam fərqləndirmək ən azı ona görə olmaz ki, sağlamlıq hüququ sağlamlığın bərpasının artıq mümkün olmadığı hallarda tətbiq edilə bilər. Bundan başqa, insanın bu hüquqları arasında mütləq hədd qoyulması onların tətbiq sahəsinin daha praktik təhlilinə mane olur.

Bir çox hallarda "həyat" "sağlamlıq"la sıx bağlıdır. N.A.Orlovun qeyd etdiyi kimi, əgər insanı güllələyiblərsə, deməli, onun sağlamlığına da ziyan vurublar. Bununla belə, əsaslandırılmamış ölümdən müdafiə sağlamlıq hüququna daxil deyil. Digər tərəfdən, yaşamaq hüququna eyni zamanda sağlamlıq hüququnun tətbiq sahəsinə də daxil olan aspektlər daxildir. Belə ki, bu hər iki hüququn məqsədi uşaq ölümünün qarşısının alınmasından ibarətdir. Sağlamlıq hüququ və yaşamaq hüququ eyni şəraitlərdə eyni müdafiəni təmin edərək, müəyyən dərəcədə bir-birinə qovuşurlar [55, s.54-57].

İnsanın iki hüququnun kəsişməsi hər şeydən öncə, uşaq ölümünün səviyyəsini aşağı salmaq və həyatın orta uzunluğunu artırmaq üçün doyunca yeməməkdən və epidemiyalardan müdafiə olunmaq məsələsində baş verir.

Amerika alimi P.Robinson iddia edirdi ki, yaşamaq hüququ "insana aclıqdan, soyuqdəymədən və ya tibbi yardımın yetərinə olmaması səbəbindən ölməyəcəyinə təminat vermir" [56, s.14-15]. Həmin vaxtdan sağlamlıq hüququnun həcmi, belə məlum olur ki, xeyli genişləniş. İnsan Hüquqları Komitəsi (İHK) özünün 6 nömrəli Prinsipial şərhində belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın (MSHBP) bütün iştirakçı dövlətləri üçün "xüsusən də doyunca yeməməklə və epidemiyalarla mübarizə yolu ilə uşaq ölümünün aşağı salınması və həyatın orta uzunluğunun artırılması üzrə bütün mümkün olan aktiv tədbirləri görmək" çox məqsəduş olardı.

Qeyd etmək lazımdır ki, yaşamaq hüququnun vəzifələrindən biri uşaq ölümünün azaldılması və yaşamın orta uzunluğunun artırılmasıdır. Belə ki, İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın (İSMHBP) 12(a) maddəsində dövlətlər tərəfindən uşaq ölümünün aşağı salınması üzrə tədbirlərin görülməsinin zəruriliyi təsbit edi-

lib. Ona görə də qeyd edə bilərik ki, yaşamaq hüququ ilə sağlamlıq hüququ arasında epidemiyalarla mübarizə, uşaq ölümünün azaldılması və yaşamin orta uzunluğunun artırılması üzrə öhdəliklərlə bağlı müəyyən qarşılıqlı əlaqə mövcuddur [57, s.133-134].

Atom silahından istifadə edilməsi və bu silahın sınaqdan keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq yaşamaq hüququ ilə sağlamlıq hüququ ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində çox özünəməxsus şəkildə kəşifir. Bu hərəkətlərdən müdafiəni həm yaşamaq hüququ ilə, həm də sağlamlıq hüququ ilə əlaqələndirirlər.

İHK-nın 6 sayılı Prinsipial şərhində göstərilir: "Nüvə silahının hazırlanması, sınaqdan keçirilməsi, istehsalı, bu silaha malik olmaq və onun geniş yayılması hazırda insan həyatı üçün üzləşməli olduğumuz ən ciddi təhdidlərdən biridir", ona görə də dövlətlər "dünyanın bu təhdiddən qurtarması üçün təcili tədbirlər (...) görməlidirlər" [36, s.301-305].

Beləliklə, İHK nüvə silahından müdafiəni yaşamaq hüququnun bir hissəsi hesab edir. Bununla əlaqədar olaraq, baxılmaq üçün şəxsi qaydada İHK-ya verilmiş iki şikayət maraq kəsb edir. "Port Houp Kanada hökumətinə qarşı" işində iddiaçı təkidlə bildirirdi ki, radioaktiv tullantıların Port Houp şəhərində saxlanması bu şəhərin indiki və gələcək nəsillərinin həyatını təhdid edir. "Vayere Borde Fransa hökumətinə qarşı" işində iddiaçılar bəyan edirdilər ki, Fransa hökumətinin Cənubi Sakit okean regionunda nüvə partlayışları seriyası sınaqdan keçirmək niyyəti onların yaşamaq hüququnu, şəxsi və ailə həyatının kənar müdaxilədən qorunması hüququnu təhdid edir. Hər iki şikayətin formal səbəblərə görə rədd edilməsinə baxmayaraq, bu şikayətləri fiziki şəxslərin İHK-ya edilən şikayətlərinə baxılması proseduru kontekstində atom silahı və radioaktiv istehsalat tullantıları ilə bağlı problemlərin nəzərdən keçirilməsinin başlanğıcı kimi qiymətləndirmək olar.

Məlum olduğu kimi, insanın fiziki toxunulmazlığı ilə bağlı bütün məsələlər bir qayda olaraq, işgəncələrdən, sərt, qeyri-insani və alçaldıcı rəftardan müdafiə üzrə mülki hüququn müdafiəsi altındadır. İnsanın fiziki toxunulmazlığının müdafiə olunması sağlamlıq hüququnun tətbiq sahəsinə aid edilirmi və əgər aid edilirsə də, bəs hansı dərəcədə aid edilir – məsələsi vacib və mürəkkəbdir. Məsələn, İtaliya Konstitu-

siyasında sağlamlıq hüququ tibbi yardım xidmətlərini əldə etmək hüququ kimi və eyni zamanda da insanın toxunulmazlığının müdafiəsi hüququ kimi başa düşülür [58, s.8-12].

Lakin fikrimizcə, fiziki toxunulmazlıqla bağlı heç də bütün məsələləri, məsələn, işgəncələrdən müdafiə və ya insanın üzərində tibbi eksperimentlərin qadağan edilməsini sağlamlıq hüququna daxil etmək mütləq deyil. Əgər in casus işgəncələrin qadağan olunmasından danışarsa, bu, sağlamlıq hüququnun və deməli, digər hüquqların səciyyəvi məzmununu və əhəmiyyətini yaygın edə bilər. V.S.Şevtsov qeyd edir ki, insanın toxunulmazlığı anlayışına aid olan və eyni zamanda, sağlamlıq hüququnun müdafiəsi altına düşən elementlər də mövcuddur [59, s.66-67].

İşgəncələrdən istifadənin, sərt, qeyri-insani və alçaldıcı rəftarın, məsələn, əzab verilməsi, yeməksiz və susuz saxlanmanın sağlamlıq hüququ ilə sıx bağlı olmasına baxmayaraq, bütün bu əməllərə həmin hüququn pozulması kimi baxmaq olmaz. Sağlamlıq hüququ haqqında beynəlxalq sənədlərdə bu əməllərin qadağan olunması ilə bağlı heç bir müddəə yoxdur. Amma bu cür qadağalar MSHBP-nin 7-ci maddəsində və insan hüquqları üzrə bir çox digər beynəlxalq sazişlərdə təsbit olunub. Biz sağlamlıq hüququnun tətbiqi nəticəsində insanın əlavə müdafiə ilə təmin olunması kimi konkret durumları göz önünə gətirə bilərik.

N.A.Şergenqin fikrincə, belə durumlardan birincisi, məhbusların cəzalandırılması və ya onlarla pis rəftar edilməsi qismində məhbusların tibbi xidmətdən məhrum edilmələridir. Bəzi həbsxanalarda bu yolla məhbusları tək cəzalandırmır, həm də onlardan özləri üçün gərəkli olan məlumatı almağa çalışırlar. Döymək, zorlamaq, qida və sudan məhrum etmək kimi hərəkətlər də tibbi xidmətdən məhrumetmə ilə müqayisə oluna bilər. İnsan hüquqları üzrə Strasburq məhkəməsi və İHK tibbi xidmətdən məhrumetməni və bu kimi digər əməlləri İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının (İHAK) 3-cü və MSHBP-nin 7-ci maddəsi baxımından qeyri-insani rəftarla eyniləşdirmişdir [60, s.72-83].

Qeyd olunmalıdır ki, sağlamlıq hüququ analoji şəkildə məhbusların zəruri tibbi yardımla təmin edilməsinə nəzarətlə bağlı hakimiyyə-

tin öhdəliyini də ehtiva edir. Həbsxanalarda qeyri-məqbul sanitar şəraitdən söhbət gedəndə, sağlamlıq hüququ əlavə müdafiəni də təmin edə bilər. Bu, hər şeydən öncə, tualetlərin, kanalizasiyanın olmaması və parazit-həşəratların mövcudluğu deməkdir. Müxtəlif hüquq-müdafiə təşkilatları dəfələrlə həbsxanaların rəhbərliyi tərəfindən gigiyena qaydalarına riayət edilməməsinə məhbuslarla qəddarcasına və qeyri-insani rəftar kimi qiymətləndirmişlər.

Sağlamlıq hüququnu müəyyənləşdirən bəzi maddələrdə də gigiyena, təmiz içməli su hüququ və məqbul sanitar şəraiti haqqında müddəalar var. Əgər sağlamlıq hüququna əsaslansaq, onda cəmiyyətin bütün digər qrupları kimi məhbuslar da məqbul sanitar şəraitdə yaşamaq hüququna malikdirlər. Deyə bilərik ki, bu baxımdan həmin hüquq qeyri-insani və alçaldıcı rəftarın qadağan edilməsinin təmin olunmasına oxşar olan müdafiəni təmin edir [61, s.51-58].

Məlumdur ki, sağlamlıq hüququnun qeyri-insani və qəddarcasına rəftarın qadağan olunması ilə sıx bağlı olduğu daha bir durum həbsdə qalmağın özünün insanın sağlamlığına mənfi təsir göstərməsi zamanı yaranır. Bir sıra hallarda hakimiyyət məhbusun səhhətinə mənfi təsirinə görə qeyri-insani rəftara qoyulan qadağanı pozduğu üçün günahlandırılmışdır. Belə ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Komissiyasının nəzərdən keçirdiyi "Patane İtaliya hökumətinə qarşı" işində iddiaçı bildirirdi ki, onun ağır depressiya halında həbs olunması İHAK-ın 3-cü maddəsinin pozulması deməkdir. Komissiya İtaliya hökumətinə iddiaçının sağaldılması üçün vacib olan bütün tədbirləri dərhal görməyi tapşırılmışdır. Hollandiya məhkəmələrindən birinin buna oxşar qərarını da xatırlamaq olar. Qərarında deyilirdi ki, müəyyən şəraitlərdə cinayət cəzası İHAK-ın 3-cü maddəsi baxımından qeyri-insani rəftara bərabər ola bilər. Analoji olaraq, sağlamlığa həsr olunmuş beynəlxalq paktların bəzi maddələrində "psixi sağlamlıq" vəziyyəti xatırlanır. Belə ki, İSMHBP-nin 12-ci maddəsində "fiziki və psixi sağlamlığın ən yüksək mümkün səviyyəsi" barədə danışılır.

Yeri gəlmişkən, psixi sağlamlıqla bağlı problemlər ayrı-ayrı ölkələrin hesabatlarının müzakirəsi zamanı nadir hallarda müzakirə mövzusu çevrilmişdir. Bizə məlumdur ki, insanın həbsdə saxlanması mənfi effektlərinin onun psixikasına təsiri müxtəlif beynəlxalq müqə-

vilələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət edən orqanlar tərəfindən heç vaxt sağlamlıq hüququ kontekstində baxılmamışdır. Cessika X.Millərin sözlərinə görə, əgər "psixi sağlamlıq" hüququ sağlamlıq hüququnun bir hissədirsə, məhbuslar həbsdə olduqları müddətdə zəruri psixi tibbi yardım almaq hüququna malik olmalıdırlar. Bundan başqa, müəyyən şəraitlərdə həbsdə saxlanma faktının səbəb olduğu ciddi psixi zədələrdən müdafiə hüququ da sağlamlıq hüququna daxil ola bilər [62, s.39-40].

Abort problemi hüquq-müdafiə kontekstində çox ziddiyyətlidir. Bir tərəfdən, hələ dünyaya gəlməmiş uşağın yaşamaq hüququna hansı dərəcədə malik olması məsələsi ortaya çıxır. Digər tərəfdən də dərk etməliyik ki, Ananın öz bədənini ilə istədiyi kimi rəftar etməyə haqqı çatırmı və bu səbəbdən də o, fiziki toxunulmazlıq və şəxsi həyat hüququna malikdirmi? Bu cür qeyri-müəyyənliyin nəticəsi olaraq, hələ doğulmamış uşağın və ananın hüquqlarını tarazlaşdırmaq, onların arasında seçim etmək çox çətindir. Təfərrüatına varmadan yalnız onu qeyd edək ki, bizim tədqiqatımız üçün ananın fiziki toxunulmazlıq və (ya) şəxsi həyatının toxunulmazlığı hüququ ilə onun sağlamlıq hüququ arasında müəyyən əlaqənin mövcudluğu vacibdir. Bu hüququn hələ doğulmamış uşağın hipotetik yaşamaq hüququ tərəfində deyil, əsasən, ananın fiziki toxunulmazlığının və şəxsi həyatının müdafiəsində olduğu bir neçə şəraiti təsvir edək.

Hər şeydən öncə, hamilə qadının sağlamlığı təhlükə altındadırsa, o, yəqin ki, abort da daxil olmaqla, müvafiq tibbi yardım hüququna malikdir. İkincisi, tibbi yardım hüququ səhiyyə xidmətləri hüququnu, o cümlədən abort üçün zəruri olan vasitələr əldə etmək hüququnu da ehtiva edir. İkinci tezis birincidən daha genişdir və əlbəttə ki, "abort hüququ" beynəlxalq səviyyədə çətin ki, sağlamlıq hüququnun bir hissəsi kimi tanınsın. Patrik Vilyamsın və Şaron Andersonun fikrincə, insan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrə əməl olunmasına nəzarət üzrə müxtəlif orqanlar beynəlxalq hüquqda abortların statusu haqqında məsələyə vaxt sərf etməməyə çalışırlar. Onlar açıq-aşkar bu və ya digər ölkəni abortların qadağan edilməsinə vadar etmək istəmirlər [63, s.200-203]. Ona görə də belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sağlamlıq hüququ dövlətlərin üzərinə abortların yalnız qadınların sağlamlığı məq-

sədilə təhlükəsiz şəraitlərdə aparılmasına nəzarət etmək öhdəliyi qoyur. Buna necə nail olunması isə konkret ölkələrin öz ixtiyarındadır.

Ölüm cəzasının və onun ləğvinin beynəlxalq-hüquqi standartlarının xüsusiyyətləri

Məlum olduğu kimi, ölüm cəzası ən qədim cəza növlərindən biridir. O, hələ müasir anlamda cinayət hüququ yaranmamışdan öncə də insanlara qarşı tətbiq edilirdi. Əgər "ölüm cəzası" anlayışından danışırıqsa, bu, ilk baxışda tamamilə başa düşülən kimi görünür, yəni insanın həyatdan məhrum edilməsi. Lakin insan müxtəlif səbəblərdən həyatdan məhrum ola və ya edilə bilər. Məsələn, insanlar təbiət qüvvələrinin təsiri nəticəsində (sel, zəlzələ, sürüşmə, tufan və s.), aclıqdan, soyuqdan, məişətdə və istehsalatda bədbəxt hadisələrdən, öz ehtiyatsızlıqları ucbatından həlak olurlar. Adamlar intihar nəticəsində də həyatlarını itirirlər. Nəhayət, onlar müxtəlif cinayətlər nəticəsində, qəsdən adamöldürmədən başlamış ehtiyatsız hərəkətlərə qədər: texniki təhlükəsizlik, yol hərəkəti qaydalarının pozulması, müxtəlif təhlükəli maddələr və əşyalarla səhlənkar davranış (məsələn, partlayıcı, radioaktiv, tez alışan maddələr, silah, döyüş sursatları və s.) nəticəsində də həlak olurlar. Y.A.Andrianovanın qeyd etdiyi kimi, insanlar birbirini müharibələrdə, millətlərarası münaqişələr zamanı, habelə qisasçılıq zəminində öldürürlər. Lakin həyatdan məhrum etmənin bütün bu nümunələrinin ölüm cəzası ilə sosial və hüquqi baxımdan heç bir ümumi bağlılığı yoxdur. Bəs hüquqi anlayış mövqeyindən ölüm cəzası nədir? [64, s.8-9].

İnsan və vətəndaş hüquqları, onun əsas azadlıqları problemi mürəkkəb və çoxplanlı xarakterə malikdir. Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, dövlətlərin mütləq əksəriyyətində ona əsl və ya zahiri qayğı göstərmək üçün hələ çox iş görülməlidir. Sırr deyil ki, insan zəkası dəfələrlə insan hüquqları probleminə müraciət etmişdir. Müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif dövlətlərdə dəfələrlə insanın azadlıq hüququ, öz taleyinin sahibi olmaq hüququ bəyan edilmişdir. Lakin təsdiq edə bilərik ki, İkinci dünya müharibəsinə qədər beynəlxalq ictimaiyyət in-

san hüquqlarının müdafiəsinə az diqqət yetirirdi. İkinci dünya müharibəsi, faşist cinayətkarlarının həmin dövrə qədər görünməmiş vəhşilikləri, onların bir sıra xalqlara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı bəşəriyyətin "yatmış vicdanını oyatdı". Sülhpərvər xalqların səyləri ilə 1945-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı yaradıldı. Təşkilatın məqsədi beynəlxalq sülhün dəstəklənməsi, başqa sözlə, bəşəriyyətin müharibələrdən həqiqi müdafiəsi və bununla da insanın yaşamaq hüququnun təsdiqi idi [65, s.56-61].

Xatırladaq ki, BMT Nizamnaməsi öz qarşısına insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının siyahısını tərtib etmək vəzifəsi qoymamışdı. Lakin BMT Nizamnaməsinin mətnindən belə aydın olurdu ki, bu hüquq və azadlıqlar "sosial tərəqqiyə və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına" kömək etməli, "təkcə siyasi deyil, həmçinin iqtisadi və şəxsi hüquq və azadlıqları da əhatə etməlidir". Qeyd etməliyik ki, mahiyyətcə beynəlxalq münasibətlər praktikasında insanın əsas hüquq və azadlıqları haqqında geniş müddəalar spektrinin təsbit edildiyi ilk sənəd 1948-ci il dekabrın 10-da BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsidir. İnsanın ayrılmaz və doğulandan ona məxsus olan əsas hüquqlarından ən vacibi yaşamaq hüququdur. Adı çəkilən Bəyannamənin 3-cü maddəsində bəyan edilir ki, hər bir insanın "yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ var" [66, s.4-5].

Qeyd etmək istəyirik ki, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktda daha geniş tərif verilmişdir: "Yaşamaq hüququ hər bir insanın ayrılmaz hüququdur. Bu hüquq qanunla qorunur. Heç kim özbaşına həyatdan məhrum edilə bilməz" (1-ci hissə, 6-cı maddə) [67, s.233-234]. Nəzərdən keçirdiyimiz problem kontekstində aşağıdakıları qeyd etmək yerinə düşər. Göstərilən maddə BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasında müzakirə edilərkən bildirildi ki, hər bir dövlət insanların həyatını həm dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən, həm də ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən qanunsuz hərəkətlərdən müdafiə etməyə borcludur. Bu şəraiti nəzərə almaqla, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta insanın həyatını qorumaq istiqamətində dövlətin öhdəlikləri haqqında müddəa salmaq təklif edildi. Paktın 6-cı maddəsində həyatdan məhrum etmənin dövlətin həyatı qorumaqla

bağlı ümumi öhdəliyinin pozulması sayılmadığı halların müəyyən edilib-edilməməsinin lazımlılığı məsələsi də xeyli müzakirə edildi. Lakin bu məsələ üzrə yekdil fikrə gələ bilməyən Komissiya 6-cı maddədə, ümumiyyətlə, yaşamaq hüququnun məhdudlaşdırılma hallarını sadələndirməyə qərar aldı, çünki onları tam ifadə etmək mümkün deyildi. Ona görə də Paktın 6-cı maddəsində yığcam şəkildə aşağıdakı müddəanı göstərmək qərara alındı: "Heç kim həyatdan özbaşına məhrum edilə bilməz" [67, s.239].

Düzdür, Komissiya "özbaşına" terminini dəqiqləşdirmədi və heç izah da etmədi. Bununla belə, düşünmək olar ki, o, "qanunsuz, ədalətsiz, əsassız" mənalarını verir. Əlbəttə ki, bu terminin konkretləşdirilməməsi, bir çox mütəxəssislərin də hesab etdikləri kimi, Paktın müddəalarının çatışmazlığı ilə əlaqədardır, çünki "özbaşına" termini bu və ya digər dövlət tərəfindən də öz növbəsində özbaşına təfsir edilə bilər.

Paktda ölüm cəzasının ləğv edilməsinin zəruriliyi kimi bir prinsipin olub-olmaması məsələsi uzun müddət BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasında müzakirə edildi. Bu məsələ üzrə də vahid mövqə işləyib hazırlamaq mümkün olmadı, belə ki, bəzi ölkələrdə ölüm cəzası qüvvədə idi (bu günə qədər də qüvvədədir). Onda ölüm cəzası haqqında hökmün ədalətlə çıxarılmasına təminat verilməsini göstərmək qərarına gəldilər. Bu cür təminatlar Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 2-ci bəndinin 6-cı maddəsində təsbit edilmişdir. Burada nəzərdə tutulur ki, ölüm hökmləri yalnız ən ağır cinayətlərə görə; mötəbər məhkəmənin qəti hökmü ilə; bu Paktın və 1948-ci il dekabrın 9-da BMT çərçivəsində qəbul edilmiş Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və bu cinayətə görə cəza haqqında Konvensiyanın qərarlarına zidd olmayan qanunvericiliyə uyğun olaraq çıxarıla bilər [67, s.27-28]. Ölüm hökmü hamilə qadına münasibətdə icra edilə bilməz və ölüm cəzasına məhkum edilmiş hər bir şəxs bağışlanmaq xahişi edə bilər.

Beləliklə, beynəlxalq birlik ölüm cəzasının tətbiqini yuxarıda göstərilən şərtlərlə əlaqələndirərək, onun cəza növlərindən biri kimi tətbiq edilməsini istisna etməyib və indi də istisna etmir.

Lakin gəlin, 1950-ci il noyabrın 4-də Romada imzalanmış İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Kon-

vensiyasına müraciət edək. Burada yaşamaq hüququ haqqında məsələ bir qədər başqa cür təqdim olunur. Belə ki, bu Konvensiyanın 2-ci maddəsində göstərilir:

"1. Hər bir şəxsin yaşamaq hüququ qanunla qorunur. Tərədilmiş cinayətə görə məhkəmə tərəfindən irəli sürülmüş və belə bir cəzaya görə qanunla nəzərdə tutulan ölüm hökmünün icra edilməsindən başqa, heç kim həyatdan qəsdən məhrum edilə bilməz.

2. Həyatdan məhrum etmə aşağıda göstərilən hallarda hökmən zəruri tətbiq vasitəsi olanda bu maddənin pozulması kimi nəzərdən keçirilmir:

[a] hər hansı şəxsin qanuna zidd zorakılıqdan müdafiəsi üçün;

[b] qanuni əsasda həbs olunmuş şəxsin qanuni saxlanılması və qaçışının qarşısının alınması üçün;

[c] qanuna müvafiq olaraq, qiyam və ya iğtişayın qarşısını almaq üçün" [68, s.188-190].

Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, bu Konvensiyanın 2-ci maddəsi Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın müvafiq 6-cı maddəsindən fərqli olaraq, yaşamaq hüququnu təsbit etmir. O, bu və ya digər dövlətin hakimiyyət orqanlarının üzərinə hər kəsin yaşamaq hüququnu müdafiə etmək öhdəliyi qoyur və həyatdan qəsdən məhrum etməni qadağan edir. Avropa Konvensiyasının 1-ci bənd 2-ci maddəsindəki müddəaları nəzərə almaqla, güman etmək olar ki, yaşamaq hüququnu müdafiə etmək öhdəliyi ilk növbədə qanunvericinin üzərinə düşür ("yaşamaq ... hüququ qanunla qorunur") [69, s.22-25].

M.L.Entinin fikrincə, 2-ci maddənin ilk cümləsi təkcə qanunvericiyə ünvanlanmayıb. O, hər şeydən öncə, 2-ci maddənin belə bir məhrumiyətə yol verdiyi hallar istisna olmaqla, Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər üçün ümumi öhdəlik nəzərdə tutur. İctimai təhlükəsizliyin qorunması vəzifəsini icra edərkən hakimiyyət ayrı-ayrı şəxslərin həyatını qorunmalıdır. Lakin eyni zamanda da digər şəxslərin hüquqları bu halda pozulmamalıdır. Qısaca olaraq, məsələn, əgər dövlət qatilin yaşamaq hüququnu müdafiə edirsə, bununla da o, dövlət tərəfindən öz həyatının qorunması hüququndan faktiki olaraq məhrum olan qatilin qurbanının yaşamaq hüququnu pozur [70, s.144-146].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Konvensiyanın 2-ci maddəsində həyat-

dan məhrum etməyə qadağanın tətbiq edilmədiyi bir sıra hallar göstərilir. Belə ki, bu maddənin 1-ci bəndində qadağanın ifadə tərzində istisna var, məhz: şəxs "törədilmiş cinayətə görə məhkəmə tərəfindən irəli sürülmüş və belə bir cəzaya görə qanunla nəzərdə tutulan ölüm hökmünün icra edilməsi naminə" həyatdan məhrum edilir. Deməli, "ölüm hökmünün icra edilməsi və ya şəxsin ölüm cəzasının hələ də tətbiq edildiyi dövlətə sürgün edilməsi Konvensiyanın 2-ci maddəsinin pozulması demək deyil" (Avropa Konvensiyasının aşağıda təhlil edilən 6 nömrəli Protokolunun nəzərə alınması ilə).

Nəzərə çatdıraq ki, Konvensiyanın 2-ci maddəsinin ikinci bəndində həyatdan məhrum etmənin onun müddələrinin pozulması kimi nəzərdən keçirilmədiyi daha bir neçə hal vardır. Bütün bunların hamısı müəyyən məqsədlər naminə güc tətbiqi ilə əlaqədardır, lakin bu zaman belə bir güc "mütləq lazım" olmalıdır. Başqa, sözlə desək, tətbiq olunan güc tədbirləri və güdülən hədəf arasında müəyyən nisbət, daha dəqiq isə, müəyyən proropsionallıq olmalıdır. Bundan başqa, güdülən hədəflər təhlil edilən maddənin 2-ci bəndinin [a], [b] və [c] yarım-bəndlərində adı çəkilənlərdən biri olmalıdır. Onu da nəzərə almaq vacibdir ki, "mütləq lazım" sözləri elə təfsir edilməlidir ki, güc və güdülən hədəflər (maraqlar) arasında olan qeyri-mütənasiblik mütləq olmalıdır. Bu qanun müddəasına əsasən, göstərilən vəziyyətlərdə də həyatdan bilərəkdən məhrum etmə tətbiq edilməməlidir. Belə ki, [a], [b] və [c] yarım-bəndlərində göstərilən hallarda hakimiyyəti həyatdan məhrum etmə kimi "qeyri-mütənasib" münasibətdən çəkindirən Konvensiya, şübhəsiz ki, vətəndaşları digərlərinə qarşı cinayəkar niyyətlərdən dolayı yolla qorumaq məqsədi daşıyır. Bəzən o, dövlətlərə qanuna müvafiq olaraq (Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 1-ci bəndi), ölüm hökmü əsasında cinayətkarların həyatdan məhrum edilməsi hüququnu həvalə edir [70, s.158-161].

Yeri gəlmişkən vurğulayaq ki, 1983-cü il aprelin 28-də Strasburqda Avropa Şurası çərçivəsində İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın "ölüm cəzasının ləğvi ilə əlaqədar" 6 nömrəli Protokolu imzalanmışdır (Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlər üçün 1985-ci il martın 1-dən qüvvədədir) [71].

Q. Şayxutdinovanın fikrincə, iştirakçı dövlətlər ölüm cəzasının ləğv olunması və heç kimin ona məhkum edilə bilməzliyi barədə ra-

zılığa gəlmişlər (1-ci maddə). Eyni zamanda, 6 nömrəli Protokolun 2-ci maddəsinə əsasən, dövlət öz qanunvericiliyində müharibə, yaxud müharibə təhlükəsi zamanı törədilən əməllərə görə ölüm cəzası nəzərdə tuta bilər. Bu halda bu cür cəza yalnız qanunla müəyyənləşdirilmiş hallarda və onun müddəalarına uyğun olaraq mümkün ola bilər. Dövlət bu barədə Avropa Şurasının Baş katibinə məlumat verməlidir. Nəzərdən keçirilən Protokolun 2-ci maddəsindəki müddəalardan belə çıxır ki, dövlət hətta bu sənədin təsdiq edilməsindən sonra belə, 2-ci maddədə təsbit edilən hallarda ölüm cəzası tətbiq edə bilər. Dövlətin sonradan müvafiq qanunvericiliyi dəyişdirmək və bu barədə Avropa Şurasının Baş katibinə xəbər vermək hüququ var [72, s.202-203].

Konvensiyanın 15-ci maddəsinə əsasən, ölüm cəzasından geri çəkilməyə yol verilmir (6 nömrəli Protokolun 3-cü maddəsi). Bu müddəanın Protokolun 2-ci maddəsi ilə müqayisə edilməsi belə bir nəticəyə gətirir ki, ölüm cəzası müharibə zamanı və labüd müharibə təhlükəsi halında yalnız o halda tətbiq edilə bilməz ki, belə bir imkan dinc dövrdə nəzərdə tutulmuş olsun. Mövcud qanunvericiliyi müharibə zamanı dəyişmək olmaz. Bundan başqa, 6 sayılı Protokolun 4-cü maddəsi onun müddəalarına hansısa təshihlər edilməsinə icazə vermir. Bütün bu deyilənlərə əsasən, qeyd etmək lazımdır ki, 6 sayılı Protokolun ölüm cəzasını ləğv edən 1-ci maddəsi Avropa Konvensiyasının Yaşamaq hüququ haqqında Konvensiyasının 2-ci maddəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir. Buradan belə çıxır ki, Protokolun iştirakçısı olmaq istəyən hər bir dövlət hər şeydən əvvəl öz cinayət qanunvericiliyindən ölüm cəzasının tətbiqinə imkan verən müddəaları çıxarmalıdır. Protokolun 1-ci maddəsinin ikinci müddəası ("Heç kim ölüm cəzasına məhkum edilə və edam oluna bilməz") tək cəhdəliyi deyil, həm də hüququ ehtiva edir: hər bir şəxsin ölüm cəzasına məhkum edilməmək və öldürülməmək hüququ var [73, s.66-67].

Protokolun 6-cı maddəsində qeyd edilir ki, iştirakçı dövlətlər onun 1-5 maddələrini Konvensiyanın müvafiq olaraq tətbiq edilən əlavə müddəaları kimi nəzərdən keçirirlər. Bununla əlaqədar olaraq göstərmək yerinə düşər ki, 6 sayılı Protokolu təsdiq etməyən dövlətlər üçün Avropa Konvensiyasının digər müddəalarına görə, heç də çıxarılan

hər bir ölüm hökmü müqavilə öhdəliklərinə uyğun gəlmir. S.A.Qlotovun fikrincə, aşağıdakı şərtləri yerinə yetirmək lazımdır:

1) 6-cı maddəyə əsasən, müvafiq məhkəmə qətnaməsinə ədalətli və şəffaf araşdırma uyğun gəlməlidir;

2) 3-cü maddəyə əsasən, cəzanın törədilmiş cinayətə uyğunsuzluğu, edam yeri və üsulu elə olmamalıdır ki, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarla bağlı məsələ qaldırılsın;

3) 7-ci maddəyə əsasən, cinayətin törədildiyi anda o, ölüm cəzası ilə cəzalandırılan olmalıdır;

4) ölüm cəzasının təyin edilməsi və yerinə yetirilməsi, habelə əfv elan edilməsi zamanı hansısa diskriminasiyaya yol verilmir [74, s.121-124].

Qeyd etmək lazımdır ki, haqqında müəyyən məlumatımız olan 135 dövlətdən cəmi 37-sində hazırda ölüm cəzası müstəsna cəza növü kimi tam ləğv edilmişdir. Onu bir qayda olaraq, ömürlük və ya müddətsiz azadlıqdan məhrum etmə ilə əvəz edirlər. Lakin 98 dövlətdə o, hələ də icra edilir. Çətin razılaşmaq ki, qəsdən adamöldürməyə görə tətbiq edilən bu cəza vasitəsi insan hüquqlarından biri olan yaşamaq hüququna ziddir. Müxtəlif fəlsəfi əsasları olan və ayrı-ayrı dövlətlərdə geniş yayılan bir sıra cəza nəzəriyyələri hansısa qeyri-mənəvi səbəblərə görə başqa bir insanı qəsdən öldürən insanın bununla da öz həyatını hüquq (qanun) və dövlət tərəfindən müdafiədən məhrum etməsi məsələsində yekdildirlər [75, s.55-59].

Qeyd etmək ki, Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına daxil olması bir sıra öhdəliklərə səbəb olmuşdur, onlardan biri də ölüm cəzasının ləğvidir. Belə ki, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 25 yanvar 1996-cı il tarixli qətnaməsi ilə Azərbaycan Respublikasına nüfuzlu regional təşkilata üzv olmaq üçün dəvət edilmə tövsiyəsi ilə yanaşı, Avropa Şurasına daxil olduqdan sonra üç il ərzində ölüm hökmlərinin icrasına moratorium qoymaq və Ölüm cəzasının ləğvi haqqında 6 nömrəli Protokolu təsdiq etmək tövsiyə olunmuşdu. İ.Ağayevin qeyd etdiyi kimi, artıq 16 may 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına daxil olması ilə əlaqədar ölüm cəzasının ləğvi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı imzalandı [76, s.30-31].

Bir məqama toxunmaq. Bəzi "hüquq müdafiəçiləri" Mahatma Qandinin vəsiyyətindən iqtibas gətirməkdən yorulmurlar: əgər millət "göz əvəzinə göz" prinsipi ilə hərəkət etsə, tezliklə korlar millətinə çevrilər. Yeri gəlmişkən, hüquqşünas olan bu şəxsin həmin fikrinə hörmətlə yanaşaraq, hər halda ona qarşı başqa bir fikri də qoymaq olar: qatillərə mərhəmət göstərilməsi insanlarda cəzasızlıq hissi yaradır. Cəmiyyətdə özgəsinin həyatına biganəlik formalaşır, başqalarını həyatdan qəsdən məhrum etməyə görə "cəzasızlıq effekti" yaranır, peşəkar qatillər sülaləsi peyda olur. İnsan həyatının dəyərsizləşdirilməsi isə çox təhlükəlidir. Ona görə də cəzalar sırasında ölüm cəzasının olub-olmaması məsələsini həll edərkən mütləq cəmiyyətdə qanunçuluq vəziyyətinə diqqət yetirmək lazımdır. Axı müasir şəraitdə cinayət hüququ tək cəza hüquq pozucularına qarşı humanizm göstərmək məqsədi daşımır, həm də artıq qeyd edildiyi kimi, qanuna tabe olan vətəndaşların onların həyatına qəsd edilməsindən qorunmasına lazımi şəkildə qayğı göstərməlidir [77, s.33-34]. Biz "başqa bir insanı həyatdan qəsdən məhrum edən adam özünün şəxsi müdafiəsi üstünlüyündən istifadə edə bilməməlidir" yanaşmasını bölüşürük.

Beynəlxalq və Avropa standartlarına uyğun olaraq, yaşamaq hüququ nöqtəyi-nəzərindən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ölüm cəzasını müstəsna cəza adlandırır. O, yalnız "həyata qəsd edən xüsusilə ağır cinayətlər"ə görə müəyyən edilə bilər.

Ölüm cəzasının daha çox mahiyyət kəsb edən əlaməti ondan ibarətdir ki, o, cinayət-hüquqi anlamda cəzadır. Məlum olduğu kimi, hər hansı cinayət cəzasının mahiyyəti cəzalandırmadır. Cəzalandırma insanın hüquq və maraqlardan məhrum edilməsi, onların həcmində azaldılması və ya onların gerçəkləşdirilməsində xüsusi qaydanın tətbiqidir. Cəzalandırma ölüm cəzasında maksimum dərəcədə üzə çıxır. Məhkumdan insan rifahının ən qiymətli olanını – yaşamaq hüququnu alırlar. Təbii ki, o, eyni zamanda digər hüquq və mənafelərdən də məhrum edilir. Lakin bu, fəqət, hökmün icrasından sonra baş verir. Bu məqam çox əhəmiyyətlidir, çünki hökmün icrasına qədər məhkumun əksər hüquqları saxlanılır [78, s.77-79].

Cəzanın məqsədilə bağlı daha bir mühüm suala cavab vermək lazımdır: Cəmiyyət insanı törətdiyi bədxahlığa, məsələn, qəsdən qətlə

görə sadəcə həyatdan məhrum etmək, özünü və vətəndaşlarını onun tərəfindən yeni cinayətlərdən qorumaq istəyirmi, yoxsa, ona etdiyi əməlin qarşılığını vermək, törətdiyi cinayətə görə qisas almaq, əlavə iztirablar yaratmaq, başqa sözlə, cinayətkarı sözün birbaşa mənasında cəzalandırmaq istəyir?

Cinayət hüququnda bu suala müxtəlif cavablar verilib və indi də verilir. Ölüm cəzasının daşabasma, şaqqalama, təkərə bağlamaq, yandırmaq, diri-diri basdırmaq və s. kimi üsullarının tətbiq edildiyi çoxlu ölkələr olub və bu gün də bəzi ölkələrdə bu cəza növləri həyata keçirilir. Əlbəttə, bu cür üsullar məhkuma əlavə və yetərincə hiss edilən fiziki iztirablar gətirir. Bu zaman onun insani ləyaqəti alçaldılır və demək lazımdır ki, ləyaqət çox vaxt cəzanın qarşısında müstəqil hədəf kimi qoyulur [79, s.20-24].

Lakin eyni zamanda sivil, ölkələr məhkumun daha az iztirabı ilə əlaqədar ölüm hökmünün icrası üçün yeni üsullar tapmağa çalışırlar. Belə üsullara güllələnmə, elektrik stulu və ya qaz tətbiqi, yatırıma aiddir [80, s.10-11].

Bununla belə, hər hansı digər cəza kimi ölüm cəzası da şəxsi prevensiyaya nail olmağa yönəlmişdir. O, məhkum tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinə yol verməməlidir. Ona görə də məhkum hökmün icrasına qədər etibarlı şəkildə təcrid olunur. Lakin, fikrimizcə, ölüm cəzasının ümumpreventiv rolu çox böyükdür. Əminliklə deyə bilərik ki, o, hər hansı digər cəzadakından daha çoxdur [81, s.100-105].

Bildiyimiz kimi, cinayət cəzası olaraq ölüm cəzası cinayətkarların qabağını alan hüquqi məhdudiyət, hüquqi vasitə kimi çıxış edir. Hər hansı qiymətləndirməyə və ictimai fikrə baxmayaraq, bu, onun təbiətindən doğur və obyektiv xüsusiyyətdir. Başqa sözlə, ölüm cəzasının səmərəli və ya səmərəsiz olması, onun ləğv edilməsi və ya edilməməsi ətrafında mübahisə etmək olar, lakin ölüm cəzasının dayandırıcı amil, hüquqi məhdudiyət olması, bizə elə gəlir ki, şübhə doğurmur. Əslində o, məhz buna görə cəmiyyəti daha ağır cinayətlərdən qorumağa xidmət edir.

S.V.Poznişev hesab edirdi ki, cəzanın yalnız bir məqsədi var – fiziki dayandırma formasında (cinayətkarlar üçün), yaxud cinayətə psixoloji əks-təsir formasında (cəmiyyətin digər üzvləri üçün) mümkün olan cina-

yətlərin qarşısının alınması. Şübhəsiz, ölüm cəzasının hüquqi məhdudiyət olaraq dayandırıcı rolunu dəyərləndirmək mümkünsüzdür. Elə insanlar (daha doğrusu, qeyri-insanlar, məsələn, terrorçular və ya mütəmadi qətl törədənlər) var ki, onlar üçün ümumiyyətlə, sosial hədlər yoxdur və güllələnmədən başqa, onları heç bir qüvvə dayandıra bilməz. İnsanların digər kateqoriyasına münasibətdə isə, bu, qorxutma, başqa sözlə, ölüm qorxusu vasitəsilə tamamilə dayandırıcı təsir göstərir [71].

Beləliklə, "ölüm cəzası" anlayışına dayandırıcı hüquqi məhdudiyət – cəzalandırma kimi birmənalı yanaşma mühümdür. Bu zaman ölüm cəzasından onun xüsusiyyətinə görə verə biləcəyindən daha çox şey tələb edərək, onu hansısa universal vasitəyə qaldıraraq, cinayətkarlığın dayandırılmasındakı rolunu mütləqləşdirmək olmaz. Ölüm cəzasının özünün maksimum cəzaverici yük daşması, çətin ki, mübahisə doğursun. Həyat – insanın malik olduğu ən qiymətli rifahdır. Ölüm xofu cinayət üçün ciddi maneədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölüm cəzası bugünkü şüurlü insan qavrayışında bir tərəfdən, yaşamaq hüququ ilə uyğun gəlmir. Digər tərəfdən isə qatillər, deyək ki, Hansı haqla öz həyatlarını qorumaq "hüququna" malik olmalıdırlar? Nə üçün onlar dövlət tərəfindən təminat verilmiş belə bir inam və ümidi dərk etməlidirlər ki, başqalarını həyatdan məhrum etmələrinə baxmayaraq, hər halda öz həyatlarını qoruyub saxlayacaqlar? Belə bir paradoks olmamalıdır, çünki ölüm cəzası cəmiyyət tərəfindən qarşılıqlı cəza və önləyici tədbir kimi tələb olunur [82, s.4-5].

Süzan Qumninsin fikrincə, ölüm cəzasına moratorium qoyan dövlət bununla da cinayətkarları ölüm cəzası şəklində layiq olduqları cəzadan "qoruyur", özünün yaşamaq hüququnun dövlət tərəfindən müdafiə edilməsinə inamını əsaslı olaraq itirən cəmiyyəti "travmaya" məruz qoyur [83, s.72-75]. Bir özünüz də fikirləşin, məgər qanlı əməlləri olan qatilin yaşamaq hüququ ilə bu cür əməllərin günahsız qurbanlarının yaşamaq hüququ heç müqayisə edilə bilərmə? Məgər bu kontekstdə "yaşamaq hüququ"nu eynimənalı təfsir etmək olarmı? Qatillər, əslində öz hərəkətləri ilə özlərini belə bir hüquqdan məhrum etmiş olurlar. Onlar digər normal vətəndaşlar kimi eyni hüquqlara qətiyyənlə iddia edə bilməzlər. Bizə elə gəlir ki, dövlətin bu cür qatillərə "qəyyumluq" göstərdiyinin davam etdiyi təqdirdə cəmiyyət mənəvi cəhətdən aşınacaq.

Evtanaziya (ölüm hüququ) və insan hüquqlarının müdafiəsi

Bir çox illərdir ki, evtanaziya mövzusu insanlarda birmənalı olmayan reaksiyalara səbəb olur. Hazırkı XXI əsr də istisna deyil. Bu gün evtanaziya problemi daha geniş ictimai əks-səda doğurmaqdadır. Bu, onunla əlaqədardır ki, ağır xəstələrin həyat qabiliyyətini saxlamaq üçün yeni-yeni tibbi texnologiyalar yaranır. Bu problemin aktuallığının iki aspekti var: birincisi, evtanaziya bizim üçün ən dəyərli və vacib olan həyatımızla bağlıdır; ikincisi, bu problem az öyrənilmişdir, o, alimlərin – hüquqşünasların, filosofların, həkimlərin və s. əsərlərində tam işıqlandırılmamışdır. Problemin aktuallığını tarixi faktlar da sübut edir. Rafael Koxen-Almaqor yazır: "Yəqin ki, evtanaziya probleminin yetərinə öyrənilməməsi səbəbindən bioetika kimi bir elm, həmçinin əksər demokratik dövlətlərin cinayət məəcəllərində "sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər" adlı fəsillər yaranıb" [84, s.78-81].

İngilis filosofu Devid Stadler asan, ağrısız ölümü ifadə etmək üçün evtanaziya, yəni əziyyətsiz və izzirabsız, yaxşı, sakit, asan ölüm terminini işlətməmişdir. "Evtanaziya" termininin mənşəyi yunan sözləri eu – "yaxşı" və thanatos – "ölüm"dür, sağalmaz xəstənin və izzirab çəkən insanın müalicə oluna bilməyən ağrıların və əziyyətlərinin dayandırılması məqsədilə nisbətən tez və ağrısız yolla onun ölümünə səbəb olan şüurlü hərəkətlər mənasını bildirir [85, s.70-71].

Öz növbəsində, XX əsrin əvvəllərində hüquqşünas M.X.Berdion necə deyirlər, "keyfiyyətsiz" yaşamların məhv edilməsini evtanaziya adlandırmağı təklif etmişdi [86, s.76-79]. Yeri gəlmişkən, evtanaziya anlayışının bu cür təfsiri Hitler Almaniyasında öz tətbiqini tapmışdır. Belə ki, 1939-cu il sentyabrın 1-də verilmiş dekretlə "Evtanaziya" proqramı fəaliyyətə başladı. Bu proqramın dəhşətli nəticələri olmuşdur – əqli cəhətdən geri, psixi cəhətdən xəstə insanlar, epileptiklər, qocalıqdan və müxtəlif üzvi nevroloji pozğunluqlardan (iflic, Parkinson xəstəliyi, dağınıq skleroz, beyin şişi) əziyyət çəkən yüz minlərlə məhv edilmiş pasiyent. Onları cəmiyyət üçün faydasız hesab etmiş və qaz kameralarında nisbətən "yüngül" ölümlə məhv etmişlər.

Xatırladaq ki, faşist Almaniyasında "layiqlilik" haqqında məsələ hər bir halda həkimlər üçlüyü tərəfindən həll edilirdi. Nəticədə, müx-

təlif mənbələrin məlumatına görə, iki il ərzində 100-275 minə qədər adam öldürülmüşdür. Bu proqram 1941-ci il avqustun 3-də yepiskop Klemens fon Halenin öz moizəsində nasist evtanaziya proqramını “sırf qətl” adlandırmasından sonra formal olaraq bağlandı [32, s.195-197]. Donald Yearl Çayldresin göstərdiyi kimi, Nürnberq beynəlxalq hərbi tribunalı bu hərəkətləri bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi təsnif etmişdir. Bu tarixi faktlar evtanaziya terminini düzgün müəyyənləşdirməyin vacibliyini sübut edir [87, s.129-130].

Evtanaziya hərfi tərcümədə “xoşbəxt ölüm” kimi anlaşılsa da, termin təkcə öz-özlüyündə “yaxşı” ölümü deyil, həmçinin onun gerçəkləşməsi mənasını verməyə başlamışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, evtanaziya problemi insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bu sahələrin hər biri də ona öz tərifini vermişdir.

Fəlsəfədə evtanaziya – ağrısız, izzətlərdən azad bir yoxluğa doğru qayıdılmaz sonluqdur. S.Bikova, B.Yudin və L.Yasnayanın göstərdikləri kimi, təbabətdə bu, sağalmaz xəstələrin izzətlərinə son qoymaq məqsədilə onların öz xahişləri əsasında öldürülməsidir. Hüquqşünaslıqda bu termin izzətlərinin dayandırılması məqsədilə ümitsiz xəstələrin nisbətən tez və ağrısız yolla ölümünə gətirən şüurlu hərəkətləri bildirir [88, s.143-145].

Yuxarıda göstərilmiş təriflərdən heç birini mükəmməl hesab etmək, evtanazianın bütün əlamətlərini və bütün mümkün şəraitləri əhatə edən tərif saymaq olmaz. Birinci tərif evtanazianı digər şəxsin iştirakı olmadan törədilən intihardan fərqləndirməyə imkan vermir. İkinci tərif xəstənin öz xahişini söyləmək iqtidarında olmadığı (komatoz vəziyyətində) halları nəzərə almır. Üçüncü tərif ölümə gətirən fəaliyyəti göstərir və hadisələrin təbii gedişinə və pasiyentin ölməsinə mane olmamaq məqsədi daşıyan həkimin şüurlu hərəkətsizliyi hallarını əhatə etmir. Göstərilən təriflərin heç biri evtanazianı həyata keçirən subyektin mövcudluğunu nəzərdə tutmur.

Hesab edirik ki, evtanaziya termini həddən artıq çoxmənalılıqla fərqlənir. Onun təyinatından asılı olaraq, təzahürün özünə də problem kimi yanaşma dəyişir. Passiv və aktiv (meyar – həkimin mövqeyi); könüllü və qeyri-könüllü (meyar – pasiyentin mövqeyi) evtanaziyalar fərqləndirilir [89, s.37].

Passiv evtanaziya ("təxirə salınmış şpris üsulu") həyatın uzadılmasına istiqamətlənən tibbi yardım göstərilməsinin dayandırılmasında ifadə olunur ki, bu da öz növbəsində təbii ölümü sürətləndirir [89, s.38].

Aktiv evtanaziya ("doldurulmuş şpris üsulu") altında xəstəyə hansısa dərman və ya başqa vasitələrin vurulması, yaxud tez və ağrısız ölümə gətirən digər hərəkətlər (ölüm inyeksiyası) başa düşülür [89, s.39].

Xəstənin birmənalı xahişi və ya onun qabaqcadan razılığı əsasında (bərpaolunmaz koma halı üçün öz iradəsini öncədən və hüquqi cəhətdən dürüst formada ifadə etmək ABŞ və digər Qərbi ölkələrində geniş yayılmışdır) həyata keçirilən evtanaziya könüllü adlanır.

Könüllü olmayan evtanaziya xəstənin birbaşa razılığı olmadan həyata keçirilir.

E.Dürkgeymin qeyd etdiyi kimi, evtanaziyanın bu formalarını cəmləşdirərək biz evtanaziyanın dörd üsulunu (halını) əldə edirik:

- könüllü və aktiv,
- könüllü və passiv,
- qeyri-könüllü və aktiv,
- qeyri-könüllü və passiv [90, s.123-125].

Birinci və dördüncü şəraitlərlə bağlı mütəxəssislər həm "lehinə", həm də "əleyhinə" söyləyirlər, üçüncü ilə əlaqədar fikirlər çox vaxt mənfi olur. Evtanaziyanın xeyrinə fikir bildirənlər isə bir qayda olaraq, ikinci şəraiti nəzərdə tuturlar. Bu halda evtanaziya xəstə tərəfindən könüllü və həkim tərəfindən isə passiv olur.

Hansı hallarda evtanaziyadan danışmaq olar?

Ölümə səbəb olan preparat tətbiq ediləndə, həmçinin xəstəni onun həyatı üçün zəruri olanlardan (məsələn, qida), yaxud onun üçün əlverişli olanlardan (həyatın uzadılması şansı verən reanimasiya və ya müalicə) məhrum edəndə evtanaziya yaranır.

Evtanaziya aşağıdakı hallarda olmur:

- xəstəyə əlverişli təsir göstərə biləcək müalicə (məsələn, pasiyentin vəziyyətini yüngülləşdirməyərək onun həyatını əzablarla uzadan müalicə) dayandırılanda;
- serebral ölümün labüd olduğu vəziyyətlərdə reanimasiyanın dayandırılması hallarında (heç bir müalicə iztirabları yüngülləşdirmir,

sağalma şansı vermir, əksinə canverməni uzadır, bundan başqa, ailəyə əziyyətlər və dövlətə külli miqdarda məsrəflər gətirir);

– yeni doğulan körpə anadangəlmə eybəcərliklərə malikdirsə və ya öz əcali ilə ölümə (yaxşılaşmağa ümid etmədən yalnız süni yolla həyatı davam etdirmək mümkün olanda) aparıcı ağır patologiyalıdırsa, körpəni reanimasiya etməyəndə;

– hər hansı terapiya həyatı yalnız qısa müddətə və dözülməz şəraitdə uzatmaq imkan verərkən sağalmaz xəstəni az vaxt ərzində öz əcali ilə ölümünə aparıcı "sakitcə ölmək imkanı" yaradılarda [91, s.22-27].

Evtanaziya ölüm problemlərinin (həyatın dayandırılması) tibbi həllinin yeni üsulu kimi iki əsas amilin təsiri altında müasir səhiyyə praktikasına daxildir:

– Birincisi, təbabətin tərəqqisi, məsələn, xəstənin ölümünün qarşısını almağa imkan verən, başqa sözlə, ölməkdə olanla idarəetmə rejimində işləyən reanimatologiyasının inkişafının təsiri altında.

– İkincisi, mərkəzində "insan hüquqları" ideyası duran çağdaş sivilizasiyanın dəyər və əxlaqi prioritetlərinin dəyişməsi. Təəccüblü deyil ki, 41-50 və 51-65 yaşlı Rusiya həkimlərinin müvafiq olaraq 51,5% və 44,8%-i 1991–1992-ci illərdə keçirilən sosioloji sorğuda "Hesab edirsinizmi ki, evtanaziya yol verilə bilər?" sualına "bəli" və "xeyr" cavabları ilə yanaşı, "bu barədə heç vaxt fikirləşməmişəm" cavabını vermişdir. 21-30 yaşlı həkimlərin 49%-i təsdiq cavabı vermişdir. Tədqiqatın müəllifləri bir tərəfdən həyat və ölüm arasındakı çıxılmaz durumlarla üzləşən, digər tərəfdən isə ümumsivilizasiya sosial proseslərinin iştirakçıları olan tibb işçilərinin peşəkar təfəkkür dəyərlərinin dəyişməsi kimi haqlı fikrə gəlirlər.

Son onilliklərdə evtanaziya artmaqda olan maraq təbabətin tərəqqisi ilə və xüsusən də ölümlə uzun müddətə mübarizə aparmaq imkanı verən reanimatologiyasının inkişafı ilə əlaqədardır. Bu problemlər əhalinin yaşlaşması fonunda getdikcə daha da aktuallaşır. Bu, ahıl yaşlı insanların və ümitsiz xəstələrin saxlanması, müalicəsi və onlara qulluq göstərilməsi ilə bağlı çoxlu iqtisadi, sosial, əxlaqi-etik və hüquqi məsələlər doğurur.

Bununla əlaqədar olaraq, insanın sağlamlıq, ləyaqətli həyat və ləyaqətli ölüm kimi şəxsiyyət hüquqlarının təmin edilməsi məsələləri xü-

susilə aktualdır. Bu halda tez-tez belə bir şübhə yaranır – Nə yaxşıdır: tez, lakin ağrısız ölüm, yoxsa əzablı və uzunmüddətli canvermə? Bu məsələ ağrılardan əzab çəkən ümitsiz xəstələrlə bağlı olanda onu həll etmək daha çox çətin olur. Onlar üçün nə daha üstündür: Dözülməz iztirablar çəkərək yaşamaqda davam etməkmi, yoxsa yaşamağa və əzab çəkməyə son qoymaqmi? Əgər həkim xəstənin iztirablarını artıq yüngülləşdirə bilmirsə, xəstə özü isə həkimdən onun əzablarını dayandıraraq həyatına son qoymağı təkidlə xahiş edirsə, o zaman həkim necə hərəkət etməlidir? Təbiidir ki, bu məsələ təkcə əxlaqi-etik baxımdan həll edilməməli, həm də hüquqi qiymət almalıdır, çünki burada sui-istifadə və hətta cinayətkarlıq halları da istisna deyil.

Məlumdur ki, müasir qərb etikası evtanaziyanın əxlaqi qiymətləndirilməsinin çoxlu variantlarını təklif edir. Müəlliflərin böyük əksəriyyəti passiv evtanaziya üsullarını bu və ya digər dərəcədə dəstəkləyir və hər hansı aktiv evtanaziya imkanlarını rədd edir. Bununla belə, bəziləri bunun tam əksini söyləyirlər. Onlardan ən məşhuru Rafael Koxen-Almaqordur. O, Amerika Tibb Assosiasiyasının (ATA) 4 dekabr 1973-cü il tarixli qətnaməsini kəskin tənqid edir. Sənəddə deyilir: "Bir insan varlığı yaşamının digəri tərəfindən bilərəkdən dayandırılması – şəfqətli qətl – həm tibb peşəsinin özünün təyinatına, həm də Amerika Tibb Assosiasiyasının siyasətinə ziddir" [84, s.87-90].

R.Koxen-Almaqor hesab edir ki, əgər xəstə şüurlu olaraq onun sayılı günlərinin qaldığını başa düşürsə, əzablı ağrılara daha dözmür və həkimdən onun ölümünü tezləşdirməyi xahiş edir. Həkim isə bununla ancaq müalicənin dayandırılması hesabına (passiv evtanaziya) razılaşır. Yoxsa xəstənin iztirabları daha qısamüddətli olsa da güclənəcək. Belə bir şəraitdə, R.Koxen-Almaqorun fikrincə, ölümcül iynə (aktiv evtanaziya) daha humanistdir, çünki xəstənin əziyyətlərinə dərhal son qoyur [84, s.91].

R.Koxen-Almaqorun konsepsiyasının məntiqi və əsaslandırılmış kimi görünməsinə baxmayaraq, həkim və hüquqşünasların əksəriyyəti onunla razı deyillər. Bu, ilk növbədə ölümün səbəbləri ilə bağlı hüquqi baxımdan mühüm motivlərə görədir. Axı həkim onkoloji xəstəyə ölüm gətirən iynə vurarkən öz fəaliyyəti ilə xərçəng xəstəliyi fonunda zəhərlənmədən ölümə səbəb olur. Əgər o, sadəcə, müalicəni dayandırsa, ölümün səbəbi birbaşa xərçəng olacaq.

Lakin qeyd etmək istəyirik ki, məsələ heç də hüquqi konstataşiyada deyil, daha böyük problemdə – təbabətdə humanizm prinsipinin pozulmasındadır. İnsan həyatının dəyərliyi onun naminə heç nəyə baxmayaraq, hətta ən böhranlı vəziyyətlərdə belə, yaşamaq uğrunda mübarizə aparmağa sövq edir. Çünki ümid, necə deyərlər, axırncı ölür, tibb elmi və praktikası isə ən ümitsiz xəstələrin də sağlması halları ilə zəngindir.

Çağdaş təbabətin mövcud imkanlarına baxmayaraq, səhv diaqnoz ehtimalını da mütləq qətiyyətlə istisna etmək olmaz. Ona görə də həkimin bütün vasitələrlə ağrıları azaltmağa və dayandırmağa çalışaraq, hətta ümitsiz xəstələr üzərində belə, müalicəvi təsiri zəiflətməyə mənəvi haqqı çatmır.

Məhz şiddətli ağrılar adətən, xəstənin ölümü tezləşdirmək xahişinin başlıca səbəbi olur. Həkimlər ötən müharibələrdə amputasiyaya razılıq verməkdənsə, ölümü üstün tutan, fiziki və ruhi iztirablarına son qoymağı tələb edən ağır yaralı zabit və əsgərlərdən bu cür sözləri çox eşitmişlər. Zaman keçdikcə ağrılar geri çəkilmiş, insanlar tədricən öz çatışmazlıqlarına vərdis etmiş, həyat onlara artıq elə də dözülməz görünməmişdir. Onlar buna uyğunlaşmağa başlamış, imkan daxilində işləmiş, şəxsi həyatlarını qurmuş, evlənmiş – bir sözlə, yaşamağa və həyatdan zövq almağa başlamışlar. Stefan Jon Qrabilin fikrincə, bu cür əlillərin böyük əksəriyyəti özlərinin nə vaxtsa tibbi yardımı kəsmək və ölümü tezləşdirməklə bağlı xahişlərindən təəssüfləniblər.

Deyənlərə onu da əlavə etmək olar ki, təbabətin inkişafı da evtanaziyanın qanunauyğunluğunun tərəfdarlarının irəli sürdükləri dəlilləri təkzib edir. Belə ki, hələ bu yaxınlara qədər sağalmaz sayılan bir çox xəstəliklər və zədələr hazırda müvəffəqiyyətlə müalicə edilir. Xəstənin vəziyyətinin ümitsizliyi haqqında olan təəvvürlər isə təbabətin tərəqqisi nəticəsində dəyişilir. Evtanaziyaya izn verilməsi isə ağır xəstələrin diaqnostikasının və müalicəsinin yeni, daha səmərəli yollarının axtarışında müəyyən psixoloji əyləc ola bilər.

Nəhayət, evtanaziya ağır xəstəyə yardım göstərən vicdansız həkim üçün asan çıxış yolu ola bilər. Axı reanimasiya təkə külli miqdarda maddi vəsaitlər deyil, həmçinin müalicə və qulluq üçün tibb heyətinin fiziki və ruhi qüvvəsinin böyük gərginliyini tələb edir. Bu cür xəstələr-

də defekasiyanın, sidiyə getmənin pozulması, yara və zədələrin irinli proseslərlə ağırlaşması müşahidə olunur. Bütün bunlar ağır xoşagəlməz qoxuya səbəb olur, mələfələrin tez-tez dəyişilməsini tələb edir və s. Bu cür xəstələri yedirib-ıçizdirmək lazımdır, onlarda yataq yarası əmələ gəlməsinə imkan vermək olmaz, cürbəcür ağırlaşmalarla mübarizə aparmaq gərəkdir. Belələri ilə işləmək həkimdən və onun köməkçisindən səbr, mərdlik və alicənablıq tələb edən ifrat gərginliklə bağlı ağır fiziki zəhmətdir. Bu, heç də bütün tibb işçilərinin apara biləcəkləri yük deyil. Evtanaziya izn verilməsi isə bir sıra hallarda həkimə bu ağır və xoşagəlməz işdən yayınmaq üçün psevdo-əxlaqi əsaslar verə bilər. Digər tərəfdən, lazımi müalicənin və qulluğun olmaması xəstəni ölümü tezləşdirmək tələbi irəli sürməyə vadar edə bilər və müalicə hərəkətlərinin dayandırılması üçün bəhanəyə çevrilə bilər [92, s.81-83].

Beləliklə, sadalanan arqumentlər həkimlərin əksəriyyətinə evtanaziya tərəfdar olmaq hüququ verir. Aktiv müalicə, ağrıların sakitləşdirilməsi, ölməkdə olan xəstəyə ruhi rahatlığın yaradılması, onda sağlacağına inam qorunub saxlanması evtanaziyanın heç bir üsul və vasitələrinə yol verməyən təbabətin haqlı, əsl humanist prinsipidir.

Fikrimizcə, evtanaziya tibbi və əxlaqi-etik baxımdan ziddiyyətli yanaşmalar bu təzahürün ziddiyyətli hüquqi qiymətləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Bu, bir sıra dövlətlərin qanunvericiliklərində də öz əksini tapmışdır. Məsələn, Hollandiyada uzun sürən müzakirələrdən sonra passiv evtanaziya icazə verilməsi qanunvericiliyə rəsmi olaraq daxil edilmişdir. Lakin bu, hansısa sui-istifadələrdən istifadəni istisna edən müəyyən düzəlişlərlə gerçəkləşmişdir. İngiltərədə isə əksinə, sürəkli müzakirələrdən sonra tibbi praktikada hər hansı evtanaziyanın tamamilə qadağan edilməsi haqqında qanun qəbul edilmişdir [93, s.211-215].

Bəzi ölkələrdə paradoksal vəziyyət yaranmışdır: tibbi, əxlaqi-etik və hüquqi baxımdan mübahisəli olan evtanaziya artıq tibbi təcrübəyə, qanunvericilik normalarına tətbiq edilir. İnsan hüquqlarının təmin edilməsi bəhanəsi altında təcrübə nəzəriyyəni sıxışdırır, onu qabaqlayır və təshihlər edir, nəticələri sınaqdan keçirməyə tələsir və səbrsizliklə yeni qərarlar tələb edir. Bu cür şərait evtanaziyanın, hətta mövcud qanun normalarına baxmayaraq, tətbiq edilməsinə səbəb olur. Belə

ki, J.M.Mannın fikrincə, passiv evtanaziya Böyük Britaniya həkimləri tərəfindən həm yeni doğulan körpələrlə bağlı, həm də ahıl yaşlılarla əlaqədar istifadə edilir. Halbuki bu, İngiltərə qanunvericiliyi ilə qadağandır [94, s.44-47].

Hesab edirik ki, göstərilən durumlar insanın ləyaqətli ölüm hüququnun hüquqi qiymətləndirilməsində böyük çətinliklər yaradır. Amma bəzi dövlətlərdə bu hüquq qanunvericiliklə də rəsmiləşdirilmişdir. F.Bimstorboyerin fikrincə isə hələ 1977-ci ildə ABŞ-da dünyada ilk dəfə olaraq "İnsanın ölmək hüququ haqqında" federal qanun qəbul edilmişdir. Bu qanuna əsasən, sağalmaz xəstələr reanimasiya aparatlarının söndürülməsini arzu etdikləri ilə bağlı sənədi rəsmiləşdirə bilərlər [95, s.301-303].

Bizə elə gəlir ki, bu qanunun ifadə tərzini heç də uğurlu deyil, çünki ölüm hüququnu həyata keçirən insan öz arzusunu üçüncü şəxslər tərəfindən (ola bilsin ki, onların mənəvi prinsiplərinə və peşə biliklərinə zidd olaraq) icra edilməsinə təkid edəcək. Bu isə əslində mərhəmətliliyə görə qətlə leqallaşdırır və öz növbəsində, çoxlu sui-istifadə hallarına gətirə bilər. Buna yol verməmək məqsədilə qanunun həmin ifadə tərzini "insanın ləyaqətli ölmək hüququ"na (yəqin ki, hələlik heç bir cəmiyyətin öz bütün vətəndaşlarını onunla təmin etmək üçün iqtisadi imkanları yoxdur, burada biz xospisləri nəzərdə tuturuq) dəyişmək lazımdır.

İ.N.Lavrikovun qənaətinə görə, xarici dövlətlərin əksəriyyətində mühakimələrin ziddiyyətliliyinə baxmayaraq, passiv evtanaziya tədricən ictimai rəy tərəfindən, bəzi ölkələrdə isə qanunla da qəbul olunmaqdadır. Belə ki, İsveç və Finlandiyada həyatın mənasız yerə saxlanması üçün dayandırılması yolu ilə passiv evtanaziya qanuna zidd sayılmır. Lakin müalicənin dayandırılması haqqında qərar qəbul edilməsi üçün əsas səbəb pasiyentin iradəsinin sərbəst və düşünülmüş ifadəsidir. Yaxın qohumların analoji xahişləri hüquqi cəhətdən düzgün hesab edilmir [96, s.59-61].

Diqqətə çatdırmaq istəyirik ki, aktiv evtanaziya bütün ölkələrin qanunları ilə cəzalandırılsa da, təcrübədə bu qanunların tətbiqinə nadir hallarda rast gəlinir. Bir neçə il əvvəl dünyanın əksər qəzetləri Vyana-da dörd tibb bacısı ilə bağlı keçirilən "ölüm bacıları"nın işi üzrə məhkəmə prosesi barədə məlumat vermişdilər. "Şəfqət bacıları" məhkəmə

iclasında etiraf etmişdilər ki, onlar 1983–1989-cu illərdə 50 nəfər xəstəni güclü təsirə malik yuxu dərmanları vasitəsilə öldürmüşlər. Onların sözlərinə görə, tibb bacıları özlərini müdafiəsiz və köməksiz sayan pasiyentlərinin dözülməz ağrılarına son qoymaq istəmişlər. Bu hadisə Vyana yaxınlığındakı klinik xəstəxanada baş vermişdir. Cinayətkar qrupa əlli yaşlı tibb bacısı başçılıq etmişdir, onun həmfikirələrinin isə 29-32 yaşları olmuşdur. Tibb bacılarının hamısının ixtisas üzrə böyük iş təcrübəsi var idi.

Tibb işçilərinin məhkəmə tərəfindən aşkarlanan cinayəti Avstriya ictimaiyyətinin kəskin narazılığına, səhiyyə müəssisələri qarşısında qorxu və inamsızlığa səbəb oldu. Ekspertlərin fikrincə, bu müəssisələrin vəziyyətlərinin yarıtmazlığı “tibb bacıları”nı qətlər törətməyə sürükləmişdir. Tibb bacılarının və xəstə baxıcılarının çatışmazlığı üzündən onlar, xüsusilə ağır xəstələr şöbəsinə həddən artıq işləmək məcburiyyətində qalmışdılar.

Bununla bağlı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bizim müalicə müəssisələrimizdə tibb personalının iş şəraiti Avstriya ilə müqayisədə daha pisdır. Passiv evtanaziyanın keçmiş sovet məkanında leqallaşdırılması məsələsinin həlli zamanı bu amili nəzərə almamaq olmaz [54, s.31-34].

Praktikada evtanaziyanın kifayət qədər dəqiq təsnifatı tətbiq edilir.

1. Medical decision concerning end of life (MDEL) və ya “həyatın sonu haqqında tibbi qərar”. MDEL-i iki böyük kateqoriyaya bölmək olar:

a) həqiqi evtanaziya – pasiyentin ölümündə həkimin aktiv iştirak etdiyi hallar. Bu, əslində xəstənin məlumatlandırılmış razılıqla (bax: yuxarı) onun həkim tərəfindən həyata keçirilən qətlidir;

b) həkimin köməyi ilə suisid (Physician assisted suicide - PAS), bu halda həkim ölüm dərmanı hazırlayır və xəstə onu özü qəbul edir.

2. Həkimin xəstənin həyatını uzatmağa imkan verən təyinatlardan imtina etməsi, yaxud iztirabları yüngülləşdirən dərmanların (məsələn, ağrıkəsici və ya yuxu dərmanı) verilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi, və ya onların dozasını artırmaqda pasiyentlə razılığa gəlməsi halları. Nəticədə, xəstənin həyatı qısalır. Bu, əsasən, tiryək tərkibli analgetiklərin qəbul edilməsidir. Bu qrupa, həmçinin, ümitsiz xəstəyə onun qəbul etdiyi preparatların ölümcül dozası haqqında şüurlu məlumatın verilməsi də aiddir [53, s.88-93].

Hazırda cəmiyyətdə evtanaziya probleminə yanaşmada bir-birinə zidd olan iki fikir var: liberal və konservativ. Hər bir yanaşmanın tərəfdarları evtanazianın lehinə öz arqumentlərini irəli sürürlər.

Evtanazianın tərəfdarları heç olmasa, müalicənin dayandırılması formasında da olsa, evtanazianı bir neçə mülahizəyə görə mümkün hesab edirlər:

– Tibbi – xəstənin iztirablarına son qoymaq üçün ölüm ən axırıncı vasitədir.

– Xəstənin öz yaxınlarına qayğısı – “onları zəhmətə salmaq istəmirəm”.

– Xəstənin egoist motivləri – “ləyaqətlə ölmək istəyirəm”.

– Bioloji – populyasiyada patoloji genlərin toplaşması nəticəsi olaraq insanın bioloji növ kimi sıradan çıxması təhlükəsinə görə keyfiyyətsiz adamların məhv edilməsinin vacibliyi.

– Məqsədəuyğunluq prinsipi – yeni daxil olan yüngül zədəli xəstələrin reanimasiyası üçün aparatlardan istifadə etmək məqsədilə ümitsiz xəstələrin həyatını saxlamaq üzrə uzun sürən və nəticəsiz tədbirlərin dayandırılması.

– İqtisadi – bir sıra sağalmaz xəstəliklərin müalicəsi və həyatın saxlanması bahalı cihaz və dərmanların tətbiqini tələb edir [54, s.50-58].

Yeri gəlmişkən, sonuncu üç prinsipdən faşist Almaniyasında geniş istifadə edilmişdir: “keyfiyyətsizlər”in məhv edilməsi üzrə dövlət siyasəti, müharibənin axırlarında dərman ləvazimatlarının və hospital resurslarının qıtlığı ucbatından ağır yaralıların öldürülməsi.

Evtanazianın əleyhdarları hər hansı formada digər arqumentlər gətirirlər:

– Hər şeydən öncə, dini-əxlaqi göstərişlər – “öldürmə” və “Tanrı naminə yaxınlara sevgi” (özünütəmizləmə və ağır xəstə insanlara qayğı vasitəsilə Qurtuluş yolu).

– Təbabət sahəsinə xərçəngin özbaşına sağlması ilə bağlı nadir hallar məlumdur. Təbabətin inkişafı özlüyündə ölüm və iztirabla mübarizənin mahiyyətidir (yeni müalicə üsul və vasitələrinin axtarışı).

– Cəmiyyətin fəal sosial mövqeyi zamanı imkanları hər hansı dərəcədə məhdud olan əlilləri bir şəxsiyyət kimi həyata qaytarmaq və onların praktik olaraq tam reabilitasiyası mümkündür [97, s.177-181].

Bütövlükdə, evtanaziyanın daha fəal və davamlı əleyhdarları ruhanilərdir [98, s.24-33]. Məsələn, E.Sqreçça və V.Tambone evtanaziyanın hər hansı növünü pasiyentin həkim tərəfindən öldürülməsi faktı kimi (aktiv evtanaziya halında), yaxud pasiyentin intiharına yol verilməsi halı kimi (passiv evtanaziya) nəzərdən keçirir. Hər iki halda Tanrının qoyduğu qanunlar pozulur [9, s.18-23].

Biz doktor Cek Kevorkyanın (ABŞ) fəaliyyəti ətrafında yaranan qalmaqalı və Hollandiyada homoseksual kişilərin, QİÇS xəstələrinin ölümlərinin gerçək səbəblərinin araşdırılması nümunələrini göstərmək istərdik. ABŞ-da baş verən və geniş ictimai əks-səda doğuran faciəli əhvalatı yada salaq. Belə ki, 1990–1997-ci illər arasında doktor Cek Kevorkyanın assistentliyi ilə suisid nəticəsində müxtəlif formalı xərçəng xəstələri, Alsgeymer xəstələri, xroniki yorğunluq sindromu və hazırda sağalmaz olan digər xəstəlikləri olan onlarca pasiyent ölmüşdü. Cek Kevorkyan pasiyentin orqanizminə zəhər yeridilməsi üçün xüsusi qurğu hazırlamışdı. Pasiyent mexanizmi işə salan xüsusi düyməni basan kimi o, fəaliyyətə başlayırdı. Özü də ki, bu, yalnız istintaqın Cek Kevorkyanın şəxsiyyəti ilə əlaqələndirə bildiyi hadisələrdir [99, s.121-123].

Müəyyən olunmuşdur ki, Niderlandda bütün ölümlərin 2,1%-dən əvvəl həyatın sonu haqqında tibbi qərar adlanan qərar qəbul olmuşdur. Orada evtanaziya və PAS-a qanunla məhdud hallarda icazə verilmişdir. Lakin onların tətbiqinin qanunuyğunluğu hələ də müzakirə edilməkdədir [100, s.40-41].

S.Q.Steçenkonun fikrincə, evtanaziya və PAS-ın tezliyi QİÇS xəstələrində rəsmi 2,1%-dən çox olmalıdır. Diaqnoz qoyulan zaman əsaslı statistik fərqlər aşağıdakı yaşlarda olan xəstələrdə aşkarlanmışdır: “evtanaziya/PAS” qrupunda pasiyentlərin 72%-i 40 və daha yuxarı yaşlı idi. Öz əcəli ilə ölənlərin arasında isə belələri cəmi 38% təşkil edirdi. Bu, evtanaziya və ya assistentlik edilən suisidin tətbiqi zamanı nisbi riskin mövcudluğunu güman etməyə imkan verir [100, s.44-49].

Bu “koqorta”da MDEL-in böyük tezliklərinin mümkün izahı pasiyentlərin QİÇS-lə bağlı məlumatlılığı və onun müalicəsində müasir metodların səmərəsizliyi hesab olunmalıdır.

Yuxarıda göstərilən faktlar bir sıra həkimlərin ölümün tezləşdirilməsinə kömək etməyə və xəstələrin bəzi kateqoriyalarının evtanaziya

barədə həkimin təklifini qəbul etməyə hazır olduqlarını sübut edir. Bu isə cəmiyyəti yaxın gələcəkdə əxlaq modelinə müraciət etmək riski ilə üzləşəcəyi kimi real təhlükə haqqında ciddi düşünməyə məcbur edir.

Hesab edirik ki, təbabətin humanist prinsipləri, ağır və digər iztirablarla mübarizədə müasir imkanlar, ağır xəstələrin müalicəsində tərəqqi, əlillərin reabilitasiyası üzrə yeni sosial proqramlar, nəhayət, xospislər şəbəkəsinin yaradılması – məhz bunlar aktiv fəaliyyətlərin məqsədi olmalıdır. Bunlar ictimai rəyi və tibb işçilərini evtanaziyanın dəstəklənməsinin əleyhinə çıxmağa və onun tənzimlənməsi üzrə xüsusi hüquqi normaların işlənməsinə təşviq etməlidir.

Səhiyyənin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması, tibb işçilərinin mənəvi səviyyəsinin yüksəldilməsi evtanaziyanın hər hansı növünə və vasitəsinə qarşı ən yaxşı təminatdır.

Fikrimizcə, evtanaziyanın hüquqi tənzimlənməsinin işlənilməsi tibbi baxımdan lazımsız, psixoloji cəhətdən təhlükəlidir, çünki “xoşbəxt ölüm” təbabətin humanist prinsiplərinə ziddir.

Qeyd etmək istəyirik ki, evtanaziya probleminə münasibətdə fəlsəfə, hüquqşünaslıq və təbabətlə yanaşı, din də öz mövqeyini ifadə edir. Lakin onlardan fərqli olaraq, islam dinində evtanaziyanın hər hansı forması qadağan olunur. Həkim tərəfindən pasiyentə qarşı evtanaziya tətbiq edilməsi, əgər bu zaman həkim, hətta humanist məqsədlər güdürsə və pasiyentin xahişini yerinə yetirirsə belə, hər bir halda qətl sayılır. Əgər pasiyent özü iztirablarına son qoymaq məqsədilə fəal hərəkətlər edirsə, bu, intihar kimi təsnif olunacaq [101, s.52-54]. Biz özümüz özümüzü yaratmadığımızdan və bədənimizin sahibi olmadığımızdan islam bu cür hərəkətləri böyük günah hesab edir [102, s.77-78]. Bədən bizə verilib ki, onun qayğısına qalaq, yedizdirək və qoruyaq. Bədənimizin sahibi bizə həyat bəxş edən Allahdır. Onun həyatı vermək və ya əksinə, almaq hüququ pozulmamalıdır. İntihar etmək cəhdi islamda cinayət və böyük günah sayılır [102, s.84-85].

Müqəddəs Quranda yazılır: “Ey iman gətirənlər! Qarşılıqlı razılıqla edilən alış-veriş müstəsna olmaqla, bir-birinizin mallarını haqsız bəhanələrlə yeməyin və özünüzü öldürməyin! Həqiqətən, Allah sizə qarşı mərhəmətlidir!” (Müqəddəs Quran, 4:29). Suisiddən çəkindirən Məhəmməd peyğəmbər demişdir: “Özünü dəmir silahla öldürən şəxs onu

daim cəhənnəmdə özü ilə daşıyacaq. Ölmək üçün zəhər içən daim bu zəhəri cəhənnəmdə içəcək. Öz həyatını başa vurmaq üçün dağdan atılan adam daim cəhənnəmin dərinliklərinə düşəcək" [103, s.52-56].

Gerçəkdən də insan həyatı özlüyündə elə bir dəyərdir ki, şəraitdən asılı olmayaraq qorunmalıdır. İslam "yaşamağa dəyməz" prinsipini qəbul etmir və onun ehkamları izzətlərdən yaxa qurtarmaq naminə ölümə haqq qazandırılmasına yol vermir. Evtanaziyanın yolverilməzliyinə sübut olaraq Məhəmməd peyğəmbərin aşağıdakı kəlamlarını göstərmək olar: "İnsanlar arasında yarası heç cür sağalmayan və həddən artıq ağırları olan bir adam yaşayırdı. O, elə əzablı ağırlar çəkirdi ki, bir dəfə dözməyərək bıçağı götürüb əlində dərin kəsim etdi və tezliklə qan itkisindən öldü. Uca Allah buyurdu: "Bəndəm özü Məni qa-baqladı. Mən cənnəti ona qadağan etdim" [103, s.57].

Məhəmməd peyğəmbərin intiharı qadağan etdiyi digər bir misal. Hərbi yürüşlərin birində igid bir müsəlman öldürüldü. Silahdaşları dö-yüşdəki mərdliyinə və cəsarətinə görə onun ruhuna dualar etdilər. La-kin tezliklə onların heyrətinə səbəb olaraq Məhəmməd peyğəmbər de-di: "Onun yeri cəhənnəmdir". Təəccüblənən yoldaşları öyrəndilər ki, bu kişi ağır yaralandıqdan sonra qılıncının dəstəyini yerə soxmuş və sinəsi ilə qılıncın üzərinə atılaraq intihar etmişdir [103, s.58-59].

Ş.Alyautdinovun qeyd etdiyi kimi, şəriət normaları nəzərə alınaraq, İslam Tibbi Etika Məcəlləsi nəşr edilmişdir. Burada deyilir: "Eynən suisid kimi, mərhəmət səbəbindən öldürmə də fani dünyadakı hə-yatımızdan sonra heçlik olacağını güman edən ateist təfəkkür tərzində dəstək tapa bilər. İzzətləri azaltmaq üçün öldürmək tələbi rədd edi-lir, çünki dünyada elə bir ağrı yoxdur ki, onu dərmanlarla və ya mü-vafiq neyrocərrahiyyə ilə yüngülləşdirmək mümkün olmasın" [104, s.33-35].

Bu iqtibasdan görüldüyü kimi, islam insanın hər hansı formada həyatdan məhrum olunmasını qadağan edir. Bundan başqa, burada deyilir ki, hər bir ağrının öz dərmanı mövcuddur. Bu nikbinliyin əsası var və o, Məhəmməd peyğəmbərin aşağıdakı kəlamlarına söykənir: "Uca Allah xəstəliklər yaradıb. Dərmanları da O yaradıb. Elə isə müalicə olunun!" [104, s.45-49].

Bir bədəvi Peyğəmbərdən soruşdu: "Ya Rəsulullah! Biz müalicə

olunmalıyıqmi?" Məhəmməd peyğəmbər buyurdu: " Bəli, müalicə olunun! Allah xəstəliklər də, onlarla birgə müalicə vasitələri də nazil edib. Kiminsə bunlardan xəbəri var, kiminsə yox" [104, s.55-56].

İnsan ruhuna və cisminə ziyan vuran xəstəlik özündə bəzən sınaq, bəzən də Tanrı qəzəbi və günahın yuyulması məqsədi daşıyır. Xəstəliyə düzgün münasibət, eləcə də dürüst diaqnoz və müalicə forması vacibdir. Məhəmməd peyğəmbər bununla bağlı buyurmuşdur: " Hər bir xəstəliyin dərmanı var. Əgər bu, dəqiq seçilərsə, insan Xalığın iradəsi ilə sağalır" [104, s.61].

İslama görə, xəstəlik sınaq və ya günahların yuyulmasıdır. Bu yanaşma Qurani-Kərimdə də öz əksini tapmışdır: "Əgər Allah insanları günahlarına, haqsızlıqlarına görə cəzalandırırsa, yer üzündə heç bir canlılığı sağ qoymazdı. Lakin (Allah) onlara müəyyən müddət (ömrələrinin sonunadək) möhlət verir. Əcəlləri gəlib çatdıqda isə onlar bircə saat belə nə yubanar, nə də tələsərlər" (Qurani-Kərim, 16:61) [104, s.67-68].

Bu ayədən aydın olur ki, xəstəlik – günahlara görə bağışlanma şansı qazanmaqdır, əcəl vaxtı isə yalnız Allaha bəllidir.

İnsanın təkcə müalicə olunmaq hüququ deyil, həm də öhdəliyi olduğu barədə Şamil Alyautdinov haqlı olaraq yazır: "Ölüm – insanın müəyyən həyati durumlarda seçiminin olmamasına dair ən parlaq nümunələrdən biridir. İnsan qərar verə bilməz ki, bu gün ölsün, yoxsa yox. Lakin həkimlərin təsdiqinə görə, onun üçün ölümcül olan xəstəliklərdən müalicə olunmaq və xəstəliklərə qarşı durmaq üzrə hüququ və hətta öhdəliyi var. İradəsinin gücünü göstərən bu insan sağala bilər, amma bu, o demək deyil ki, o, ölümünü təxirə salıb. Sadəcə, ondan ötrü ölüm zamanı hələ başlamayıb. Eynilə də, insan yüngülcə xəstələne bilər, lakin yanında həkim olmaz, yaxud dərman almaq üçün maddi imkanı olmaz və o ölür. Vaxt gəlib çatdı" [104, s.73-74].

Beləliklə, Qurani-Kərimin yuxarıda xatırladığımız ayələrini və Məhəmməd peyğəmbərin hədislərini nəzərə almaqla, bir daha qeyd etmək olar ki, evtanaziya islamda yolverilməzdir. Pasiyent ailə və dostlarının mənəvi dəstəyi və şəfqəti ilə əhatə olunmalı, həmçinin öz daxili ruhi ehtiyatlarını səfərbər etməlidir. Həkim ağrını yüngülləşdirmək üçün terapevtik üsullarla yanaşı, pasiyentə ruhi və mənəvi dəstək də göstərməyə borcludur. Dilemma o zaman yaranır ki, ağrını yüngülləş-

dirmək üçün verilən dərmanın dozası ölümcül həddə gəlib çatır və bu, insanın məhvinə səbəb ola bilər. Bu cür hallarda İslam Tibbi Etika Məcəlləsi bildirir: "İnsan həyatının müqəddəsliyini nəzərə alaraq, həkim hər halda pasiyentin vəziyyətini böhranlı qiymətləndirmək tövsiyə olunur. Əgər həkim elmi biliklərə əsaslanaraq, insanı həyata qaytarmağın mümkünsüzlüyünə əmindirsə, onda orqanizmi inadla bitki kimi saxlamağın, habelə kriodondurma, yaxud digər süni üsulların köməyi ilə insanı qorumağın mənası yoxdur. Həkimin vəzifəsi ölüm deyil, həyat prosesini dəstəkləməkdir [90, s.146-151].

İlk baxışda, bu iqtibas həkimə hər halda evtanaziya tətbiq etmək hüququ verir. Amma belə deyil. Əvvəla, sənəddə birbaşa mətnlə həkimə pasiyentin həyatının dayandırılması üçün aktiv hərəkətlər etmək qadağan edilir. İkincisi, əgər biz burada göstərilən şəraiti müqayisə edəriksə, evtanaziyanın mövcudluğu, yaxud olmaması hallarını tutuşdurarkən məlum olar ki, burada evtanaziya mövcud deyil.

Doğum sahəsində insanın konstitusiyaya hüququ olan yaşamaq hüququnun xüsusiyyətləri

Müasir anlamda insan hüquqları – onun inkişafının daha əhəmiyyətli imkanları, insan azadlığının ölçülərini müəyyənləşdirən ayrılmaz xüsusiyyətləridir. Hüquq və azadlıqlar institutu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya hüququnda mərkəzi yerlərdən birini tutur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bəyan olunur ki, insanın əsas hüquq və azadlıqları ayrılmazdır və hər bir kəsə ana-dangəlmə məxsusdur.

Məlum olduğu kimi, hazırda demoqrafik böhran və reproduktiv sağlamlıq problemi ictimai diqqət mərkəzindədir. Buna bütövlükdə, dünyada və eləcə də Azərbaycan Respublikasında əhəlinin sağlamlığının, xüsusilə də reproduktiv sağlamlığın pisləşməsi istiqamətində yaranmış əlverişsiz meyillər daha çox səbəb olmuşdur.

Əhəlinin reproduktiv sağlamlığının qorunması həm Azərbaycan Respublikasında, həm də digər ölkələrdə saxlanmaqda olan neqativ demoqrafik meyillər və əhəlinin depopulyasiyası şəraitində son illər

idaəetmə orqanlarının və səhiyyə müəssisələrinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri, dövlətin sosial siyasətinin səmərəliliyinin meyarı olmuşdur [105, 106, 107, 141, s.23-26].

Y.P.Jilyayeva, Y.V.Jilinskaya və V.Y.Semyonovun sözlərinə görə, insanın reproduktiv funksiyasının hüquqi nizamlanması, onun reproduktiv hüquqları haqqında ilk dəfə 1994-cü ilin sentyabrında Qahirədə keçirilən Əhali və inkişaf üzrə Beynəlxalq Konfransda hərtərəfli danışılmışdır. Bu məsələ sonradan Qadınların vəziyyətinə dair IV Ümumdünya Konfransının Məruzəsində və Konfransın qəbul etdiyi Fəaliyyət Platformasında inkişaf etdirilmişdir. Dünyanın 180 dövləti sırasında Azərbaycan Respublikası da bu sənədi imzalamışdır [108, s.66-68].

Qahirə konfransında insanın inkişafı kontekstində reproduktiv sağlamlıq "sadəcə, xəstəliklərin, yaxud reproduktiv sistemlə, onun funksiyaları və prosesləri ilə bağlı hər bir şeydə şikəstliyin olmaması deyil, tam fiziki, əqli və sosial rifah vəziyyəti" kimi müəyyənləşdirilmişdir. Reproduktiv sağlamlığın qorunması isə – "bu sahədə problemlərin qarşısının alınması və həlli yolu ilə reproduktiv sağlamlığı qoruyan metod, texnologiya və xidmətlərin birləşməsi" kimi səciyyələndirilmişdir. Qahirə konfransının göstərilən fəaliyyət proqramı ilk dəfə olaraq müəyyən etmişdir ki, reproduktiv hüquqlar artıq əksər dövlətlərin milli qanunvericiliklərini, insan hüquqları üzrə beynəlxalq aktlar tərəfindən qəbul edilən bəzi insan hüquqlarını ehtiva edir. Bu hüquqlar ümumi hüquqların tərkibi və ayrılmaz hissəsidir. Əhali və inkişaf üzrə Beynəlxalq Konfrans insan hüquqları sahəsində hansısa yeni bir beynəlxalq-hüquqi norma yaratmayaraq, demoqrafik böhranın aradan qaldırılmasına yönəldilmiş insanın reproduktiv fəaliyyətinin bütün aspektlərinə münasibətdə insan hüquqları sahəsində ümumtanınmış normaların tətbiq edilə bilməsini təsdiq etmişdir [109, s.43-52].

Belə görünür ki, insanların reproduktiv funksiyaları həyata keçirməsi, sonsuzluğun aradan qaldırılması üçün yeni metodların ortaya çıxması son nəticədə yeni insan həyatının yaranmasına yönəlmişdir və deməli, insanın yaşamaq hüququnun reallaşması formalarından biridir.

Yaşamaq hüququ – insanın ən birinci hüququdur və onun gerçəkləşməsinin nəzəri cəhətdən tədqiq edilməsi bu hüququn yeni səmərəli təminatlarının axtarışlarına istiqamətlənməlidir.

Bundan başqa, reproduktiv hüquqlar dövlətlərin konstitusiyalarında və insan hüquqları haqqında beynəlxalq paktlarda təsbit edilən insan və vətəndaşların bəzi mülki (şəxsi) və sosial hüquqlarının elementləridir. Ona görə də hesab edirik ki, reproduktiv hüquqların araşdırılması məhz konstitusiya müddələrinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilməli, müvafiq hüquq və azadlıqların məzmunu prizmasından tədqiq edilməlidir. Belə ki, Melinda Roberts və Devid Vasserman kimi nüfuzlu qərb alimlərinin fikrincə, reproduktiv hüquqlara hər bir insanın yaşamaq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, şəxsi, ailə sirrinin qorunması hüququ, həmçinin şəxsi ləyaqətin tanınması və kişi və qadınların bərabər hüququ aiddir [110, s.211-234].

İ.V.Siluyanovanın göstərdiyi kimi, bəzi reproduktiv hüquqlar əsas hüquqlara xas olan əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də onlar qanunvericiliklə təsbit olunmalı və konstitusiya müdafiəsi əldə etməlidir. İnsan və vətəndaşın reproduktiv sağlamlığı və reproduktiv hüquqlarının qorunması problemi milli təhlükəsizliyi müəyyənləşdirən dövlət siyasətinin mühüm istiqaməti olmalıdır və dövlətin üzərinə onların hüquqi təminatı öhdəliyi qoyulmalıdır [111, s.31-32].

Nəzərdən keçirilən sahə hələ bu yaxınlara qədər demək olar ki, hüquqi təhlildən bütünlüklə kənar qalmışdı və ona hüquqi ədəbiyyatda lazımi diqqət ayrılmırdı. Yəqin ki, bu, onunla izah oluna bilər ki, insanın reproduktiv funksiyalarının hüquqi nizamlanması hüquq üçün yenidir və ümumi hüquq sistemində hələlik layiqli yerini tapmamışdır. Yalnız bu yaxınlarda vətəndaşlar tərəfindən reproduktiv hüquqların həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlər hüquqşünasların daha ciddi diqqətinə səbəb olmuşdur. Y.S.Savenkonun qeydlərinə görə, bu problemin müzakirəsində əhəmiyyətli katalizator biotəbabət sahəsində ən yeni nailiyyətlər, yeni reproduktiv texnologiyaların köməyi ilə sonsuzluğun müalicəsinin xeyli genişlənən imkanları olmuşdur [97, s.122-126].

Əlavə edək ki, bu gün hüquq sahəsi ictimai münasibətlərin əvvəllər qeyri-hüquqi sayılan sahələrinə də müdaxilə etmək məcburiyyətindədir. Əlli ildən də çox əvvəl heç kim süni mayalandırma kimi köməkçi reproduktiv texnologiyaların hüquqi tənzimlənməsinin zəruriliyindən danışmazdı. Yeni diaqnostika və müalicə texnologiyalarından istifadənin qa-

nuniliyi üzrə kolliziyalar meydana çıxmağa başladı. Aydın oldu ki, bu cür şəraitlərdə həkimin, qadınların, onların qohumlarının və s. hüquqlarını tənzimləyən qanunlar yoxdur. Reproduktiv davranış sahəsində vətəndaşların öz hüquqlarını gerçəkləşdirən zaman yaranan hüquqi məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi problemləri işıqlandırılmamışdır.

A.N.Pişita qeyd edir ki, doğuş prosesinə müdaxilə, genetik baxımdan keyfiyyətsiz mayalanmış toxum hüceyrələrinin çıxış edilməsi imkanı, cinsiyyət hüceyrələri ilə manipulyasiya təhlükəsi yeni reproduktiv texnologiyalarla əlaqədar hüquqi və əxlaqi məsələləri müəyyənləşdirmişdir: bu cür praktika ilə məşğul olmaq hüququ, rüşeymin hüquqi və etik statusu, süni mayalandırmanın hüquqi və əxlaqi statusu, rüşeymlərin, toxum hüceyrələrinin, spermatozoidlərin dondurulmasının qanuniliyi, onların saxlanılma müddətləri və resipiyentlər üçün istifadəsi (toxum hüceyrələrinin, spermatozoidlərin, rüşeymlərin donorluğu), cinsiyyət hüceyrələri donorlarının hüquq və vəzifələri, surroqat analığın hüquqi və etik xüsusiyyətləri və s. [112, s.78-81].

Təəssüf ki, hazırda hüquq elmində insanın reproduktiv funksiyasının beynəlxalq və konstitusiya-hüquqi xüsusiyyətlərinin, onun çox mühüm şəxsi hüquq – yaşamaq hüququ ilə qarşılıqlı münasibətlərinin və süni reproduksiya metodlarından istifadə zamanı yaranan hüquqi münasibətlərin özəlliklərinin xüsusi monoqrafik tədqiqatı yoxdur. Qüvvədə olan hüquqi normalar natamamdır və yaranan problemlərin yalnız ayrı-ayrı aspektlərinə toxunur. Bundan başqa, hüquqi ədəbiyyatda sonsuzluğun müalicəsi sahəsində təbabətin uğurları ilə müşayiət olunan, insan və vətəndaş hüquqlarına riayət edilməsi ilə bağlı hüquqi problemlərin nəzəri araşdırmaları, demək olar ki, yoxdur. Bununla əlaqədar ortaya çıxan hüquqi məsələlərin əksəriyyəti hələ də beynəlxalq və konstitusiya hüququnda tənzimlənmir [113, s.24-33].

Yuxarıda deyilənlər sübut edir ki, insanın reproduktiv funksiyasının məzmununun beynəlxalq və konstitusiya yaşamaq hüququnun reallaşması formaları kimi öyrənilməsi çağdaş təbabətin və hüquq elminin tələb etdiyi çox aktual mövzudur.

Dünyada əhalinin reproduktiv sağlamlığının pisləşməsi problemlərinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransların (1968-ci il mayın 23-də Tehrandə keçirilən İnsan hüquqları üzrə Beynəlxalq Konfrans;

1985-ci ildə Mexikoda keçirilmiş Əhali üzrə Konfrans; 1994-cü ildə Qahirədə keçirilmiş Əhali və inkişaf üzrə Beynəlxalq Konfrans) sənədlərinin təhlili əsasında müəllif tərəfindən reproduktiv hüquqların təyinatı verilmiş, onların məzmunu və hüquqi xüsusiyyətləri ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir[33].

Reproduktiv hüquqlar haqqında hərtərəfli müzakirələr ilk dəfə 1994-cü ildə Qahirədə keçirilmiş Əhali və inkişaf üzrə Beynəlxalq Konfransda aparılmış, Qadınların vəziyyəti üzrə IV Ümumdünya Konfransının Məruzəsində və bu konfransın qəbul etdiyi Fəaliyyət Platformasında daha da inkişaf etdirilmişdir. Qahirə konfransının bu proqramı ilk dəfə müəyyən etmişdir ki, reproduktiv hüquqlar bir sıra insan hüquqlarını əhatə edir. Bunlar artıq milli qanunvericiliklə, insan hüquqları üzrə beynəlxalq sənədlərdə tanınmışdır və ümumdünya insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsidir [99, c.178-185].

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəldik ki, insanın reproduktiv funksiyasının (reproduktiv hüquqlar) həyata keçirilməsi ilə əlaqədar hüquqlar – bunlar ər-arvadın və ayrı-ayrı şəxslərin hər hansı diskriminasiya, məcburiyyət və zorakılıq olmadan nəsilartırmaya münasibətdə sərbəst və məsuliyyətli qərar qəbul etmək, bunun üçün zəruri informasiya və vasitələrə malik olmaq, habelə ailə planlaşdırılmasının və sonsuzluğun aradan qaldırılmasının daha səmərəli metodlarını əldə etmək hüququnu ehtiva edən reproduktiv sağlamlığın ən yüksək səviyyəsinə nailolma hüququdur. Reproduktiv hüquqlara bunlar daxildir: sərbəst reproduktiv seçim və ailə planlaşdırması hüququ; reproduktiv sağlamlığın qorunması və ailə planlaşdırması üzrə məlumat almaq hüququ; şəxsi həyata müdaxilə edilməməsi hüququ və reproduktiv sağlamlığın qorunması üzrə xidmətlər alarkən məxfilik; reproduktiv sağlamlığın qorunması məqsədilə xüsusilaşmış tibbi yardım almaq hüququ; reproduktiv sağlamlığın qorunması və sonsuzluğun müalicəsi məqsədilə elmi tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etmək hüququ; cinsiyyət hüceyrələrinin donorluğu və saxlanması hüququ; öz reproduktiv hüquqlarının müdafiəsi hüququ.

Əksər ölkələrin qanunvericilikləri kimi, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi də reproduktiv hüquqların qorunmasına münasibətdə beynəlxalq hüquqi sənədlərə bütövlükdə uyğun gəlir (Ümum-

dünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi; Qadınlara münasibətdə diskriminasiyanın bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya; Uşaq hüquqları haqqında BMT Konvensiyası; İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt; Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt), Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və sağlamlığın, anaların, uşaqların qorunması, ailənin sosial dəstəklənməsi üzrə xüsusi qanunvericilik aktları ilə, məqsədli proqramlarla tənzimlənir. Bu sənədlərdə vətəndaşların, o cümlədən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bir sıra hüquqları təsbit olunmuşdur. Bunlar ayrıca və ya digər hüquqlarla birgə nəzərdən keçirilə bilər və insanın reproduktiv sağlamlığının qorunmasına və reproduktiv fəaliyyətinin müdafiəsinə xidmət edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında kişilərin və qadınların ayrı-ayrı reproduktiv hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş bir sıra maddələr vardır (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq, ailə, analar və uşaqlar dövlətin müdafiəsi altındadırlar). Dövlət həyatının bütün sahələrində uşaqların maraq və rifahının prioritetləri Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada təsbit edilmişdir. BMT Baş Assambleyası tərəfindən 1989-cu il noyabrın 20-də qəbul edilən bu sənəd üzrə öhdəlikləri yerinə yetirməyi Azərbaycan Respublikası da öz üzərinə götürmüşdür [44, s.64-73].

Ana və uşaqların, ailənin müdafiə olunmasının konstitusiya prinsipi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində və onun subyektlərində: sağlamlığın mühafizəsi haqqında, əmək və əməyin mühafizəsi haqqında, sosial təminat haqqında, nikah və ailə haqqında, eləcə də hüququn digər sahələrinin bir sıra normalarında öz konkret ifadəsini və inkişafını tapmışdır [46].

Hər halda biz belə bir ümumi qənaətə gəlmişik ki, qüvvədə olan hüquqi normalar natamamdır, ortaya çıxan problemlərin yalnız ayrı-ayrı aspektlərinə toxunur, reproduktiv funksiyanın gerçəkləşməsi və reproduktiv sağlamlığın mühafizəsi üçün şərait və imkanları tam halda təmin etmir. İnsanın reproduksiyası sahəsində hüquqi münasibətləri tənzimləyən mövcud normalar növbəti strukturlaşmanı və daxili razılaşmanı tələb edən muxtar sahələrarası kompleksdir. Şübhəsiz, əhəlinin reproduktiv sağlamlığına qayğı göstərilməsi dövlətin əsas so-

sial funksiyalarından biridir. Bunun reallaşması isə ilk növbədə hüquqi mexanizmlərdəki dəyişikliklərlə müşayiət olunmalıdır.

Beləliklə, insanın reproduktiv fəaliyyəti sahəsində yaranan ictimai münasibətlərin hüquqi nizamlanmasını yaxşılaşdırmaq məqsədilə vətəndaşların reproduktiv hüquqlarını təsbit edən və onların reallaşması mexanizmlərini müəyyənləşdirən yeni qanunların qəbul edilməsi və qüvvədə olan hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Hesab edirik ki, bu boşluğu qismən də olsa doldurmaq üçün vətəndaşların reproduktiv sağlamlıqlarının qorunması hüququnu həyata keçirən zaman yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən xüsusi qanunun qəbul edilməsi lazımdır. Bu qanunun məqsədi həmin sahəni nizamlayan pərakəndə normativ-hüquqi aktların sistemləşdirilməsinin təminatı olardı.

Hazırda müasir təbabətin nailiyyətlərinə baxmayaraq, uşağı olmayan nikahların sayı artmaqdadır. S.Q.Stesenkonun apardığı tibbi statistikanın nəticələrinə görə, dünyada hər altıncı nikahdan biri müxtəlif səbəblərə görə sonsuzluqla üzləşir. Bu, ailənin dağılmasına, demografik şəraitin pisləşməsinə səbəb olur. Bu gün təbabətdə elmi nailiyyətlərin inkişafı nəticəsində süni reproduksiya metodlarının tətbiqi sayəsində sonsuzluğun aradan qaldırılması mümkünləşmişdir [114, s.66-68].

Cessika Müllərin fikrincə, köməkçi reproduktiv texnologiyalar sonsuzluğun aradan qaldırılmasına, yeni insan həyatının ortaya çıxmasına yönəlmişdir. Ona görə də süni reproduksiya metodlarının tətbiqi hüququnun saxlanmasına insanın əsas hüququnun – yaşamaq hüququnun saxlanması prizmasından baxmaq olar [62, s.38-47].

Bununla əlaqədar olaraq dövlətin vəzifəsi insan həyatını özbaşına manipulyasiya cəhdlərindən müdafiə etmək məqsədilə süni reproduksiya metodlarının tətbiqində insan hüquqlarının reallaşmasının hüquqi rejiminin yaradılmasından ibarətdir. Çünki göstərilən sahədə hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin çatışmaması yaranan hüquq münasibətləri subyektlərinin hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsinə mənfi təsir edir.

Bu paraqraf çərçivəsində tərəfimizdən sonsuzluğun aradan qaldırılması (süni mayalandırma, rüşeymin implantasiyası, surroqat analıq

hüququ) metodlarının tətbiqi üzrə insan hüquqlarının təsbit olunmasında əcnəbi təcrübənin müqayisəli-hüquqi təhlili aparılmışdır.

Fikrimizcə, bu baxımdan, ən proqressiv dövlət İsveçrədir. Belə ki, Georq Qomdovskinin qeyd etdiyi kimi, İsveçrə Konfederasiyası Konstitusiyasının 119-cu maddəsində reproduktiv təbabətin və insanın gen mühəndisliyinin tətbiqi məsələləri ayrılıqda tənzimlənmişdir. Bu maddəyə uyğun olaraq, tibbin dəstəklədiyi reproduksiya prosedurları o halda tətbiq edilə bilər ki, sonsuzluğun aradan qaldırılması başqa yolla mümkün olmasın. İnsanın toxum hüceyrələrinin qadın bədənindən kənarında mayalandırılması da yalnız qanunla müəyyənləşdirilmiş şəraitlərdə həll olunur. Bu zaman qadın bədənindən kənarında ona dərhal implantasiya edilə bilər qədər insanın toxum hüceyrələri rüşeym halına gətirilə bilər. Rüşeymlərin bağışlanması və surroqat analığın bütün növlərinin qadağan olunması ayrıca təsbit edilir. İnsanın döl materialı ilə alış-veriş və rüşeymdən törəyənlərlə hər hansı ticarət də qadağandır [115, s.88-93].

Beləliklə, göstərilən ölkədə süni reproduksiya metodlarının tətbiq edilməsi hüququ əsas insan hüquqlarının tərkib hissəsidir və Konstitusiya ilə qorunur. Son nailiyyətlər nəticəsində bu sahədə belə bir mövqe daha aktual və haqlı görünür.

Ənənəvi olaraq, reproduktiv seçim azadlığı hüququnu qadınların uşaq istəmək, yaxud istəməmək hüququ, hamiləliyin süni yolla dayandırılması (abort) hüququ və arzuolunmaz hamiləliyin qarşısının alınması hüququ ilə əlaqələndirirlər. Lakin fikrimizcə, reproduktiv azadlıq anlayışı daha genişdir, çünki o, azadlıq, şəxsi toxunulmazlıq, şəxsiyyətin ləyaqətinin tanınması və bərabərlik prinsipi kimi konstitusiya hüquqlarının elementi qismində çıxış edir. Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq həm bioloji, həm də sosial həyat sahələrini əhatə etməklə, yətinə geniş təfsir edilir.

Beləliklə, hesab etmək olar ki, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququna şəxsi sahədə reallaşdırılan konkret səlahiyyətlər kompleksi daxildir. Belə ki, qadınlar və kişilər reproduktiv davranışın sərbəst fəaliyyət göstərən subyektləridir və icbari demoqrafik siyasətin və ailə planlaşdırılmasının aparılması üçün obyekt, yaxud vasitə ola bilməzlər. Onlar arzuladıqları uşaqların sayı və onların doğulmaları arasın-

dakı vaxt məsələsini sərbəst və məsuliyyətlə həll etmək imkanına malik olmalıdırlar.

L.Qorovun fikrincə, hüquqi müdafiə obyektı kimi reproduktiv seçim azadlığının özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, bu reproduktiv hüquq bütün konstitusiya hüquq və azadlıqları sistemi ilə müdafiə olunur [40, s.76-99].

Onun sözlərinə əsasən, hər şeydən öncə sərbəst reproduktiv seçim hüququ yaşamaq hüququnun reallaşması formalarından biridir. Çünki reproduktiv hüquqların təyinatı həyatın nəsillikcə davam etdirilməsindən ibarətdir. Ona görə də reproduktiv hüquqların hüquqi xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi ilk növbədə bu hüquqların məzmununun genişləndirilməsinə yönəlmişdir [40, s.89-90].

Bununla belə, reproduktiv seçim azadlığı hüququnun ayrı-ayrı elementlərinin yaşamaq hüququ ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və onun müdafiəsini təmin edən insanın digər konstitusiya hüquqlarına birbaşa aidiyyəti var.

Bu məsələ Azərbaycan Respublikası üçün də aktualdır. Belə ki, azad reproduktiv seçim hüququnun elementləri Azərbaycan Respublikasının aşağıdakı konstitusiya-hüquqi normaları ilə təmin edilir:

– nikahda və ya nikahdankənar uşağın doğulmasına, yaxud doğulmasından imtina edilməsinə münasibətdə sərbəst qərar qəbul etmək hüququ şəxsi azadlıq hüququ, şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ ilə qarşılıqlı əlaqədədir və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə təmin edilir;

– kişilərin və qadınların reproduktiv sağlamlığının saxlanmasına yönəlmiş ailə planlaşdırılması hüququ sağlamlığın qorunması və tibbi yardım hüququ ilə təmin edilir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası) [45, s.103-106].

Bu paragraf çərçivəsində tərəfimizdən, həmçinin, reproduktiv funksiyanın gerçəkləşməsi zamanı insan hüquqlarının pozulması hallarında məhkəmə müdafiəsi üsulları da nəzərdən keçirilmişdir.

İnsanın reproduktiv hüquqlarının qorunması aşağıdakı konstitusiya-hüquqi normalarla təmin edilir: ər-arvadın özlərinə və övladlarına ləyaqətli həyat təmin etmək hüququ dövlətin üzərinə şəxsiyyətin ləyaqətinin qorunması üzrə tədbirlər görmək öhdəliyi qoyan Azərbaycan

Respublikasının Konstitusiyası ilə təmin edilir; insanın reproduktiv funksiyasının reallaşdırılması formalarının sərbəst seçilməsi hüququ şəxsi həyatın toxunulmazlığı üzrə konstitusiya hüququ ilə qorunur (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası); reproduksiya formalarından asılı olmayaraq (məsələn, köməkçi reproduktiv texnologiyaların növlərindən birindən istifadə ilə), uşağın doğulmasının şərait və səbəblərini gizli saxlamaq hüququ hər bir insanın şəxsi, ailə sirlərinin qorunmasını təmin edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müdafiə edilir, eləcə də Konstitusiyada şəxslərin razılığı olmadan onların şəxsi həyatı haqqında məlumatların toplanması, saxlanması, istifadəsi və yayılması qadağan edilir; qadınları hamilə qalmağa, hamiləliyi dayandırmağa məcbur etmənin və məcburi tibbi sterilləşmənin tətbiqinin də qadağan olunduğu daxil olmaqla, qadınların və kişilərin heç bir diskriminasiya, məcburiyyət və zorakılıq olmadan nəsilartırma məsələsinə münasibətdə qərar qəbul etmək hüququ şəxsi toxunulmazlıq hüququ üzrə konstitusiya hüququ ilə təmin edilir [116, s.40-49].

Nəticə. Yekunda əhalinin və ayrılıqda hər bir insanın reproduktiv sağlamlığının insan həyatının xüsusi sahəsi olduğu barədə ümumi rəyə gəlinmişdir. Reproductiv sağlamlığın qorunması və vətəndaşlar tərəfindən reproduktiv hüquqların reallaşması üçün şərait yaradılması, şübhəsiz ki, sosial dövlət olaraq Azərbaycan Respublikasının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinə daxil olmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq, vətəndaşların reproduktiv funksiyalarını reallaşdırmaq imkanlarını təmin edən səmərəli hüquqi təminatların yaradılması xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Beynəlxalq və konstitusiya yaşamaq hüququ ilə əsas reproduktiv hüquqlardan biri – mərkəzi elementi qadınların hamiləliyi süni şəkildə dayandırması hüququ olan reproduktiv seçim azadlığı hüququ arasındakı qarşılıqlı əlaqə tədqiq edilmişdir. Ən əhəmiyyətli problemlərdən biri yaşamaq hüququnun meydana gəlməsi məqamı və hamiləliyin süni yolla dayandırılması zamanı bu hüququn müdafiəsidir. Biz uşağın doğulmamışdan əvvəl də hüquqi müdafiəyə ehtiyacı olduğu fikrini dəstəkləyirik. Bununla bağlı olaraq, rüşeymin bütün əsas orqanlarının formalaşmağa başladığı andan, yəni mayalanmanın 12-ci həftəsindən etibarən insan varlığı hesab edilə bilməsi barədə nəzəriyyəni daha hə-

qiçətə uyğun saymaq olar. Bu səbəbdən də hamiləliyin dayandırılması üçün 12-ci həftədən sonra abort etməyə imkan verən sosial və tibbi göstərişlər gələcək uşağın həyatına qəsdədir [117, s.4-6].

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, belə bir nəticəyə gəlirik ki, hamiləliyin 12 həftədən sonra dayandırılması yalnız müstəsna hallarda həyata keçirilir. Hamiləliyin süni yolla dayandırılması üçün tibbi göstərişlər çevrəsi müddətdən asılı olmayaraq, dəqiq müəyyənləşdirilməli, müfəssəl xarakter daşmalı və tibb elminin inkişafı nəzərə alınmaqla müntəzəm dəyişdirilməlidir.

Diqqətə çatdırmaq ki, tibbi sterilləşmə problemləri hamiləliyin dayandırılmasının hüquqi nizamlanması ilə sıx bağlıdır. Çünki bu tibbi müdaxilə insanı cinsiyyət funksiyasından məhrum etməyə yönəldilmişdir və hazırda əsasən, ailənin planlaşdırılması metodlarından biri kimi nəzərdən keçirilir.

Tibbi müdaxilənin məcburi sterilləşmə kimi məxsusi növünün aparılmasının qanuniliyi mərkəzi element olaraq qalır.

Biz belə bir fikrə gəlirik ki, vətəndaşların məcburi tibbi sterilləşməsinin tətbiq edilməsini (insanı nəsilartırma qabiliyyətindən məhrum etmək məqsədilə xüsusi müdaxilə və ya kontrasepsiya üsulu kimi) şəxsi toxunulmazlıq hüququnun, konstitusiya üzrə şəxsiyyətin ləyaqəti hüququnun pozulması kimi dəyərləndirmək olar. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və beynəlxalq-hüquqi akt normalarının təhlili əsasında söyləyə bilərik ki, heç bir şərait, o cümlədən ümumi anlamda şəxsiyyətin mənfi qiymətləndirilməsi, məsələn, onun psixi xəstəliyi ləyaqətin alçaldılması üçün bəhanə ola bilməz. Bununla əlaqədar olaraq, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına tam riayət edilməsi məqsədilə vətəndaşların tibbi sterilləşməyə könüllü razılığı olmadıqda müdaxilənin bu növü heç bir şəraitdə keçirilə bilməz.

K.L.Yerofeyeva genomun məxfiliyi hüququnun hüquqi müdafiəsi zəruri olduğu üçün bu aspekti aydın hesab edir. Belə ki, əks halda insanın şəxsi həyatına müdaxilə baş verə bilər. Məsələn, insanın genom portreti öz sahibinin bütün sirlərini açar, onun meyilləri, xəstəlikləri və çox şeylər haqqında danışa bilər ki, bu da ayrılmaz konstitusiya hüququ olan şəxsi həyatın toxunulmazlığı, şəxsi, ailə sirrinin qorunması hüququna ziddir [118, s.165-169].

Biz K.L.Yerofeyevanın terapevtik klonlaşdırmanı, məsələn, orqanizmin özünəməxsus tikinti materialı olan gövdə hüceyrələrinin yetişdirilməsini tənzimləyən daxili qanunvericiliyin inkişafı ilə bağlı fikirlərini dəstəkləyirik. Çünki bu cür tədqiqatların nəticələrindən istifadə olunması çox sayda xəstə insanın həyatının qorunmasına xidmət edir.

Bununla belə, reproduktiv klonlaşdırmaya (laboratoriya şəraitində hər hansı varlığın genetik cəhətdən dəqiq sürətinin süni şəkildə yaradılması) qoyulan qadağa da əsaslandırılmış sayılmalıdır. Bu halda insan özünün təbiətinə görə cavabdeh olmadığı mövcudluq sahəsinə daxil olur. Bu işə gözlənilməz nəticələrin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Beləliklə, təsdiq edə bilərik ki, tibb elminin inkişafı nəticəsində bəşəriyyətin qarşısında açılan perspektivlər çox genişdir. Lakin insanın sonsuzluğu ilə mübarizənin yeni metodlarının köməyi sayəsində doğulanların əsas şəxsi hüquqlarının müdafiəsi problemi də əhəmiyyətlidir.

III FƏSİL

Beynəlxalq hüququn və Azərbaycan Respublikası milli qanunvericiliyinin nəzəriyyə və praktikasında sağlamlığın qorunması hüququ

Sağlamlığın qorunması hüququ: beynəlxalq-hüquqi və milli normaların nisbəti

Ümumi xarakteristika. Dövlətlərin səhiyyə sisteminin inkişafı məqsədlə əməkdaşlıq etmək öhdəliyi BMT-nin əsas sənədlərində təsbit edilmişdir. Bu təşkilat sağlamlığın qorunması hüququnun bərqərar olması və inkişafı prosesinə böyük töhfə vermiş, bir sıra mühüm universal beynəlxalq-hüquqi aktlar qəbul etmişdir. Onlardan birincisi BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 1948-ci il dekabrın 10-da qəbul edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsidir. Bu sənəd insan hüquqlarının möhkəmlənməsində əhəmiyyətli rol oynamış və bu gün də oynamaqdadır. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində "insan şəxsiyyətinin dəyərliliyi" (preambula) və hər bir insanın yaşamaq hüququ (3-cü maddə) bəyan edilir. Bəyannamənin 25-ci maddəsində deyilir: "Hər bir insan qidalanma, geyim, mənzil, tibbi qulluq və lazımı sosial xidmət də daxil olmaqla sağlamlığını qorumaq və onun özünün və ailəsinin rifahı üçün zəruri olan həyat səviyyəsi hüququna malikdir" [66, s.71-73].

BMT Baş Assambleyası 1966-cı ildə sağlamlığın qorunması hüququnun əsasını qoyan yeni mühüm aktlar qəbul etdi. Bunlar İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktıdır. Adı çəkilən sənədlər hər bir insanın fiziki və psixi sağlamlığının ən yüksək əldə oluna bilən səviyyəsini tanıyır. Paktda iştirak edən dövlətlər tərəfindən bu hüququn həyata keçirilməsi üçün görülməli olan tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

- 1) ölü doğuşların, uşaq ölümünün azaldılmasının və uşaqların sağlam inkişafının təminatı;
- 2) ətraf mühitin gigiyenasının və sənayedə əməyin gigiyenasının bütün aspektlərinin yaxşılaşdırılması;

3) epidemik, endemik, peşə və digər xəstəliklərin qarşısının alınması və müalicəsi və onlarla mübarizə;

4) xəstələnməyə həmmi tibbi yardım və tibbi qulluqla təmin edən şəraitin yaradılması [119, s.15-16].

Müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişafı açıq-aşkar sübut edir ki, insan hüquqları sahəsində sağlamlığın qorunması üzrə dövlətdaxili münasibətlər beynəlxalq-hüquqi nizamlaşmanın birbaşa obyektinə çevrilib. İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq qanunvericilik sağlamlığın qorunmasının təmin olunmuş hüququnun obyektini kimi "sağlamlıq vəziyyətinin ən yüksək nail olunmuş səviyyəsi" nə istinad edir [119, s.25-27].

V.Q.Borisov-Jarovun fikrincə, sağlamlığın qorunması sahəsində beynəlxalq-hüquqi standart sağlamlığın qorunması sahəsində insan hüquq və azadlıqlarını təsbit edən və səlahiyyətli beynəlxalq orqan tərəfindən qəbul edilmiş daha progressiv beynəlxalq-hüquqi normalar kimi, bu hüququn təmini olunmasına qərant kimi, beynəlxalq əməkdaşlıq formaları, habelə müxtəlif kateqoriyalı şəxslərə güzəştlər kimi müəyyənləşdirilə bilər [120, s.43-44].

Sağlamlığın qorunması hüququnun beynəlxalq tanınması o demək deyil ki, insanlar sağlam olmaq hüququna malikdirlər. Nə hökumət, nə də ayrı-ayrı şəxslərin özləri sağlamlığın yaxşı vəziyyətinə təminat verə bilərlər. Eyni zamanda, dövlət hakimiyyəti orqanları xalqın sağlamlığının qorunmasına və möhkəmlənməsinə istiqamətlənmiş siyasət yeritməlidirlər [120, s.45].

Belə bir məsələ də maraqlıdır: Beynəlxalq-hüquqi aktlarla sağlamlığın qorunması hüququnun hüquqi tənzimlənməsinin hansı mənbələri var? Bütövlükdə, onu söyləmək olar ki, insanın sağlamlığının hüquqi tənzimlənməsi hüququn elə özü qədər mövcuddur. Sağlamlığın qorunmasının iki təminat səviyyəsi var:

- 1) xalqın sağlamlığının qorunması;
- 2) fərdin sağlamlığının qorunması.

Xalqın sağlamlığının qorunması sağlamlığın müdafiəsinin hüquqi təminatının daha qədim növüdür. Artıq orta əsrlərdə epidemiyalar zamanı müxtəlif qadağa formaları (məsələn, yerdəyişmə sərbəstliyi) müəyyən edən lokal normalar yaranmışdı. Başqa sözlə, müxtəlif hüquqları məhdudlaşdıran qadağalar, yoluxucu xəstəliklər üzərində nəzarət xalqın

sağlamlığının qorunmasının ən mühüm hissəsi idi. Bu normaların vacibliyi insanların davranışlarındakı dəyişikliklərin sağlamlığa zərərli təsirlərinin azaldılmasına böyük təsir göstərdiyinin, xəstəliklərin qarşısının alınmasının və ya izzət çəkənlərin ağrıların azaldılmasının təmin edilməsinin dərk edilməsi ilə möhkəmlənmişdir [121, s.50-53].

Cəmiyyətin sağlamlığının qorunması üzrə qabaqlayıcı tədbir olaraq insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması çağdaş hüquqa keçmişdən daxil olmuşdur. Bu tədbirlərə mükəmməl nəzarət isə müasir beynəlxalq hüququn yeni yanaşmasıdır. Artıq bir qədər sonra, İkinci dünya müharibəsindən sonra dünya birliyi insan hüquq və azadlıqlarının qanunsuz, əsassız məhdudlaşdırılmasına nəzarət üzrə qətiyyətli tədbirlər, o cümlədən sağlamlığın qorunması üzrə tədbirlər görməyə başladı. Kütləvi xarakter daşıyan sağlamlığın qorunması hüququ insanın sağlamlığının qorunması üzrə fərdi hüququnun beynəlxalq-hüquqi tanınmasından xeyli əvvəl yaranmışdır [121, s.55-56].

Hazırda beynəlxalq təşkilatlar ətraf mühitin mühafizəsi, istehsalat tullantılarının məhv edilməsi, məhsulların keyfiyyət standartları, fiziki mədəniyyətin inkişafı və s. üzrə, həmçinin cəmiyyətin sağlamlığının hüquqi təminatı məqsədi daşıyan normalar qəbul edir. Bu gün alkoqol, tütünün buraxılışına və yayılmasına nəzarət edilməsinə, habelə fiziki mədəniyyətin inkişafına yönəlmiş populyarlıq qazanan çoxsaylı beynəlxalq normalar əhalinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Sağlamlığın qorunmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi fərdi hüquq və azadlıqlarla toqquşur və bu zaman onlar beynəlxalq hüquqda həyatın, toxunulmazlığın və azadlığın hökumət tərəfindən məcburi, və ya mütləq tədbirlərdən müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər kimi təsbit edilir [122, s.161-164].

Cəmiyyətin sağlamlığının qorunması üçün görülən tədbirlər tarixən insan hüquqlarının tanınmasından əvvəl gəldiyindən sağlamlığın qorunması hüququ ayrı-ayrı şəxslərin hüquqlarına istinad etmədən inkişaf etmişdir. Beynəlxalq-hüquqi səviyyədə sağlamlığın qorunması üzrə fərdi hüquq XX əsrin ortalarından təsbit olunmağa başlamışdır. Fərdin sağlamlığının qorunması hüququ ictimai münasibətlərin bu sahəsində fiziki şəxslərə hüquq verir və dövlət hakimiyyəti orqanları üçün müvafiq vəzifələr yaradır [122, s.103-105].

Lakin eyni zamanda da, sağlamlığın qorunması hüququnun reallaşdırılması aspektlərinin çoxşaxəliliyi, insan sağlamlığına təsir göstərən şəraitlər, dövlətlərin sosial-iqtisadi fərqləri, səhiyyə sistemlərində olan fərqlər sağlamlığın qorunması sahəsində hər bir insana hüquqlarını gerçəkləşdirmək imkanları verən vahid konsepsiya qəbul etməyə imkan vermir.

Beynəlxalq-hüquqi təcrübənin təhlili. Bütövlükdə, sağlamlığın qorunması hüququnun beynəlxalq-hüquqi nizamlanması əksər ümumtənməmiş hüquq və azadlıqlar kimi üç təsbit səviyyəsinə malikdir:

– universal – çox vaxt ümumi bəyanat səciyəsi daşıyır, dünya birliyi üçün tövsiyə kimi çıxış edir;

– regional (məsələn, Avropa Şurasının qəbul etdiyi) – həmin təşkilatın üzvü olan ölkələr üçün məcburidir. Ənənələrlə, hansısa ölkələr qrupunun inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşən xüsusiyyətləri olan regional standartlar universal standartlara nisbətən daha geniş, daha konkret ola bilər və həyata keçirilmək üçün siyasi-hüquqi mexanizmə malik olmalıdır;

– ixtisaslaşdırılmış – tərəfdaş ölkələrin fəaliyyətinin keyfiyyətinin, bu fəaliyyətə nəzarətin, koordinasiyanın ümumi standartlarını hazırlamaq üçün xüsusi yaradılmış təşkilat tərəfindən qəbul edilir [123, s.117-123].

Sağlamlığın qorunması sahəsində insan hüquqlarının təsbit olunmasının birinci səviyyəsinə yuxarıda göstərdiyimiz 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, 1966-cı il tarixli İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, BMT Baş Assambleyasının qəbul etdiyi Əlillərin hüquqları haqqında Bəyannamə (9 dekabr 1975-ci il), Əqli cəhətdən geri qalmış şəxslərin hüquqları haqqında Bəyannamə (20 dekabr 1971-ci il) və digər əsas beynəlxalq normativ-hüquqi aktlar aiddir. Bu normativ-hüquqi aktlar iştirakçı dövlətlərin üzərinə hüquqi öhdəliklər qoyur: onlar sənədlərdə təsbit edilmiş hüquqların həyata keçirilməsi üçün qanunverici və inzibati tədbirlər də daxil olmaqla, bütün zəruri tədbirləri görməlidirlər; bu Pakt və bəyannamələri təsdiq edən dövlətlər iqtisadi inkişaf səviyyələrindən asılı olmayaraq, hamının sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlarını heç olmasa, ən aşağı

ği səviyyədə təmin etməlidirlər. Sağlamlığın qorunması hüququnun universal təsbit olunma səviyyəsi dünya birliyi tərəfindən bu hüququn tanınmasının vacib təminatıdır və dövlətlərin üzərinə onun təmin edilməsi mexanizmlərindən istifadə üzrə öhdəliklər qoyur.

Səhiyyə sahəsində insan hüquqlarının təsbit olunmasının ikinci – regional səviyyəsinə Avropa Sosial Xartiyasını aid etmək olar. Burada məhz sağlamlığın qorunması hüququna həsr olunmuş iki maddə var – 11 və 13-cü maddələr. 11-ci maddə Xartiyanı imzalayan dövlətlərin üzərinə aşağıdakıları nəzərdə tutan tədbirləri görmək öhdəliyi qoyur:

1) mümkün olduğu qədər sağlamlığın pisləşməsinin səbəblərini aradan qaldırmaq;

2) sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə və öz sağlamlığına görə şəxsi məsuliyyət hissənin inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş məsləhət və tədris səciyyəli xidmətlərin təqdim edilməsi;

3) epidemik, endemik və digər xəstəliklərin qarşısının mümkün qədər alınması [72, s.20-22; 124, s. 123-126].

Avropa Sosial Xartiyasının 13-cü maddəsi sosial və tibbi yardım hüququnun həyata keçirilməsinin səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə Razılaşan Tərəflərin üzərinə aşağıdakı öhdəlikləri qoyur:

1) mövcudluq üçün yetərli vəsaiti olmayan və onları şəxsi səyləri ilə əldə etmək iqtidarında olmayan, digər mənbələrdən ala bilməyən hər bir adamı müvafiq yardımla təmin etmək, xəstəlik halında isə onun vəziyyəti üçün zəruri olan qulluqla təmin etmək;

2) belə bir yardımdan istifadə edənlərin bu səbəbə görə öz siyasi və sosial hüquqlarının pozulmaması qayğısına qalmaq;

3) hər bir insanın müvafiq dövlət və ya özəl xidmətlər vasitəsilə şəxsi və ya ailə ehtiyaclarının qarşısını almaq, aradan qaldırmaq, yaxud yüngülləşdirmək üçün lazım olan hər hansı məsləhət və fərdi yardım ala bilməsinə nəzərdə tutmaq [72, s.137-138].

1978-ci ildə Alma-Atada qəbul edilmiş Bəyannamə preambulada “beynəlxalq birlik tərəfindən insanın sağlamlığının qorunması hüququnun müdafiəsi və təmin edilməsi üzrə təcili tədbirlərin görülməsinin zəruriliyi” bəyan edilmişdir. Bu Bəyannamənin qəbul edilməsinin məqsədi ilkin tibbi yardım göstərilməsinin səmərəli, yüksək dərəcəli və əlçatar sistemini yaratmaq idi [72, s.77-79].

Bu sahədə ciddi sənədlər – Konvensiya və tövsiyələr qanunverici beynəlxalq-hüquqi təsbitin üçüncü səviyyəsində BMT-nin xüsusi təşkilatı – Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) tərəfindən qəbul edilmişdir: 1969-cu il tarixli Tibbi yardım və xəstəlik vəsaitləri haqqında 130 nömrəli Konvensiya; uşaqların, anaların, əllilərin və s. əməyinə həsr olunmuş və əməkçiləri müxtəlif kateqoriyalara təsnif etmək və ayrı-ayrı kateqoriyaların hər birinin sağlamlığına məhvedici təsir göstərməyən əmək fəaliyyətinin standartlarını müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyan müxtəlif konvensiyalar. Bu məsələlərin, o cümlədən səhiyyə sahəsindəki məsələlərin həlli üzrə xüsusi yaradılmış təşkilat EKOSOS-dur.

Bu və digər beynəlxalq-hüquqi aktların bir sıra dövlətlər tərəfindən tanınması onların reallaşması və müdafiəsi üzrə tədbirlərin tətbiqini, göstərilən hüquqların konstitusiyaya və ya dövlətin digər əsas normativ aktlarına daxil edilməsi ilə dövlətdaxili qanunvericiliyin beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun dəyişdirilməsini nəzərdə tutur.

Edwards Palmerin fikrincə, Pakt və digər beynəlxalq sazişlərdə təsbit edilmiş hüquq və azadlıqların siyahısı tam mükəmməl deyil. Hər bir dövlət öz vətəndaşlarına ictimai quruluşun xüsusiyyətləri, iqtisadi inkişafın səviyyəsi, milli struktur, tarixi ənənələrlə müəyyən olunan xüsusi hüquqlar da təqdim edir [125].

Konstitusiya qanunvericiliyinə implementasiya. Sağlamlığın qorunması hüququ onların reallaşması üçün bir sıra hüquq və təminatları əhatə edir və ona görə də konstitusiyalarda müxtəlif cür ifadə olunur. Əksər konstitusiyalarda, ələlxusus da İkinci dünya müharibəsinə qədər qəbul olunanlarda o, yoxdur. Xarici konstitusiyalarda sağlamlığın qorunması hüququnun təsbit edilməsini araşdırarkən konstitusionalizmin fəlsəfi-dünyagörüş əsaslarının xüsusiyyətləri ilə şərtlənmiş tarixi ənənələri nəzərə almaq lazımdır. Əksər ölkələrdə (buna parlaq misal olaraq ABŞ-ı göstərmək olar) konstitusiyaya yanaşma pozitivizm fəlsəfəsinə əsaslanmışdır ki, o da formal-hüquqi yanaşmanı nəzərdə tutur.

Yarandığı vaxtdan XIX əsrin ikinci yarısına qədər klassik burjua konstitusionalizmi üçün səciyyəvi olub. Bu yanaşmaya uyğun olaraq, konstitusiya sırf hüquqi baxımdan ali hüquqi qüvvəyə malik olan və əsasən, yalnız dövlət hakimiyyətinin və onun insanlarla qaşılıqlı mü-

nasibətlərinin təşkilini təsbit edən hüquqi akt kimi nəzərdən keçirilir. Bu halda cəmiyyətin təşkili məsələləri konstitusiya tənzimləmələri çərçivəsindən kənarda qalır, konstitusiyanın real ictimai münasibətlərdə kök salan dərin xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq olmur. Konstitusiyaya formal-hüquqi yanaşmanın hakim olduğu ölkələrdə sosial-iqtisadi hüquqlar haqqında təsəvvürlər proqram müddəaları, bəyannamələr kimi mövcuddur [57, s. 244-247].

Bəzi ölkələrdə konstitusiya hüququn sosiallaşmasına əsaslanan sosioloji yanaşma populyardır. İ.A.İvannikova və N.A.Rubanovanın göstərdikləri kimi, konstitusiyanın sosial mahiyyətinin gerçək ictimai münasibətlərin ifadəsi kimi anlaşılması XIX əsrin ikinci yarısında meydana gəlib və sosial dövlət ideyasının, sosial ədalət prinsiplərinin geniş yayılması ilə əlaqədardır. Bu yanaşmaya uyğun olaraq, sosial-iqtisadi hüquqlar konstitusiya-hüquqi tənzimləməsi sahəsinin siyasi və şəxsi hüquqları ilə eynidir. Onlar məhkəmə müdafiəsi hüququna malik olan insan və vətəndaşların ayrılmaz, subyektiv hüquqlarıdır [126, s. 298-301].

Sağlamlığın qorunması hüququnun da şamil edildiyi ikinci nəslin hüquqları dövlətlərin konstitusiyalarında XX əsrin ortalarından öz əksini tapmışdır. 1919-cu il Veymar Konstitusiyası və ilk sovet konstitusiyaları istisna təşkil edirdi. Həmin sənədlərdə sağlamlığın mühafizəsinin dövlət mexanizmləri göstərilmişdi. Y.D.Kinney və B.A.Klarkın göstərdikləri kimi, bu konstitusiyalar dünya ictimai təfəkkürünə, ikinci nəslin hüquqlarının formalaşması ideyasına, sosial dövlət konsepsiyasının tanınmasına böyük təsir göstərdi. Nəticədə isə dünyanın əksər konstitusiyaları bu hüquq qrupunu, o cümlədən sağlamlığın qorunması hüququnu tanıdı. Bir sıra ölkələrin konstitusiyalarını sağlamlığın qorunması hüququnu təmin edən normaları konkretləşdirmək prinsipi üzrə sistemləşdirməklə, onların müqayisəli təhlilini aparmaq zəruridir [127, s.211-214].

Avstriya Konstitusiyası konkret olaraq sağlamlığın qorunması hüququnu təsbit etmir, lakin səhiyyə və sanitariya xidmət sistemlərinin qanunvericiliklə nizamlanması və icra təminatı məsələlərini Federasiyanın nəzarətinə şamil edir. Bu zaman konstitusiyada belə bir qeyd də edilir ki, tibbi xidmətlər göstərən müəssisələrə münasibətdə Federasiya-

yanın səlahiyyətlərinə yalnız sanitar nəzarətinin həyata keçirilməsi aiddir [127, s.221-225].

Böyük Britaniyada insanın cəmiyyətdəki yerini, onun hüquq və azadlıqlarını müəyyənləşdirən Əsas Qanunlar Məcəlləsində sağlamlığın qorunması hüququ birbaşa əks olunmayıb [127, s.228].

Danimarka Krallığının Konstitusiyasında insanın sağlamlığının qorunması ilə bağlı normalar olmasa da, özünütəminatın mümkün olmadığı hallarda dövlət tərəfindən sosial yardım hüququ nəzərdə tutulmuşdur [127, s.231].

İrlandiya Konstitusiyasında da belə bir norma mövcud deyil. Sosial siyasətin prinsipi vətəndaşların sağlamlığına ziyan vurmeyən əmək öhdəliklərinin təsbit olunduğu hüquqi normaların qəbul edilməsi haqqında Parlament üçün ümumi əsasnamədir [127, s.236].

Fransa Respublikası və İsveç konstitusiyalarında belə bir norma yoxdur. İsveçdə fiziki toxunulmazlığın geniş anlamı nəzərdə tutulmuşdur. Həyatın qorunması, şəxsi təhlükəsizlik, sağlamlıq məsələlərinə münasibətdə göstərişlər barədə qətnamə qəbul edilməsi İsveç hökumətinin səlahiyyətlərinə daxildir [127, s.241].

AFR-in Əsas Qanunu sağlamlığın qorunması hüququnu ehtiva etməsə də, epidemik və epizootik xəstəliklərlə mübarizə, həkim və digər tibb peşələrinə və müalicə fəaliyyətinə icazə, dərmanlarla, dərman vasitələri ilə dövriyyə kimi tədbirlərin nizamlanmasını; xəstəxanaların təsərrüfat təminatını və onların göstərdikləri yardım üçün qiymətlərin müəyyənləşməsini Federal qanunvericiliyin səlahiyyətinə aid edir [127, s.244-247].

Yuxarıda apardığımız təhlildən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, göstərilən ölkələrin dövlət orqanlarının səlahiyyətinə aşağıdakı məsələlər aiddir:

- səhiyyə sahəsində bazarın stimullaşması üzrə tədbirlərin də daxil olduğu tibbi xidmətlərin göstərilməsində münasibətlərin tənzimlənməsi;
- göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət;
- tibbi heyətin təhsili;
- dərman vasitələrinin dövriyyəsi;
- səhiyyə sahəsində qanunvericiliyin pozulması hallarında müdafiə;
- əhaliyə tibbi xidmətlərin göstərilməsinin maliyyələşdirilməsi ilə

məşğul olan sığorta və digər maliyyə-kredit təşkilatları sisteminin inkişafı.

Azərbaycanda bir sıra tibb müəssisələri şəxsi mülkiyyətdədir. Tibbi xidmətlər ödənişlidir, lakin onların maliyyələşdirilməsi ixtisaslaşdırılmış fondlar, sığorta təsisatları, pasiyent tərəfindən birbaşa ödəniş və s. də daxil olmaqla, müxtəlif mənbələr hesabına baş verir.

Bəzi Avropa ölkələrinin konstitusiyaları sağlamlığın qorunması hüququnu bu və ya digər dərəcədə tənzimləyir.

Yunanıstan Konstitusiyası bir sıra təminatlar nəzərdə tutmuşdur. Buraya dövlətin sağalmaz fiziki və ruhi çatışmazlıqlardan əziyyət çəkən xəstələrə xüsusi qayğı göstərməsi, vətəndaşların, ələlxüsus da gənclərin, qocaların və əlillərin sağlamlığı qayğısına qalması ilə bağlı öhdəliklər daxildir [128, s.27-32].

Belçika Konstitusiyası sosial sığorta, sağlamlığın qorunması, sosial tibbi yardım hüququ da daxil olmaqla, insan ləyaqətinə müvafiq gələn yaşamaq hüququnu təsbit edir [128, s.35-38].

İspaniya Konstitusiyasının 1-ci maddəsinə əsasən, İspaniya hüquqi, demokratik, sosial dövlətdir. 15-ci maddə yaşamaq hüququnu, fiziki və mədəni toxunulmazlığı nəzərdə tutur. Qeyd edilir ki, sosial və iqtisadi tərəqqi üçün əlverişli şərait yaratmaq hökumət orqanlarının borcudur. 43-cü maddəyə əsasən, sağlamlığın qorunması hüququ dəstəklənir. İspaniya Konstitusiyası profilaktik tədbirlər aparılması vasitəsilə ictimai səhiyyənin təşkilini və rəhbərliyini, eləcə də zəruri xidmət və yardımların göstərilməsini; sanitariya maarifçilik, bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına kömək göstərilməsini hökumət orqanlarının idarəçiliyinə şamil edir. Hökumət orqanları fiziki və psixi cəhətdən zəifləmiş şəxslərin xəstəliklərinin profilaktikasına və müalicəsinə, onların ictimai həyata daxil olmalarına yönəldilmiş siyasət yeridir, bu şəxslərə sağlamlığın qorunması hüququnun gerçəkləşdirilməsində məxsusi yardım və xüsusi dəstək verir [128, s.56-59].

Niderland Krallığının Konstitusiyası dövlət orqanlarının üzərinə əhalinin sağlamlığının müdafiəsi üzrə tədbirlər görmək, əhalinin yetərli həyat səviyyəsi ilə təmin olunması qayğısına qalmaq, cəmiyyətin sosial və mədəni inkişafına kömək etmək öhdəliyi qoyur [129, s.95-96].

Portuqaliya Konstitusiyası sağlamlığın qorunması hüququnu təsbit edir. Bu hüquq aşağıdakılar vasitəsilə reallaşır:

– əsasən, pulsuz olan universal ümummilli səhiyyə xidməti;
– vətəndaşların müxtəlif kateqoriyalarının müdafiəsinə yönələn iqtisadi, sosial və mədəni amillərin yaradılması [129, s.88-90].

Dövlət ayrı-seçkilik olmadan tibbi xidmətlər göstərməyə; səhiyyə sisteminin inkişafına, səhiyyə və istehsalat sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinə nəzarətə; əczaçılıq məmulatlarının, müalicə və digər diaqnostik vasitələrin ticarətinə və istifadəsinə təminat verir.

İtaliya Konstitusiyasının 32-ci maddəsində bununla bağlı aşağıdakılar qeyd edilir:

– “Respublika fərdin əsas hüququ və cəmiyyətin marağı olaraq sağlamlığı qoruyur və yoxsulların pulsuz müalicəsinə təminat verir” [130, s.44-48].

Bolqarıstan Konstitusiyası 52-ci maddədə bu hüququ daha ətraflı olaraq tənzimləyir:

1. Vətəndaşların əlçatar tibbi xidmətə təminat verən sağlamlıqlarını sığortalamaq, eləcə də qanunla müəyyən olunmuş şəkildə və qaydada tibbi xidmətlərdən pulsuz istifadə etmək hüquqları var.

2. Vətəndaşların sağlamlıqlarının qorunması qanunla müəyyən olunmuş şəkildə və qaydada dövlət büdcəsi, iş verənlər, şəxsi və kollektiv sığorta üzvlük haqqları və digər mənbələr hesabına maliyyələşir.

3. Dövlət vətəndaşların sağlamlığını qoruyur, habelə idman və turizmin inkişafını dəstəkləyir.

4. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, heç kim məcburi müalicəyə və sanitar tədbirlərə məruz qala bilməz.

5. Dövlət bütün səhiyyə müəssisələrinə, eləcə də dərman vasitələrinin, biopreparatların və tibbi texnikanın istehsalına və onlarla ticarətə nəzarəti həyata keçirir [130, s. 61-63].

Yuxarıda adı çəkilən ölkələrin konstitusiyalarının mətnindən də göründüyü kimi, səhiyyənin iki sistemi mövcuddur: dövlət və özəl. Dövlət səhiyyə sistemi vətəndaşların sağlamlığının qorunmasında əsas formadır. Dövlət xüsusi olaraq yaradılmış orqanlar vasitəsilə ixtisaslaşmış tibb müəssisələri şəbəkəsini inkişaf etdirir; həmin müəssisələri tibbi texnika, təsərrüfat ləvazimatları ilə təmin edir; mütəxəssislərin təhsilini və ixtisasartırmasını həyata keçirir və s.

Bundan başqa, dövlət orqanları tibbi yardım göstərilməsi sahəsində münasibətləri tənzimləyən normativ aktlar qəbul edirlər; həm dövlət, həm də özəl klinikalarda göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarətə həyata keçirirlər; digər nəzarət-inzibati funksiyaları, həmçinin sağlamlığın qorunması hüququ pozulduğu hallarda onun müdafiəsini təmin edirlər. Lakin bu halda da pasiyentlərin özəl klinikalarda mütəxəssislərə ödənişi, həmçinin müxtəlif mənbələrdən gerçəkləşən alternativ müraciət etmək imkanları da var. Yaxşı imkanlara malik bu klinikalarda pasiyentlər üçün daha rahat şərait yaradılır, dövlət klinikalarında göstərilən əsas məcburi xidmətlər siyahısına (məsələn, stomatologiya, kosmetologiya və s.) daxil olmayan tibbi xidmətlər həyata keçirilir, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər işləyirlər. Özəl klinikaların digər üstünlükləri də var.

A.İ.Vyalkov və A.M.Taranovun qeyd etdikləri kimi, dünya təcrübəsi göstərir ki, hətta dövlət tibbi xidməti yaxşı səviyyədə olan ölkələrdə belə, bu səviyyə hər halda liberal və sığorta təbabəti şəraitinə nisbətən xeyli aşağıdır. Belə ki, liberal təbabət göstərilən xidmətlərə görə birbaşa və bilavasitə ödəniş prinsipinə əsaslanır, çox vaxt isə yalnız yüksək gəlirli şəxslər üçün əlçatardır. Pasiyent daha yüksək dərəcəli mütəxəssis seçmək hüququna malik olduğundan bu sistem tibbi heyəti öz peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltməyə həvəsləndirir [251, s. 8-11].

Yaponiyanın timsalında inkişaf etmiş ölkələrdə sağlamlığın qorunması hüququnun təmin olunmasını qiyabi təsəvvür etmək olar. Yaponiya Konstitusiyasının 44-cü maddəsinə əsasən, bu ölkənin vətəndaşlarının pulsuz tibbi yardım almaq hüququ var. Bu hüquq pulsuz tibbi yardımın təqdim edilməsi, xəstəxana, sanatoriya və digər tibb müəssisələrinin genişlənməkdə olan şəbəkəsi ilə təmin edilir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, həmin hüququn təmin edilməsi üzrə bütün ağırlıq – qanunvericiliklə tənzimləmə, icra təminatı, məhkəmə müdafiəsi – dövlət orqanlarının üzərinə düşür [131, s.187-193].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası sağlamlığın qorunması hüququnu təsbit edir, dövlətin üzərinə mülkiyyətin müxtəlif formaları əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görmək öhdəliyi qoyur, sanitar-epidemioloji firavanlığa təminat verir, sığortanın müxtəlif formaları üçün şərait yaradır [30, s. 14-16].

Bəs MDB ölkələrində sağlamlığın qorunması hüququnun təsbit olunması üzrə hansı normativ-hüquqi sənədlər vardır?

Rusiya Federasiyasının Konstitusiyası 7-ci maddədə sosial dövlətin yaradılmasını bəyan edir. 41-ci maddə hər bir kəsin sağlamlığının qorunması, habelə dövlət və bələdiyyə səhiyyə müəssisələrində pulsuz tibbi yardım almaq hüququnu müəyyənləşdirir, Rusiya Federasiyasının dövlət federal hakimiyyət orqanlarının səhiyyə sahəsində səlahiyyətlərini təyin edir, fiziki mədəniyyətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Rusiya Federasiyası Konstitusiyasına əsasən, sağlamlığın qorunması haqqında RF qanunvericiliyinin əsasları müəyyən edir ki, Rusiya vətəndaşları xəstələnərkən, əmək qabiliyyətlərini itirərkən və digər hallarda dövlət, habelə bələdiyyə səhiyyə sistemlərində pulsuz tibbi-sosial yardım almaq hüququna malikdirlər. Vətəndaşların ayrı-ayrı kateqoriyalarının sosial adaptasiyasına kömək edən xüsusi tibbi vasitələrlə güzəştli təminat hüququ da mövcuddur [37, s.171-173; 133, s.200-209].

Belarus Respublikasının Konstitusiyası dövlət səhiyyə müəssisələrində pulsuz müalicə də daxil olmaqla, respublika vətəndaşlarının sağlamlığının qorunması hüququna təminat verir. Dövlət bütün vətəndaşlar üçün əlçatır olan xidmət şəraiti yaradır, fiziki mədəniyyət və idmanın inkişafını təmin edir [133, s.278-281].

Gürcüstan Konstitusiyası ölkənin hər bir vətəndaşının mümkün tibbi yardım vasitəsi kimi sağlamlığın sığortasından istifadə etmək hüququnu təsbit edir. Qanunla müəyyən olunmuş qaydada konkret şəraitlərdə pulsuz tibbi yardım təmin edilir. Dövlət bütün səhiyyə təşkilatlarına, dərman vasitələrinin istehsalına və onların satışına nəzarət edir [133, s.292-293].

Qazaxıstan Respublikasının Konstitusiyası vətəndaşların təminatlı həcmdə pulsuz tibbi yardım almaq, habelə dövlət və özəl müalicə müəssisələrində pullu tibbi yardımdan istifadə etmək hüququnu nəzərdə tutur [133, s.301-303].

Moldova Respublikasının Konstitusiyası dövlət tibbi təminatının pulsuz minimal səviyyəsinə təminat verir [133, s. 315-318].

Beləliklə, MDB ölkələri Qərbi Avropa dövlətlərinin qabaqcıl təcrübəsini əxz edirlər. Bu ölkələrdə dövlət tənzimlənməsi, bütün vətəndaş-

lara məcburi tibbi təminatın verilməsi, dövlət tərəfindən bu hüququn gerçəkləşməsinə nəzarət, vətəndaşların müdafiəsi, həmçinin özəl tibb müəssisələrində həm əsas, həm də əlavə tibbi yardım almaq imkanının yaradılması yolu ilə sağlamlığın qorunması hüququnun ikili prinsipinin təmin edilməsi vəhdət təşkil edir.

Nəticə. Yuxarıda göstərilən münasibətlərin beynəlxalq-hüquqi normalarla təsbit olunması və tənzimlənməsi onların konstitusiyaya hüququ ilə təmin edilməsinin təbii davamı; global reallaşmalarının vacib qarantı, həyata keçirilmələri üzrə beynəlxalq nəzarət və tibbi yardım göstərilməsinin vahid keyfiyyət standartlarının hazırlanmasıdır.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sağlamlığın qorunması hüququ dünya birliyi tərəfindən hər bir insana xas olan əsas ayrılmaz hüquq kimi tanınır. Bu hüquq artıq ilk beynəlxalq hüquqi aktlarda bəyan edilmiş, həmçinin iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar qrupuna aid edilmişdir. Nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarda qanunvericilik təşəbbüsü, sağlamlığın qorunması hüququnun gerçəkləşdirilməsi üzrə beynəlxalq-hüquqi aktların işlənilməsi; dövlətlər tərəfindən təsdiqlənərək, insan hüquq və azadlıqlarını təsbit edən beynəlxalq-hüquqi aktların müddəalarının icrasına nəzarət kimi funksiyaları olan xüsusi bölmələr mövcuddur. Sağlamlığın qorunması hüququ insan hüquqları kompleksinin (demək olar ki, bütün ölkələrdə, hətta onun formal olaraq qeydə alınmadığı ölkələrdə belə, tanınan hüququn) ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Əksər dövlətlərdə sağlamlığın qorunması hüququ dövlətdaxili hüququn bir hissəsi olmuş, əsas hüquqi aktlarda təsbitlənmiş, beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş standartlara uyğun olaraq, bu hüququn reallaşması üçün geniş imkanlar təqdim edilmişdir.

Azərbaycanın hazırkı iqtisadi şəraitində beynəlxalq standart konstitusiyaya hüquqlarının sahibləri kimi hüquqşünasların, siyasətçilərin, iqtisadçıların və əlbəttə ki, bütün ölkə əhalisinin can atdığı hədəf və ya proqram müddəalarıdır. Qərbi Avropa ölkələrinin inkişaf təcrübəsi, onların yüksək standartları, təmin olunmuş maddi dəyərləri Azərbaycan mühitinə olduğu kimi köçürülə bilməz. İnsan hüquqlarının vəziyyəti cəmiyyətin tapındığı dəyərlər sistemindən asılıdır (hansısa cəmiyyət üçün məqbul olan dəyərlər digər bir cəmiyyət üçün tamamilə qə-

buledilməz ola bilər). Universal və demək olar ki, bütün ölkələrdə tanınan yaşamaq hüququ ilə bağlı misal göstərmək olar.

Əlbəttə ki, hazırda bütün dünyanın və həmçinin, Azərbaycanın da üzləşdiyi qeyri-sabit maliyyə vəziyyəti sosial, iqtisadi və mədəni hüquqların beynəlxalq standartlar səviyyəsində reallaşması üçün maddi zəmin yaratmağa imkan vermir.

Beynəlxalq səviyyədə sağlamlıq hüququnun yetərinə konkret həcmi və prinsipial məzmununu müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Müxtəlif ölkələrdə insanların sağlamlıq səviyyələrində, onların sağlamlıq normaları haqqındakı təsəvvürlərində olan böyük fərqi nəzərə almaqla, yalnız ümumi cəhətdən və təxmini olaraq tibbi yardımın ən aşağı həcmi müəyyən etmək olar. Belə bir tibbi yardımın göstərilməsinə hər hansı dövlətin hökuməti tərəfindən təminat verilməlidir. Ona görə də Melinda Roberts və Devid Vasserman sağlamlıq hüququnun artıq adı çəkilən həcm elementlərinə və prinsipial məzmununa əlavə olaraq, eyni zamanda həm ümumi, həm də sağlamlıq haqqında müxtəlif təsəvvürlərlə əlaqəli olan bir sıra "orientirlər"i işarələməyi təklif etmişlər. Bu orientirləri müəyyənləşdirmək məqsədilə həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə işlənilib-hazırlanan ideyalardan istifadə etmək olar. Bu ideyalar isə, belə məlum olur ki, bir-biri ilə tutuşdurula bilər. Beləliklə, ümumi təkliflər arasından əsas istiqaməti ayırmaq tamamilə mümkündür [110, r.203-208].

Başlanğıc olaraq "Hamı üçün sağlamlıq" proqramına müraciət edək. Bu proqram tələb edir ki, bütün Yer sakinləri sağlamlıqla əhatə olunsun. Həm də ki, "tibbi xidmətlər bütövlükdə cəmiyyət üçün coğrafi, mədəni və funksional baxımdan əlçatan olmalıdır".

Ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsindən nəyisə əxz etmək olar. Belə ki, N.F.Gerasimenko, O.Y.Aleksandrova və İ.Y.Qriqoryevanın fikrincə, tibbi yardımın təqdim olunmasında minimum mümkün səviyyəni müəyyənləşdirmək cəhdləri ən fəal şəkildə Qərbi ölkələrində edilib. Onlar sağlamlıq hüququ üçün orientirlərin təyin edilməsində bizə kömək edə bilərlər. Amma bu cəhdlər özləri də, əsasən, "tibbi yardım" anlayışının daha dar çərçivəsinə həsr edilmişdir. Artıq xatırladığımız "sağlamlığın funksional təyinatı" ("cəmiyyətdə normal fəaliyyət göstərmək imkanı") əsasında dövlətin səhiyyənin əlçatarlığını təmin et-

məli olduğu minimum xidmətlərini müəyyən etmək üzrə bəzi cəhdlər edilmişdir. Bu zaman mühakimələrin məntiqi ÜST və digər ixtisaslaşmış təşkilatların əsaslandığı ilə çox oxşardır [38, s.123-124].

Prioritetlərin bu cür siyahısının müvəffəqiyyətlə həyatda tətbiq edildiyi nümunə Amerikanın Oreqon ştatıdır. Həmin ştatda bu, qanunvericilik qərarlarının qəbuluna xidmət etmək, tibbi sığortası olmayan və yoxsulluq həddində yaşayan insanlara tibbi yardım göstərən "Medikeyd" təşkilatına ayrılmış büdcənin tərtibinə kömək etmək üçün işlənmişdir. D.P.Fidlerin qeyd etdiyi kimi, burada xərclərin və mümkün nəticələrin daimi qiymətləndirilməsi prosesi gedir. Sonda isə fondun sığortalananmış şəxsə hansı hallarda tibbi yardım xərclərini kompensasiya etməsi barədə qərar çıxarılır [134, s.38-44].

Bir vaxtlar bu nümunədən ruhlanan Hollandiya Danning Komissiyası hökumətə səhiyyə sahəsində özünün "orientirlər siyahısı" nı işləməyi məsləhət görmüşdü. Komissiya bu və ya digər tibbi xidmət növünün aşağıdakı üç prinsipə əsaslanmaqla, "əsas komplekt"ə daxil edilib-edilməməsi ilə bağlı qərar qəbul etməyi məsləhət gördü: 1) müalicənin nə qədər zəruri olması; 2) onun səmərəliliyi; 3) xəstə özü müalicəyə görə cavabdeh ola və onun xərcini ödəyə biləmi. Marqaret Raymondun yazdığına görə, əgər bu və ya digər müalicənin aparılmasının vacibliyi bu üç prinsipə uyğun gəlsə, onda xərcləri dövlət ödəyir. Əgər belə deyilsə, dördüncü prinsip işə düşür ki, bu prinsip əsasən, pasiyent tibbi müalicənin xərclərini öz üzərinə götürməlidir [135, s.488-492].

Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, siyasətçilərin fikrincə, bu prinsiplərdən bəziləri tam səmərəli olsa da, insan hüquqları baxımından belə olmaya da bilər. "Xidmətlərin keyfiyyətinin ödənilmiş pula uyğun gəlməməsi" və "səmərəlilik" kimi anlayışlar insan hüquqları sahəsində meyar ola bilməz. Bu sahədə başlıca anlayış "insan ləyaqəti"dir. Ona görə də məhz bu yanaşmaya birbaşa aidiyyəti olan prinsiplər axtarışını davam etdirmək lazımdır. Onlar da öz növbəsində ədalət, vicdanlılıq və bərabərlik kimi anlayışları ehtiva etməlidir.

İnsan hüquqlarını bərqərar edən dövlət öz üzərinə əhalinin sağlamlığının pisləşməsinin səbəblərini mümkün qədər maksimum dərəcədə aradan qaldırmaq, epidemik, endemik və digər xəstəliklərin qar-

şısını almaq, eləcə də hər bir insanın müasir mərhələdə sağlamlığının qorunmasında ən yüksək səviyyəni təmin etmək üçün hər hansı qadağan olunmamış müalicə metodlarından və sağlamlaşdırıcı üsullardan istifadə edə biləcəyi şəraitin yaradılmasına yönəlmiş bütöv tədbirlər kompleksini həyata keçirmək öhdəliyi götürür. İnsan hüquqları – konstitusiyaya və qanunlarda təsbit edilən fərdin potensial deyil, gerçək imkanlarını ifadə edən subyektiv hüquqlardır. Subyektiv hüquq hüquqi kateqoriya olaraq, müəyyən əlamətlər dəsti vasitəsilə izah edilir: sosial rifahdan istifadə etmək imkanı, müəyyən hərəkətlər etmək və digər şəxslərdən də müvafiq hərəkətləri tələb etmək səlahiyyəti; hüquq normalarının müəyyən etdiyi hədudlarda davranış və hərəkətlər sərbəstliyi; pozulmuş hüquqların müdafiəsi üçün dövlətə müraciət etmək imkanı.

Bundan başqa, hüququn mövcudluğu öz ifadəsini həm hüquqi normaların, həm də hüquqi münasibətlərin olmasında tapır. Bu münasibətlər hüquqi normalarla müəyyənləşərək münasibətlərin hüquq və vəzifələrindən törəyir.

Hüquqi tənzimləmə mexanizmi hüquqi normalar, hüquqi münasibətlər, hüquqi məsuliyyət yolu ilə reallaşır. Bu zaman hüquq subyektləri bu və ya digər şəkildə olsa da, dövlətin iradəsinin tələblərinə və icazəsinə cavab verir. Onların müsbət reaksiyası müəyyən olunmuş qayda-qanuna uyğun olaraq qanuni davranış yaradır. Hüquqi cəhətdən səlahiyyətli hökmlərdən boyun qaçıran davranışlar hüquq pozuntusu əmələ gətirir.

Sağlamlığın qorunması hüququna münasibətdə onu da əlavə etmək lazımdır ki, o, konstitusiyaya hüquqlarına, başqa sözlə, insanın konstitusiyada təsbit edilmiş əsas hüquqlarına aiddir.

İnsanın əsas hüquq və azadlıqları ayrılmazdır və doğulandan sonra hər bir kəsə məxsusdur. Bu, nəzərdən keçirdiyimiz hüquqa da şamil edilir. Z.Əsgərovun fikrincə, sağlamlığın qorunması hüququnu bəyan edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından asılı olmayaraq, onu hər bir insanın hüququ kimi müəyyənləşdirir. Sağlamlığın qorunması hüququ sosial-iqtisadi hüquqlara aid edilmişdir. O, insan həyatının müəyyən sahəsini əhatə edir, ona münasibətdə baza müddələrinin tövsiyə formullarına

yol verilə bilər, onun gerçəkləşməsi iqtisadiyyatın və ehtiyatların vəziyyətindən çox asılıdır [27, s.293-295].

Qüvvədə olan qanunvericilik normalarına əsaslanaraq, qorunma obyektini insanın sağlamlığı olan hüquqi nizamlama çərçəvəsini müəyyən edək.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Nizamnaməsində müəyyən edilmişdir ki, sağlamlıq – təcə xəstəliklərin və ya fiziki qüsurların olmaması deyil, həm də tam fiziki, ruhi və sosial rifahdır.

Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirilən kontekstdə “qorumaq” sözü sağlam adamın sağlamlığının mühafizə olunması, ətraf mühitin ziyanlı təsirindən qorunması, qanunsuz qəsdlərdən müdafiə edilməsi, zəruri hallarda isə tibbi yardımla təmin edilməsi deməkdir.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 12-ci maddəsinə müvafiq olaraq, sağlamlığın qorunması adı altında hər bir insanın fiziki və psixi sağlamlığının saxlanmasına və möhkəmlənməsinə yönəlmiş siyasi, iqtisadi, hüquqi, sosial, mədəni, elmi, tibbi, sanitariya-gigiyenik və epidemiya əleyhinə tədbirlərin məcmusu, onun uzunmüddətli fəal həyatının saxlanması, sağlamlığını itirdiyi hallarda tibbi yardımla təmin olunması başa düşülür.

Konstitusiyaya hüququnun məzmununun təyin edilməsi çərçivəsində bizi sağlamlığın qorunmasının təminatı üzrə hüquqi tədbirlər maraqlandırır.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 25-ci maddəsinə əsasən, hər bir insanın qidalanma, geyim, mənzil, tibbi qulluq və lazımi sosial xidmət də daxil olmaqla sağlamlığını qorumaq, özünün və ailəsinin rifahı üçün zəruri olan həyat səviyyəsi hüququ, işsizlik, xəstəliklər, əlillik, dulluq, qocalıq və ya ondan asılı olmayan səbəblərə görə mövcudluq üçün vasitələrin itirildiyi digər hallarda təminat hüququ var. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Nizamnaməsinə əsasən, sağlamlığın ən yüksək səviyyəsinə malik olmaq irqindən, dinindən, siyasi əqidəsindən, iqtisadi və ya sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq, hər bir insanın əsas hüquqlarından biridir.

Beləliklə, bütün xalqların sağlamlığı sülh və təhlükəsizliyə nail olunmasında başlıca amildir və ayrı-ayrı şəxslərin və dövlətlərin sıx əməkdaşlığından asılıdır. Bununla bağlı olaraq, hər hansı dövlətin

sağlamlığın yaxşılaşdırılması və qorunması sahəsində nailiyyətləri hamı üçün önəm kəsb edərək, təbabətin və psixologiyanın bütün nailiyyətlərindən istifadə imkanını yaradır. Maariflənmiş ictimai rəy və cəmiyyət tərəfindən fəal əməkdaşlıq xalqın sağlamlığının yaxşılaşdırılması üçün çox əhəmiyyətlidir.

Beynəlxalq və milli səviyyələrdə ortaya çıxan yuxarıda təsvir edilmiş ideyalar əsasında aşağıdakı müddəaları əsas kimi qəbul etməyi təklif edirik:

1. Tibbi yardım xidmətlərinin kifayət qədər geniş yayılması zəruridir.

2. Bu xidmətlərin əlçatarlığı maliyyə, coğrafi və mədəni amillərlə müəyyənləşməlidir. Coğrafi əlçatarlıq hər bir insanın həkimə müraciət edə bilməsini nəzərdə tutur. Maliyyə əlçatarlığı bildirir ki, insanlar onlara lazım olan müalicənin pulunu ödəyə bilərlər. Vəsaiti olmayanlar isə dövlətdən zəruri maddi dəstək alırlar. Mədəni əlçatarlıq səhiyyə sahəsində siyasətin insanların mədəni ənənələrinə hörmət göstərilməsi şərti ilə aparılmasını bildirir. Bu baxımdan, dövlət vətəndaşlarını tibbi yardımla təmin etmək öhdəliyi ilə insanların şəxsi həyatına müdaxilə etməmək və onların fiziki toxunulmazlığını pozmaq öhdəliyi arasında tarazlıq yaratmağa çalışmalıdır.

3. Tibbi yardım xidmətlərinə əlçatarlıq bərabər olmalıdır, başqa sözlə, bu, əhalinin bütün kateqoriyaları üçün eyni dərəcədə təmin ediləməlidir. Həmin sahədə hansısa prioritetlər yalnız tibbi meyarlar əsasında bərqərar olmalıdır.

4. Tibbi yardım xidmətləri ilə təminatda əhalinin daha az müdafiə olunan təbəqəsini əlavə müdafiə və diqqətlə təmin etmək zəruridir.

5. Göstərilən tibbi yardımın keyfiyyəti haqqında daim düşünmək lazımdır.

Psixi sağlamlıq hüququ insanın təbii hüququ kimi

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 3-cü maddədə insanı, onun həyat və sağlamlığını, şərəf və ləyaqətini, toxunulmazlıq və təhlükəsizliyini ali sosial dəyər elan edərək, dövlətin üzərinə onun hüquq və qanunla qorunan maraqlarının tam və vaxtında reallaşmasını və

səmərəli müdafiəsi öhdəliyi qoyub. Göstərilən ictimai dəyərlər sisteminə insanın psixi sağlamlığı xüsusi yer tutur [30, s. 3-4].

Psixi sağlamlıq hüququnu təyin etmək üçün ilk növbədə psixi sağlamlıq anlayışını müvafiq hüquq münasibətlərinin yarandığı şəxsi qeyri-əmlak rifahı kimi müəyyən etmək lazımdır. Mövcud tərifləri ətraflı təhlil etməyərək, hesab edirik ki, "psixi sağlamlıq" anlayışı altında insana mühitə uyğunlaşmaq imkanı verən məqsəd, keyfiyyət və funksional qabiliyyətlərin məcmusu kimi səciyyələnən orqanizmin psixi vəziyyəti başa düşülməlidir.

Psixi sağlamlıq hüququnu təhlil edərək, bildirək ki, bu gün Azərbaycan Respublikasında normativ aktlardan heç birində fiziki şəxsə belə bir hüququn verilməsi barədə müddəa yoxdur. Söhbət yalnız psixiatriya yardımını göstərilməsi hüququndan gedir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 284-cü maddəsinin 6-cı bəndində deyilir ki, "fiziki şəxsə psixiatriya yardımını göstərilməsi qanuna müvafiq olaraq həyata keçirilir". Öz növbəsində, bu sahədə ixtisaslaşmış sənəd olan "Psixiatriya yardımına haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu da fiziki şəxslərdə yalnız psixiatriya yardımını hüququ olduğunu təsbit etmək yolu ilə gedir. Fikrimizcə, qanunvericiliyin təhlili belə bir rəyə gəlməyə əsas verir ki, fiziki şəxslər təkcə neqativ məzmunlu səlahiyyətlərə (başqa sözlə, digərlərindən onların hüquqlarını pozmağa tələb etmək, onların şəxsi qeyri-əmlak rifahının pozulduğu hallarda onlara kömək etmək) malik deyillər [46, s.170-175].

Ona görə də əminik ki, qanunvericiliyə uyğun olaraq söhbət psixiatriya yardımını hüququndan deyil, daha geniş subyektiv hüquqdan – neqativ səlahiyyətlərlə yanaşı, pozitiv səlahiyyətlər də daşıyan psixi sağlamlıq hüququndan getməlidir.

Rusiya mülki hüquq elmində məşhur olan professor M.Maleinanın söylədiyi şəxsi qeyri-əmlak hüququ sahibinin səlahiyyətlərinin triadası haqqında fikrini dəstəkləyərək, hesab edirik ki, insan sağlamlığının daha ümumi hüququnun bir fərqli növü olan psixi sağlamlıq hüququ xoş yiyəlik və xoş istifadə səlahiyyətlərini ehtiva etməlidir [136, s.66-73].

Psixi sağlamlığa yiyəlik etmək səlahiyyətinin məzmunu, bizə elə gəlir ki, hər bir fiziki şəxsin bu və ya digər dərəcədə psixi sağlamlığa sahib olduğunu bildirir. Bu zaman qanunverici tərəfindən Azərbaycan

Respublikasının "Psixiatriya yardımı haqqında" Qanununun 3-cü maddəsində nəzərdə tutulan psixi sağlamlıq prezumpsiyasının daxil edilməsi mühümdür. Lakin bu maddənin mətnində deyilir ki, qanunverici hansısa dərəcədə göstərilən prezumpsiyanı dəqiq müəyyənləşdirməmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl hansısa müddəa, fakt, subyektin hüquqlarının mövcudluğu haqqında nəticənin digər müddəa, fakt, subyektin hüquqlarının sübutu əsasında başa düşülməli olan prezumpsiyanın ümumnəzəri anlamı ilə əlaqədardır. Prezumpsiya qanunla nəzərdə tutulmuş şərtlər və qayda ilə təkzib edilə bilər. Lakin şəxsin psixi sağlamlığının olması faktını məgər kimsə təkzib edə bilərmi? Məgər hansısa şəxs psixi sağlamlığa malik olmaya bilərmi? Məgər şəxsdə yüngül psixi pozğunluğun, məsələn, nevrozun olması onda psixi sağlamlığın olmadığını göstərir? Əlbəttə ki, yox! Axı psixi sağlamlıq daşıyıcının şəxsiyyətindən ayrılmaz olan şəxsi qeyri-əmlak rifahıdır. V.İ.Şamşurinin fikrincə, əgər fiziki şəxsin psixi pozğunluğu varsa, bu o deməkdir ki, psixi sağlamlığın vəziyyəti dəyişir (bir qayda olaraq, aşağı enir), lakin o, qətiyyətlə yox olmur. Çünki, əks halda bu, fiziki şəxsin bioloji ölümü demək olardı. Ona görə də psixi sağlamlıq prezumpsiyası haqqında danışmaqdan əvvəl, fiziki şəxsin psixi xəstəliklərinin olmaması prezumpsiyası haqqında danışmaq daha düzgündür [75, s.40-43].

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində "psixiatriya yardımı" anlayışı qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada və əsasda şəxsin psixi sağlamlıq vəziyyətinin müayinəsində, psixi pozğunluqların profilaktikası və diaqnostikasına, psixi pozğunluqlardan əziyyət çəkən şəxslərin müalicəsi, nəzarət, qulluq və tibbi-sosial reabilitasiyasına yönəlmiş xüsusi tədbirlər kompleksini əhatə edir. Psixiatriya yardımı qanunilik, humanistlik, insan və vətəndaş hüquqlarına riayət edilməsi, könüllülük, əlçatırılıq prinsipləri əsasında göstərilir və elmi biliklərin müasir səviyyəsinə, minimum sosial-hüquqi məhdudiyyətlərlə müalicə tədbirlərinin zəruriliyinə və kafiliyinə uyğun gəlir. Lakin ukraynalı qanunvericinin mövqeyinə baxmayaraq, hesab edirik ki, "psixiatriya yardımı" və "psixiatriya xidmətləri" məfhumları bir-birindən fərqləndirilməlidir.

Psixiatriya xidmətləri adı altında fəaliyyət dedikdə, psixiatriya yardımı göstərməklə bağlı olan mülkiyyətin bütün formalarında psixonev-

roloji, narkoloji və ya digər ixtisaslaşdırılmış müəssisə, mərkəz və şöbələrin bütün başqa səlahiyyətləri başa düşülür. Yeri gəlmişkən, bunlara, məsələn, alkoqol və narkotik asılılığın anonim müalicəsi, mülki işlərdə ambulator psixiatriya ekspertizalarının aparılması və s. aid edilə bilər. Bu bölgünün əhəmiyyəti hər şeydən öncə ondan ibarətdir ki, psixi pozğunluqdan əziyyət çəkən şəxslərə psixiatriya yardımı dövlət və kommunal səhiyyə müəssisələrində əvəzsiz göstərilir ("Psixiatriya yardımı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 5-ci maddə) [46].

Lakin hər bir subyektiv hüququn gerçək imkan olması üçün qanunvericilik tərəfindən hüquqi təminat nəzərdə tutulmalıdır. Bu cür təminatları psixi cəhətdən sağlam şəxsləri psixi sağlamlıq hüququ ilə təmin edənlərə və psixi pozğunluqdan əziyyət çəkən şəxsləri psixi sağlamlıq hüququ ilə təmin edənlərə ayırmaq lazımdır.

Psixi pozğunluq məfhumunu Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan xəstəliklərin, zədələrin və ölümün səbəblərinin Beynəlxalq statistik təsnifatına (XBT-10) uyğun olaraq qəbul edilmiş psixi fəaliyyətin pozğunluğu kimi başa düşmək lazımdır. Buraya, məsələn, yüngül depressiv epizod (F32.0), sosial fobiyalar (F40.1), adaptasiya pozğunluğu (F43.2) və s. aiddir. Öz növbəsində də ağır psixi pozğunluq hansısa şəxsin ətraf gerçəkliyi, özünün psixi durumunu və davranışını adekvat dərk etmək qabiliyyətindən məhrum olduğu psixi fəaliyyət pozğunluğudur (ağlın çaşması, qavrayışın, düşüncənin, iradənin, emosiyaların, intellektin və ya yaddaşın pozulması).

Ona görə də insanın təbii hüquqlarının təmin olunması məqsədilə konstitusiyada dövlətin hər bir vətəndaşın fiziki və psixi sağlamlığı qayğısına qalması barədə öhdəliyi təsbit olunmalıdır.

Hüquq elmi sosial təzahürlərin birtərəfli görüntüsünə və ictimai münasibətlərin məhdud anlamına tabedir. Bu, onunla bağlıdır ki, yüzilliklər ərzində hüquq elmi iddia etmişdir və indi də iddia edir ki, hüququn məzmunu və ya predmetini ictimai münasibətlər, başqa sözlə, insanlar arasında onların fəaliyyəti ilə bağlı olan münasibətlər təşkil edir [137, s.166-168]. Bu zaman birbaşa göstərilirdi ki, söhbət, ümumiyyətlə, hüquqdan deyil, ancaq yazılı, pozitiv hüquqdan gedir.

"Təbii hüquq" doktrinasına xas olan universal xarakterli anadangəlmə və dəyişilməz prinsiplər – təbiət təzahürləri də var, "pozitiv hü-

quq" doktrinasına xas olan, dövlətin müəyyənləşdirdiyi, insanın ənənəvi fəaliyyəti zamanı yaranan münasibətlərin inkişafından asılı olaraq dəyişilən normalar da.

A.S.Mordovesin fikrincə, təbii-hüquq doktrinasının məqsədi dövlətin fərdin normal həyat fəaliyyəti üçün zəruri olan və doğulandan bəri obyektiv olaraq ona xas olan və ona görə də ayrılmaz, özgəninkiləşdirilməyən, dövlətdən asılı olmayan hüquqları ilə hesablaşmayaraq, insanın hüquq və azadlıqlarının həcmi öz istədiyi kimi müəyyənləşdirmək iddiasını məhdudlaşdırmaqdır. Bu hüquqlar insana anadangəlmə məxsus olsa da, "müdafiəolunma" onlara hüquqi forma, başqa sözlə, qanun forması verir. Ona görə də bu hüquqlar dövlətə qarşı qoyula bilməz, dövlət öz üzərinə təkcə onları müdafiə etmək və təmin etmək funksiyası deyil, həmçinin onların qanunvericiliklə formulə edilməsini götürməlidir. Təbii-hüquqi əsaslar üçün şəxsiyyət təməl daşı rolunu oynayır [138, s.192-193].

İnsan hüquqlarının xüsusiyyətlərinə, dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinə pozitivist yanaşma təbii-hüquqi doktrinaya qarşı durur. Bu yanaşmaya görə, insan hüquqları, onların həcmi və məzmunu insana münasibətdə paternalist funksiyalar həyata keçirərək, dövlət tərəfindən müəyyən edilir.

E.Sqreçç və V.Tambonenin qeyd etdikləri kimi, pozitivist yanaşmada şəxsiyyət öz-özlüyündə heç bir şeydir [9, s.47-48].

İnsanın ictimai fəaliyyətinə aid olan formal (pozitiv) hüquqa diqqət yetirən hüquqi təfəkkür başlıca dəyəri – biologiyayı itirmişdir. S.S.Lıkinin fikrincə, təbii qanunlar üzrə mövcud olan bu obyekt təbii hüququn bir hissəsi kimi xüsusilə İntibah dövründə zaman keçdikcə insanın, cəmiyyətin və dövlətin həyatında mütləq mənə (mülkiyyət, hakimiyyət və din) kəsb edərək, yazılı hüququn digər obyektləri tərəfindən sıxışdırılmışdır [139, s.63-64].

D.A.Avdeyevin qeyd etdiyi kimi, qədim romalılar, məsələn, hesab edirdilər ki, xalqın ruhu və müdrikliyi onun qanunlarında əks olunur. Bu gün qüvvədə olan hüquqi aktlar, o cümlədən də sağlamlığın qorunması haqqında aktlar barədə bu sözləri deyə bilmərik. Hazırda normativ aktların qeyri-müəyyənliklər, qeyri-dəqiqliklər, bol-bol çağırış və müraciətlərlə dolu olmasını qeyd edən D.A.Avdeyevlə tam razılığa

bilərik. Vətəndaşların müdafiəsində dövlət vasitələrinin zəifliyi və qeyri-kamilliyi də elə buradandır [140, s.119-121].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən, hər kəsin sağlamlığını qoruması və tibbi yardım hüququ var. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının sağlamlığının qorunması haqqında qanunvericiliyə uyğun olaraq, vətəndaşların sağlamlığının qorunması – bu, hər bir insanın fiziki və psixi sağlamlığının saxlanmasına və möhkəmləndirilməsinə, onun uzun illər boyu fəal həyat tərzinin dəstəklənməsinə yönəlmiş siyasi, mədəni, elmi, tibbi, sanitariya-gigiyenik və epidemiya əleyhinə tədbirlərin məcmusu, ona sağlamlığını itirdiyi hallarda tibbi yardım göstərmək deməkdir.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları sağlamlığın qorunması üzrə ayrılmaz hüquqa malikdirlər. Bu hüquq təbii mühitin mühafizəsi, vətəndaşlara əmək, məişət, istirahət, tərbiyə və təhsil üçün əlverişli şəraitin yaradılması, keyfiyyətli qida məhsullarının istehsalı və satışı, eləcə də əhaliyə əlçatar tibbi-sosial yardım göstərilməsi ilə təmin edilir.

Bu normaların deklarativliyi təbiətin qlobal dağıdılmasında, xalqın fiziki və psixi rifahının təhdidedici pisləşməsində özünü büruzə verir. Psixi sağlamlıq və xidmətlər göstərilməsi sahəsində siyasət məsələsinə gəlicə, burada vəziyyət daha da pisdır. Son onillik ərzində ölkədə hər şeydən öncə, qeyri-psixotik psixi pozğunluqların, şəxsiyyətin pozğunluğunun, vətəndaşlara psixiatriya yardımı göstərilməsi üçün müraciətlərin sayının hədsiz artımı qeyd edilmişdir. Bu, onunla bağlıdır ki, əhalinin psixi sağlamlığının qorunması üzrə dövlət siyasəti əhalinin psixi sağlamlığının saxlanmasına və möhkəmləndirilməsinə deyil, sağlamlığın itirilməsi zamanı tibbi yardım göstərilməsinə yönəldilmişdir. O da, üstəlik, ən aşağı səviyyədə. A.P.Zilberin fikrincə, hesablamalara görə, psixi və davranış pozğunluqları qlobal xəstəliklər yükünün 12 %-ni təşkil edir. Əksər ölkələrdə isə psixi xəstəliklərin müalicə büdcəsi səhiyyə xərclərinin ümumi həcmnin 1%-dən də azını təşkil edir. Ona görə də iztirablar davam edir, çətinliklər isə artır. Bu, təbii- dir. Səbəbi aradan qaldırmadan nəticənin öhdəsindən gəlmək hələ heç kimə müyəssər olmayıb [141, s.45-47].

Gördüyümüz kimi, qanunvericilik normalarının məzmunu ilə mövcud reallıqlar arasında heç bir qarşılıqlı əlaqə yoxdur. Bu isə onunla

bağlıdır ki, aparılmış və aparılan siyasət dövlətin sağlam adamların sağlamlığının qayğısına qalmaqla bağlı konstitusiya öhdəlikləri istiqamətində deyil, artıq xəstələnlərin müalicəsi istiqamətindədir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi sağlamlığı – vətəndaşlara doğulandan bəri məxsus olan və başqa yolla ötürülməyən qeyri-maddi rifah adlandırır [142].

1966-cı il tarixli İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda (12-ci maddə 1-ci bənd) hər bir insanın ən yüksək səviyyədə əldə oluna bilən fiziki və psixi sağlamlıq hüququ bəyan edilir. Bununla da insanın sağlamlıq hüququ və hətta bu rifahın müvafiq səviyyəsi təsbit edilmişdir. İnsan – bu rifahın yeganə daşıyıcısıdır. Bunu qadağan etmək, onun daşıyıcısını bu hüquqdan məhrum etmək və ya bu hüququnu məhdudlaşdırmaq olmaz. Psixi cəhətdən sağlam insanlar da, xəstə insanlar da bu hüquqa malikdirlər. Bu mənada, psixi sağlamlıq da daxil olmaqla, sağlamlıq hüququ yaşamaq hüququ ilə həmahəngdir. Bacarığın məhdudlaşdırılması və ya itirilməsi bu rifahın özü kimi psixi sağlamlıq hüququndan məhrum etmir və bu hüququ azaltmır.

Psixi sağlamlıq hüququ insanın təbii hüququdur. Psixi sağlamlıq insanın ən ali, birinci dərəcəli rifahıdır ki, bunsuz əksər rifah və dəyərlərin əhəmiyyəti bu və ya digər dərəcədə itirilir [143, s.155-157].

Məhz buna görə də insanın təbii hüquqlarının təmin edilməsi məqsədilə dövlətin hər bir vətəndaşın fiziki və psixi sağlamlığına qayışı göstərmək, psixi sağlamlığın saxlanması və möhkəmləndirilməsi üzrə məqsədyönlü siyasət aparmaq və gələcəkdə hüquqların pozulması təhlükəsi yaradan hərəkətlərin qarşısını almaq kimi konstitusiyada təsbit olunmuş öhdəlikləri zəruridir.

Psixiatriyada insan hüquqları elə fundamental kateqoriyadır ki, bunlarsız psixiatriya elmi fənn kimi mövcud ola bilməzdi. Yalnız psixi xəstələrin zəncirlərdən azad edilməsi və ağıldan kəmlər üçün müəssisənin direktoru vəzifəsindən polis rütbəsinin götürülməsi yolu ilə onu müalicə müəssisəsinə çevirmək olar [144, s.77-80].

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik təcrübəsinə münasibətdə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan psixiatriyası üçün əsas, keyfiyyətə yeni məsələ yeni qanunun iki yeniliyi olmuşdur. Birincisi,

bütün qeyri-könüllü tədbirlər zamanı – müayinə, xəstəxanada yerləşdirmə, müalicə – məhkəmə proseduru mütləqdir. Bu, psixiatriya müdaxiləsi halında şəxsiyyətin azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququnun əməli təsdiqi istiqamətində böyük, prinsipial həlledici addımdır.

K.Yaspers tərəfindən tərəfdaşlıq prinsipinin dərin fəlsəfi əsaslandırılması həkim-psixiatrın öz xəstələri ilə məhz rabitə qurması nümunəsində verilmişdir. K.Yaspers həm filosofluğun üfüqlərini, həm də onun öz formasını geniş açaraq, bu rabitədə bütöv bir mikrokosmos yaratmışdır. Məlumatlandırılmış razılıq doktrinası xəstənin müəyyən terapevtik taktikanı bir neçə alternativ variant arasından müstəqil seçməklə müalicə işində düşünülmüş əməkdaşlığa cəlb edilməsini nəzərdə tutur [145, s.8-11].

Azərbaycan Respublikası qanununda psixiatriya üçün ikinci prinsipial yeni demokratik üstünlük beynəlxalq-hüquqi müddəalara uyğun olaraq, psixi pozğunluğu olan şəxslərin və bütün digər vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının tam bərabərliyinin bəyan olunması idi. Belə ki, burada dəqiq göstərilirdi ki, "psixi pozğunluqlardan əziyyət çəkən şəxslərin yalnız psixiatriya diaqnozu, dispanser müşahidəsi altında olması faktı əsasında sosail təminat və ya xüsusi təlim üçün psixiatriya stasionarında, yaxud psixonevroloji müəssisədə hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına yol verilmir".

Bu cür pozuntulara yol verən vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar (5-ci maddə). Buna müvafiq olaraq, əgər psixi sağlamlığın vəziyyəti haqqında məlumat, yaxud psixiatrlar tərəfindən müraciət, müayinə və müalicənin tələb edilməsi AR qanunları ilə müəyyən olunmayıbsa, qanun bunları qadağan edir (8-ci maddə). Bütün bu məlumatlar qanunla qorunan həkim sirrinin predmetini təşkil edir (9-cu maddə). Qanunun göstərilən müddəası təhsil almaq istəyərkən, iş düzəldəndə, xaricə gedərkən, sürücülük vəsiqəsi alanda, mənzil sahəsini dəyişərkən və s. geniş yayılmış və özünə möhkəm yer etmiş "psixonevroloji dispanserdən arayış təqdim etmək" praktikasına son qoymaq məqsədi daşıyırdı. Onilliklər ərzində milyonlarla insanın həyatını müşayiət etmiş bu adət halını alan tələblər 1993-cü il yanvarın 1-dən qanunsuz sayıldı. Lakin onların inersiyası hələ də geniş miqyasda qalmaqdadır. Bu cür arayış-

ları almaq proseduru isə qətiyyətlə dəyişilmişdir. Nazirlik və idarələrə psixiatriya yardımı haqqında hüquqi aktlar (təkcə normativ deyil) qəbul etmək hüququ verilib. Psixiatriya müəssisələrinin isə xəstələrin hüquq və qanuni mənafələrini təmsil etmək hüququ ləğv edilib [146].

Nəticə. Beləliklə, biz bütün inkişaf xətti boyunca gərgin ambivalent şəraitlə rastlaşırıq. Qüvvələrin ilkin qeyri-bərabərliyini nəzərə almaq lazımdır. Demokratik cəhdlərə qarşı, hətta öz ruhuna uyğun müxalifətdə yetişdirən 400 illik ənənələr dayanır.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən sağlamlığın "tam fiziki, ruhi və sosial rifah" kimi tərif edilməsi hərfi mənada başa düşülə bilməz. O, yoxsul ölkələrə uyğun gəlmir, daim mühacirət təcrübəsi ilə təsdiqlənən "insanlar üçün mütləq deyil, onların tələbatlarının təminatında nisbi böyüklük daha əhəmiyyətlidir" kimi fakta məhəl qoymur. Ona görə də "tam" deyil, "nisbi" rifah haqqında danışmaq daha düzgün olardı. Nəhayət, ÜST-nin tərfi heç də kor-koranə yaranmayan təbii söz işlətmə qaydasından fərqlənir. Adi dil "sağlamlıq" sözü altında fiziki, somatik, başqa sözlə, bədən xəstəliklərinin antonimini başa düşür. Sağlamlıq anlayışını sosial rifaha şamil etmək metafor ardınca gəldərk, həddən artıq ümumi (meta-nəzəri) mənadan istifadə etmək deməkdir. Bu isə həm bioloji olanın sosiallaşmasını, həm də sosial olanın biolojiləşməsini asanlaşdırır. Bu cür ümumi birölcülü yanaşma keyfiyyət fərqlərini relyativləşdirir, funksional olanları mütləqləşdirir. Hər hansı fəaliyyət sahəsinin predmetinin xüsusiyyətləri, o cümlədən təbabətə olan mənsubluq itirilir. Sağlamlığın ÜST tərəfindən verilmiş 1946-cı il tarixli tərfi elə ÜST-nin 1952-ci il tarixli sosial psixiatriya tərfi kimi köhnəlib. Bu, elmi tərif deyil, əksinə məhz bu beynəlxalq təşkilatın nizamnaməsi üçün təntənəli üslubda siyasi bəyanatdır. ÜST tərfinin Konvensiya xarakterini pozmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, sağlamlığın bu tərfi psixi sağlamlığı da ehtiva edir.

Lakin psixi sağlamlığın sərhədləri tibbi mənada sağlamlıqdan daha problemlidir, dinamik və genişdir. Əgər biz iki cüt anlayışı: "xəstəlik və psixi xəstəlik" və "sağlamlıq və psixi sağlamlıq" anlayışlarını müqayisə etsək, adi paralellik, proporsionallıq, analogiya əvəzinə, topoloji inversiya görürük: psixi xəstəlik – xəstəliklərin çoxsaylı növlərindən biridir, lakin psixi sağlamlıq isə "sağlamlıq" sözünün ümumişlək tibbi

mənasından daha genişdir. Başqa sözlə, psixi sağlamlıq heç də təkcə tibbi problem deyildir. Psixi sağlamlıq cəmiyyətin bütün quruluşu ilə, onun ideologiyası, ab-havası, sosial siyasəti, onun təbiətlə və beynəlxalq birliklə olan münasibətləri ilə təmin edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, psixi sağlamlıq siyasəti koordinasiya edilmiş geniş hüquqi və inzibati tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir: təşkilati, məxsusi tibbi və destiqmatizasiya proqramından başlayaraq, geniş anlaşılan profilaktik tədbirlər. Bu səylər aşağılardan – pasiyentlərdən, onların qohumlarından və müxtəlif ictimai təşkilatlardan gələn çoxsaylı təşəbbüsləri sürətləndirir və onlarla birləşir. Bu proseslərin bütün konkretliyi ilə aydınlaşdırılması və başa düşülməsi onların təbii inkişafına kömək edən düşünülmüş konsepsiya formalaşdırmağa imkan verir. Sərt əhkam xarakterli fəaliyyət planının zorla qəbul edilməsi, requlyasiya əvəzinə idarəetmə cəhdləri çox destruktivdir. Requlyasiyanın vəzifəsi proseslərin ümumi əlverişli istiqamətini saxlamaq və bu zaman yaranan dayanmaların aradan qaldırılmasından ibarətdir. Artıq riyazi modellər səviyyəsində idarəetmə nəzəriyyəsi mərkəzsizləşdirmənin şəksiz üstünlüyünü, ümumi məqsədə nail olmaq yollarının axtarışında sərbəstliyi, idarəetmə əvəzinə çevik requlyasiyanı, yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq planların korreksiyasını göstərir.

Məlum olduğu kimi, psixi sağlamlığın başlıca əhəmiyyəti 1975-ci ildən başlayaraq, son 40 il ərzində Avropa İttifaqı Şurasının və ÜST-nin qətnamələrində vurğulanmaqdadır. 2001-ci ildə ÜST "müasir biliklərə və insan hüquqlarına hörmət edilməsinə əsaslanan psixi sağlamlıq sahəsində siyasət, proqramlar və qanunvericiliyin müəyyən edilməsini" tövsiyə etmişdir. "Dövlətlər səhiyyə sahəsindəki planlarında psixi sağlamlıq problemlərinə prioritet diqqət yetirilməsinə görə məsuliyyət daşıyırlar". Peter Morralın və Mayk Hazeltonun 2004-cü ildə dərc olunmuş monoqrafiyasının 10 fəslə Böyük Britaniya, ABŞ, Avstraliya, İtaliya, Misir, Hindistan, Braziliya, Rusiya, Çin və Mozambikdə bu problemə həsr olunmuşdur [147].

2005-ci ildə Cenevrədə "ÜST-nin psixi sağlamlıq, insan hüquqları və qanunvericilik üzrə əsas məlumatlar sorğusu" işıq üzə gördü. Bu cür toplular əvvəllər də çap olunmuşdur, lakin onlara daim əlavələr edilir. Sonuncu sorğu kitabında "psixi pozğunluğu olan insanların hökumət

və fiziki şəxslər ... tərəfindən diskriminasiyasından və insan hüquqlarının digər pozuntularından müdafiə olunması sisteminin yaradılması”nda qanunvericiliyin rolu ilə bağlı dəqiq fikirlərin olmasını qeyd etmək lazımdır [148].

Bununla da idarəedənkənar dövlət nəzarətindən başqa, ictimai nəzarətin zəruriliyi də əsaslandırılır.

Son illər ərzində ictimaiyyətin etirazlarına baxmayaraq və daha tez-tez ictimai müzakirələr keçirilmədən qəbul edilən mühüm qanunlar seriyası cəmiyyətin gözündə bütün sistemin legitimliyini şübhə altına alır.

2008-ci ildə Aİ psixi sağlamlığın qorunması üzrə Avropa Fəaliyyət Planını dərc etməklə mühüm addım atdı. Hər bir kəs internetdə sonradan əsasında Fəaliyyət Planının hazırlandığı Psixi sağlamlığın qorunması üzrə Avropa Bəyannaməsi ilə tanış ola bilər. Bəyannamədə “psixi sağlamlıq və psixi rifah”, həmçinin psixi sağlamlıq problemləri olan şəxslərin profilaktikası, müalicəsi və reabilitasiyası “prioritet vəzifələr” sayılır. 12-ci bənd – səmərəliliyin qiymətləndirilməsi qeyri-müəyyən olsa da, bu, hökumətlərin psixi sağlamlıq sahəsində beynəlxalq hüquq normalarına görə hesabat verməli olduqları istiqamətində daha bir addımdır [149].

Bizdə psixi sağlamlığın mühüm rolunun xüsusən də ölkənin öz öhdəlikləri kimi başa düşülməsi çox şübhə doğurur. Bu, psixiatriyadan yan keçilən Kopenhagen Bəyannaməsinin imzalanmasından bir il sonra təbabətin sosial əhəmiyyətli sahələrinin əlavə maliyyələşdirilməsindən də görünür [150, s. 201-204].

O zaman bu yol psixo-gigiyena və profilaktika prinsipləri ilə həvəsləndirilsə də, lakin şəxsiyyəti heç cür prioritetlər sırasına qoymayan dövlətin maraqları ilə toqquşmaya səbəb oldu.

Hazırda oxşar siklin başlanğıcında onun hər şeydən öncə, ehtiyat yığımları ideologiyası ilə, habelə Qərbi demokratiyasının zəngin təcrübəsi ilə qidalandığı yaxşı görünməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının bütün fəaliyyəti Psixi sağlamlığın qorunması üzrə Avropa Fəaliyyət Planının əsas məqsəd və vəzifələrinə uyğun gəlir. Lakin onun fəaliyyət miqyasları cüzi büdcə və təcrid cəhdləri ilə məhdudlaşmışdır. Hətta idarəedənkənar dövlət nəzarətinin

həyata keçirilmədiyi bir şəraitdə ictimai nəzarətin gerçəkləşməsi uğrunda mübarizə aparmağın nə qədər çətin olduğu başa düşüləndir.

Artıq çoxdan məlumdur ki, dövlət prinsipcə cəmiyyətin səyləri olmadan, psixi sağlamlıq problemlərinin öhdəsindən gəlmək iqtidarında deyil. Psixi sağlamlığa gedən yol mütləq hüquqi cəmiyyətdən keçir.

Bizim şəraitimizdə qaçılmaz xərclərin proqnozu və onların qabağının alınması zəruridir. Əks halda bu, piar naminə növbəti görüntü, kağız müəssisəsi olacaq. Bizim keyfiyyətə başqa bir kontekstimiz hər hansı yaxşı başlanğıcın nəticələrini də tanınmaz dərəcədə dəyişə bilər. Ona görə də qapalı kular praktikası əvəzinə, psixiatriya təşkilatlarının nümayəndələri bütün ciddi məsələlərin müzakirəsi, həlli və onların icrasına nəzarət edilməsinə cəlb olunmalıdırlar.

Psixi sağlamlıq sahəsində Azərbaycan Respublikasının hansı milli prioritetləri var?

Ən fundamental və birinci dərəcəli məsələlər sırasında aşağıdakı tədbirlər sistemi ola bilər:

– birincisi, daxili işlər orqanlarının işinin qiymətləndirilməsi qismində açılmış hüquq pozuntularının sayından istifadə edilməsinin dayandırılması və işgəncələrdən kütləvi istifadəyə son qoyan sübut kimi etiraf ifadələrinin qadağan olunmasının təmin edilməsi;

– ikincisi, peşəkar ordunun yaradılması – bu, orduya yeni çağırılanların alçaldılmasının, intiharların və beləliklə də qeyri-döyüş itkilərinin, eləcə də orduda xidmət nəticəsində post-travmatik stres pozğunluqlarının azalmasına kömək edərdi;

– üçüncüsü, vərəmin və sərhədyanı psixi pozğunluqların mənbəyi olmaqda davam edən penitensiar müəssisələrin islahatı.

Birbaşa psixiatriya yardımına gəlincə, bu, aşağıdakılardan ibarətdir:

– təcili tədbirlər qismində pulsuz dərmanlarla bağlı yubanmaları aradan qaldırmaq;

– gerçək prioritetlərə əsaslanaraq, baş həkimlərə ayrılmış vəsaitlərdən istifadə etmək hüququnun verilməsi;

– maliyyələşmənin ən azı iki dəfə artırılması;

– "Psixiatriya yardımı haqqında" Qanunun 38-ci maddəsinin həyata keçirilməsi;

- uşaq kitablarından başlayaraq, stigmatizasiya və diskriminasiya ilə mübarizə;
- psixi xəstələrin qohumlarının ictimai təşkilatlarına və pasiyentlərin özlərinə daha əlverişli rejimin yaradılması;
- ictimai nəzarət haqqında qanunun qəbul edilməsi;
- qeyri-dövlət ekspertizası haqqında qanunun qəbul edilməsi.

Nəticə. Nazirliklərin təlimatı və ya əsgərlər üçün hərbi nizamnamələr kimi, güc strukturları tərəfindən kuluarlarda yazılan qanunlar vasitəsilə hüquqi requlyasiyaya ümid bəsləmək sadələşmələrdir. Qanunun işləməsi məqsədilə onun üçün cəmiyyətdə konsensus tapmaq lazımdır. Bu isə o deməkdir ki, qanunu gerçək müstəqil ictimai təşkilatlarla işləyib hazırlamaq gərəkdir.

Biz müasir şəraitdə bu cür vəzifələrin praktikliyini yaxşı başa düşürük. Lakin bu istiqamətdə zəifləməyən peşəkar və ictimai təzyiğin zəruriliyinə də əminik.

Uşaqların tibbi hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi və bioetika problemləri

Q.İ.Çareqorodçev və A.Y.İvanuşkinin fikrincə, pasiyentlərin hüquqları anlayışı müasir tibbi hüququn, müasir tibbi etikanın əsası təşkil edir. Bu anlayışın "insan hüquqları"ndan törəmə olduğu aşkardır. İnsan hüquqları – tək insan olaraq doğulması faktına görə hər bir insan fərdinə xas olan onun ayrılmaz, özgəninkiləşdirilməyən hüquqlarıdır [58, s. 124-126].

Məlum olduğu kimi, BMT-nin Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin qəbulundan sonrakı onilliklərdə insan hüquqları İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında, həmçinin Mülki və siyasi hüquqlar haqqında müvafiq aktlarda (bu iki sənəd birlikdə "İnsan hüquqları haqqında Xartiya" adlanır) konkretləşdirilmiş və ona əlavələr edilmişdir [151, s. 469-472]. Hüquq-müdafiə ideologiyasının inkişafında beynəlxalq birliyin, xüsusilə həssas qrupların – etnik azlıqların, mühacirlərin, əlillərin, qadınların, uşaqların və s. hüquqlarının təmin olunması istəyi tam qanunauyğun olmuşdur.

1959-cu ildə BMT Baş Assambleyası Uşaq Hüquqları Bəyannaməsini, 1989-cu ildə isə Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyayı qəbul etmişdir. Dövlətimiz də adı çəkilən Konvensiyayı ratifikasiya etmişdir. Bu iki sənədi birlikdə çox zaman "Uşaq hüquqları Xartiyası" adlandırırlar [113, s. 132-136]. Pasiyentlərin hüquqlarının təminatı, bu hüquqlara zəmanət, onların müdafiəsi ideologiyası son 30 il ərzində bioetika və müasir tibbi hüquq məcrasında rəsmiləşir. Bu zaman pediatriyadan danışılarsa, "Uşaq hüquqları Xartiyası"nın əksər prinsip və normaları uşaq-pasiyentin hüquqlarının təyin olunmasında konkretləşdirilmişdir (səhiyyə kimi sosial bir sahənin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması şərtilə) [113, s. 139-140].

Uşaqların sosial hüquqları – bu, yaşamaq və inkişaf etmək, təhsil, oyun, tibbi xidmət və mövcudluq üçün minimum zəruri vəsaitlər, zərəkəlik və sərt rəftardan, iqtisadi və seksual istismardan müdafiə hüququdur. Çox vaxt hətta prinsipdə də riayət olunmayan (qərar qəbul edilməsində iştirak etmək hüququ, ifadə azadlığı, vicdan və etiqad azadlığı, birləşmək azadlığı) mülki və siyasi hüquqlardan söhbət gəndə uşaqların həssaslığı daha qabarıq nəzərə çarpır. Səhiyyə kontekstində "Uşaq hüquqları Xartiyası"nın yuxarıda göstərilən müddəaları yaşama şərtsiz hörmət tibbi-etik prinsipində, "məlumatlandırılmış razılıq" doktrinasında və s. məntiqi inkişaf tapır [152, s. 24-33].

"Uşaq hüquqları Xartiyası"nın pediatriya praktikasını da tənzimlədiyi əsas beynəlxalq hüquq sənədlərindən biri olduğunu nəzərə almaqla, onun hər şeydən öncə Uşaq hüquqları Konvensiyasını təşkil edən hissəsinin hüquqi statusu haqqında danışmaq lazımdır. Məsələ ondadır ki, beynəlxalq hüquq sənədləri kifayət qədər mürəkkəb struktura malikdir və əgər onları milli dövlətlər tərəfindən icra olunmaq üçün məcburilik dərəcəsinə görə yerləşdirsək, o zaman bunlar aşağıdakı kimi olacaq: Konvensiya və onların Protokolları, Direktivlər, Qətnamələr və Tövsiyələr. Beynəlxalq konvensiyalar beynəlxalq hüququn əsas sənədlərindəndir və onları imzalayan və ratifikasiya edən dövlətlər üçün məcburidir. Belə ki, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya riayət etmək öhdəliyi götürən üzv dövlətlər öz milli qanunvericiliklərini beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırmalıdırlar. Məsələn, əgər qüvvədə olan qanunların məzmunu götürülən öhdəliklərə ziddirsə, onlar ləğv

olunmalı və könüllü qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq müddəalarını praktikada həyata keçirməyə imkan verən qanunvericilik aktları qəbul edilməlidir [153, s. 13-16].

Üzv dövlətlərin (madam ki, söhbət Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyadan gedirsə, deməli, BMT-nin üzvü olan dövlətlər) beynəlxalq məhkəmə orqanlarına iddia irəli sürmək imkanları haqqında məsələ müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq Konvensiya hüququnun normaları ratifikasiyadan dərhal sonra qüvvəyə minir və vətəndaşın hüquqları pozulduğu hallarda onun iddia irəli sürməsi üçün əsas ola bilər. Lakin əgər Konvensiyaya əsasən, hərəkətlərin yerinə yetirilməsi, o cümlədən, sosial hüquqların təmin edilməsi dövlətə həvalə edilərsə, onda ratifikasiya edilmiş beynəlxalq normalara istinad yalnız Konvensiyanın imzalanmasından sonra müvafiq milli qanunların qəbul edilməsi zamanı mümkündür.

Müasir tibbi etikanın prinsip, norma və standartları hər şeydən əvvəl Ümumdünya Tibb Assosiasiyasının (ÜTA) sənədlərində təsbit olunmuşdur. 1981-ci ildə təşkilat tərəfindən Pasiyentlərin Hüquqları haqqında Lissabon Bəyannaməsi qəbul edilmişdir. Sənədə əsasən, hər bir pasiyentin öz sağlamlığı haqqında tam məlumat aldıqdan sonra tibbi müdaxiləyə razılıq vermək və ya ondan imtina etmək hüququ var; sağalmaz xəstəliyə düşər olmuş pasiyent ləyaqətlə ölmək hüququna malikdir və s. 1995-ci ildə ÜTA Pasiyentin hüquqları haqqında Lissabon Bəyannaməsinin genişləndirilmiş redaksiyasını qəbul etdi. Burada pediatriyada məlumatlandırılmış razılıq konsepsiyasının aşağıdakı kimi ifadə olunduğu "Hüquqi cəhətdən yararsız pasiyentlər" fəslində göstərilir: "Yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı ... tibbi müdaxilənin həyata keçirilməsi üçün imkan daxilində pasiyentin səlahiyyətli nümayəndəsinin məlumatlandırılmış razılığı əldə olunmalıdır. Lakin pasiyent özü də öz imkanları çərçivəsində qərar qəbul edilməsində iştirak etməlidir [154, s. 154-162].

Y.Makin qeyd etdiyinə görə, şəxsiyyətin muxtariyyətinə bioetik hörmət prinsipi layihəsi 1999-cu ildə ÜTA tərəfindən də dərc olunan Uşaq-pasiyentin hüquqları haqqında Ottava Bəyannaməsində xüsusi vurğulanır [155, s. 191-192]. Sənədin Preambulasında göstərilir: "Uşağın sağlamlığına evdə, yaxud xəstəxanada qayğı göstərilməsi müalicə

prosesi ilə qarşılıqlı əlaqədə təsir edən və bir pasiyent kimi uşağın hüquqlarına xüsusi diqqət tələb edən tibbi, emosional, sosial və maliyyə aspektlərini əhatə edir". Elə buradaca da "uşaq" anlayışının tərfi verilir – bu, doğulandan həyatının on yeddinci ili tamam olana qədər olan insandır [156, s. 43; 155, s. 193].

Ottava Bəyannaməsi layihəsinin əsas məzmununda, fikrimizcə, diqqətli yanaşma tələb edən normaları nəzərdən keçirək. Çünki onlarda müasir pediatriyanın bəzi mürəkkəb əxlaqi dilemmalarının həlli təcrübəsi təsbit olunmuşdur:

"7. ..."nadir" mürəkkəb müalicə üsulu göstərilən bu və ya digər uşaq-pasiyentə münasibətdə qərar qəbul etmək lazım gələndə, digər pasiyentlər əmin olmalıdırlar ki, onların hüquqları ədalətli seçim proseduru ilə təmin olunmuşdur və onların müalicəsi hansısa diskriminasiya olmadan, yalnız tibbi meyarlara əsaslanmaqla həyata keçiriləcək...

9. Uşaq-pasiyent və onun valideynlərinin... uşağın sağlamlığının qorunması ilə bağlı bütün qərarların qəbul edilməsində fəal məlumatlandırılmış şəkildə iştirak etmək hüququ var... Həkimin qərarına görə, artıq yetərincə yetkin olan uşaq öz sağlamlığının qorunması haqqında şəxsi fikrini bildirmək hüququna malikdir...

10. Əksər hallarda icazə (uşağın hansısa diaqnostika prosedurlarının və ya terapiyasının başlanmasından əvvəl) valideynlərdən alınmalıdır... Lakin əgər uşaq kifayət qədər yetkin və anlaşıldırsa, belə bir icazə uşağın özündən də alınabilir...

14. Uşaq-pasiyent ... və valideynləri onun vəziyyəti və tibbi şərait haqqında tam məlumat almaq hüququna malikdirlər...

15. Göstərilən məlumat informasiyanı alanın mədəniyyətinə və anlamamaq səviyyəsinə müvafiq şəkildə təqdim edilməlidir.

16. Əgər məlumatın uşağın həyatı və ya sağlamlığı üçün ciddi risk yaradacağını güman etməyə kifayət qədər əsas varsa, onda belə bir məlumat uşaq və onun valideynləri üçün bağlı ola bilər...

17. Həkimlərin başlıca vəzifəsi sağlamlıq vəziyyəti, tibbi şərait, diaqnoz, proqnoz, müalicə ... haqqında məlumatların məxfiliyini ... təmin etməkdir ... Bu tələb böyükklərlə müqayisədə uşaqlara qarşı daha diqqətlə yerinə yetirilməlidir.

18. Valideynlərinin məsləhətlərinə ehtiyac duymamaq üçün kifayət qədər yetkin olan uşaq-pasiyent ... sirrin saxlanması və məxfi xidmət tələb etmək hüququna malikdir ... Eyni zamanda, müstəsna hallarda həkimin məxfi məlumatı onun valideynlərinə söyləmək hüququ var. Lakin həkim bu cür hərəkətin səbəblərini əvvəlcə uşaq ilə müzakirə etməli və onu bu cür hərəkətin vacibliyinə inandırmağa çalışmalıdır...

21. Elə bir şərait yaradılmalıdır ki, uşağın valideynlərinə xəstəxananın daxilində və ya yaxınlığında pulsuz, yaxud ən aşağı ödənişlə yaşamaq üçün müvafiq otaq verməklə onun valideynlərinin müşayiəti ilə ... xəstəxanada yerləşdirilməsi mümkün olsun ...

22. Xəstəxanada hər bir uşaq üçün daha çox kənar kontaktlara və ona baş çəkənlərə imkanlar yaradılmalıdır ... , yalnız o hallardan başqa ki, əgər həkimin onun yanına gələnlərin yaxşı müalicəyə mane olduğunu, uşağın maraqlarına uyğun gəlmədiyini güman etmək üçün tutarlı səbəbləri varsa...

23. Ölümcül xəstə uşağın ölümünü mümkün qədər ağrısız və ləyaqətli etmək üçün o, müvafiq palliativ müalicə ... ilə təmin edilməlidir..." [156, s. 50-53; 157, s. 87-93].

Uşaq-pasiyentin hüquqları haqqında Ottava Bəyannaməsi layihəsinin 4-cü bəndinə xüsusi diqqət yetirək: "Hər bir uşağın ləyaqətli yaşamaq, həmçinin sağlamlığının təminatı üçün müvafiq vasitələr əldə etmək, xəstəliklərin qarşısının alınması, müalicəsi və reabilitasiya üzrə müstəsna hüququ var.

Həkimlər və bütün tibbi heyət uşağın bu sahədə hüquqlarından xəbərsiz olmasına görə məsuliyyət daşıyırlar ..." [156, s. 56; 157, s. 99-100].

N.F.Gerasimenkonun fikrincə, hələ ki, ölkəmizdə, məsələn, Fransada olduğu kimi, Tibbi deontologiya (etika) üzrə nüfuzlu milli məcəllə yoxdur. Fransa Həkimlər Assosiasiyası pediatrik aspektləri də (42-ci maddə) əhatə edən bu sənədi daim yeniləyir (əvvəlki redaksiya 1975-ci ildə qəbul edilmiş, sonuncu isə 1995-ci ildə "Hökumət qəzeti"ndə dərc edilmişdir). Təəssüf ki, hazırda MDB-də, o cümlədən Azərbaycanda və Rusiyada olan bir neçə həkim assosiasiyası yetərincə legitimliyə malik deyil [158, s. 5-6].

Uşağı müalicə edərkən həkim onun valideynlərinə, yaxud qəyyum-

larına tam məlumat təqdim etməli, bu və ya digər müalicə metodu, yaxud dərman vasitəsini tətbiq etmək üçün onların razılıqlarını almalıdır. Lakin burada müasir tibbi etikanın mütləq tələbi nəzərə alınmır, yəni tibbi qərarların qəbul edilməsi prosesinə uşağın psixi imkanlarının imkan verdiyi qədər onun özünü də cəlb etmək.

Qüvvədə olan qanunvericilikdə uşaq-pasiyentlərin hüquqlarının necə əks olunduğunu nəzərdən keçirək. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına müraciət edək. Yeri gəlmişkən, burada deyilir: “Analar və uşaqlar dövlətin müdafiəsi altındadırlar”. Əsas Qanun “Hər kəsin yaşamaq hüququ var” müddəasını təsbit edir. Bu konstitusiya normasının məntiqi davamı “Vətəndaşların sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 45-ci maddəsində təsbit olunmuş evtanaziyaya olan qadağadır. İndi isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının yekun müddəasını göstərək: “Heç kim könüllü razılıq olmadan tibbi, elmi və ya digər təcrübələrə məruz qala bilməz” [30, s. 7-8].

Əgər yuxarıda qeyd edilən konstitusiya normaları tibbi praktikalara münasibətdə birbaşa tənzimləyici rol oynayarlarsa, digər konstitusiya normaları belə bir rolu dolayı yolla həyata keçirir. 3-cü hissənin 19-cu maddəsini götürək: “Kişi və qadınların bərabər hüquq və azadlıqları və bərabər imkanları var” [46, s. 4-5]. M.X.Berdion yazır ki, məlum olduğu kimi, ekstrakorporal mayalandırmanın müasir texnologiyaları rüşeymin hərəkət mərhələsində uşağın cinsinin seçilməsini mümkün edir [159, s. 76-79].

Məhz tibbi hüquqa şamil edilməyən qanunvericilik aktlarında uşaqların sağlamlığına və rifahına aid məsələlərə toxunan bəzi hüquqi normaları ötəri də olsa qeyd edək.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində “İİV infeksiyası ilə yoluxma”da deyilir: “Şəxsin öz peşə vəzifələrini lazımi şəkildə yerinə yetirməməsi nəticəsində digər şəxsin İİV infeksiyasına yoluxması müəyyən vəzifələri tutmaq hüququndan və ya üç ilə qədər müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaqdan məhrum edilməklə beş ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə cəzalandırılır” [160, s. 18-20]. “Psixiatriya xəstəxanasına qeyri-qanuni yerləşdirmə” təbii ki, uşaq-pasiyentə də tətbiq edilə bilər. “Uşağın dəyişdirilməsi”, “Qeyri-qanuni

oğulluğa (qızlığa) götürmə”, “Oğulluğa (qızlığa) götürmə sirrinin yayılması” azadlıqdan məhrum edilmə (beş ilə qədər müddətə), cərimə (minimum əmək haqqının 200 mislinə qədər), islah-əmək işləri, həbs, nəhayət, müəyyən vəzifə tutmaq və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum edilmə cəzalarını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi 51-ci maddədə məişətimizə ilk dəfə olaraq hüquqi anlayış qismində “surroqat ana” anlayışını gətirmişdir: “Öz aralarında nikahda olan və süni mayalanma və ya embrionun implantasiyasının tətbiqi barədə yazılı razılığı olan valideynlərin həmin metodlar nəticəsində uşağı olduqda, doğum haqqında şəhadətnamədə yalnız uşağı doğan qadının (surroqat ananın) razılığı ilə onlar uşağın valideynləri kimi qeydə alınə bilərlər” [161, s. 12-13].

Tibbi fəaliyyətin (məhz tibbi hüququn) ayrı-ayrı sahələrini tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları blokunu qısaca nəzərdən keçirək. “Qanın və onun komponentlərinin donorluğu haqqında” Qanun uşaqları donorlar sırasından istisna edir – yalnız yetkinlik yaşına çatanlar, başqa sözlə, 18 yaşına çatanlar donor ola bilərlər. Yenə də 1993-cü ildə qüvvəyə minən “İnsanın orqan və (ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 18 yaşına çatmayan şəxslər sırasından canlı donorları istisna edir. Əgər resipiyent 18 yaşına çatmayıbsa, onda insanın orqan və ya toxumalarının transplantasiyası onun valideynlərinin yazılı razılığı əsasında həyata keçirilir (digər tibbi müdaxilələrə müstəqil razılıq vermək hüququ 15 yaşından başlayır).

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının sağlamlığının qorunması haqqında qanunvericilikdə bütövlükdə pasiyentlərin, xüsusən də uşaq-pasiyentlərin hüquqları daha tam təqdim olunmuşdur. Məsələn, qanunun 22-ci maddəsi təsbit edir ki, “Uşaqları olan ailələr (ilk növbədə natamam, əlil uşaqları və valideynlərin himayəsindən məhrum olan uşaqları tərbiyə edənlər) uşaqların sağlamlıqlarının qorunması sahəsində güzəştlərə malikdirlər...”. Pediatriya təcrübəsində 24-cü maddə – “Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqları” əhəmiyyətli rol oynayır. Bu maddənin məzmununda aşağıdakı məqamları vurğulamaq olar: “Sağlamlığın qorunması çərçivəsində yetkinlik yaşına çatmayanların aşağıdakı hüquqları var: 1) uşaq və yeniyetmə xidmətlərində dispanser mü-

şahidəsi və müalicə ...; 2) tibbi-sosial yardım və güzəştli şəraitdə qidalanma ...; 3) sanitar-gigiyenik təhsil, fizioloji xüsusiyyətlərə və sağlamlıq vəziyyətinə cavab verən şəraitdə təlim və əmək ...; 4) onların sağlamlıqlarının vəziyyəti barədə əlçatan formada lazımi məlumatın alınması. 15 yaşdan yuxarı yetkinlik yaşına çatmayanların tibbi müdaxiləyə könüllü məlumatlandırılmış razılıq vermək və ya ondan imtina etmək hüququ var..." [46, s. 70-73]. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında tibbi məsələlərin həllində vətəndaşların hüquq səlahiyyətlərinə malik olması 15 yaşından başlayır.

Tibbi müdaxiləyə razılıq uşaq-pasiyentlərə münasibətdə tibbi müdaxilə üçün razılıq alınmasında onların valideynlərini nəzərdə tutur. Lakin təəssüf ki, "terapevtik əməkdaşlıq" qaydasında uşaq-pasiyentin özündən də (onun imkanı daxilində) razılıq alınmasını təsbit etmir.

Qanunda qeyd edilməyib ki, tibbi müdaxilə üçün razılıq yazılı olmalıdır, yoxsa yox? Başqa sözlə, gündəlik klinik praktikada getdikcə daha geniş yayılan "Məlumatlandırılmış razılıq formulyarları" (məsələn, anestezioloji vəsait) "qanunun heç bir nöqtəsinə" zidd deyil və pasiyentlərin, o cümlədən də uşaqların hüquqlarına təminat, onların hüquqlarının müdafiəsi meylini əks etdirir.

Bizə elə gəlir ki, qanunun düzəlişə ehtiyacı var. Qanunvericilikdə uşaq-pasiyentlərə 15 yaşından başlayaraq onların özlərinin "məlumatlandırılmış razılıq" vermək hüququnun birmənalı şəkildə verilməsi klinik təcrübənin demək olar ki, bütün hallarında mübahisəlidir. Məsələn, yeniyetməlik hamiləliyinin dayandırılması vəziyyəti xüsusi yanaşmalar tələb edir – Fransada 18 yaşından etibarən qadınların bu məsələni özlərinin həll etmək hüququ var. İsveçdə isə bu, hər hansı yaşdadır. Biz burada bu problemin konkret həllini təklif etmirik. Lakin yalnız qeyd etmək istəyirik ki, pasiyentin, məsələn, appendektomiya və hamiləliyin dayandırılması üçün razılıqları arasında əsaslı əxlaqi fərq mövcuddur. Ona görə də adi cərrahi təcrübədən fərqli olaraq, süni abort xüsusi hüquqi norma ilə tənzimlənməlidir. Belə ki, "qanun nə qədər əxlaqidirsə, bir o qədər də yaxşıdır". Xüsusən də bizim qüvvədə olan qanunvericiliyimizdə analogi nümünə var – artıq yuxarıda pasiyent-resipiyentlərin yalnız 18 yaşdan etibarən onlara donor orqanları və ya toxumaları köçürülməsi üçün müstəqil razılıq vermək hüququ haqqında danışılmışdır.

N.Q.Neznanov və həmmüəlliflər bütövlükdə, pediatriyada klinik tədqiqatların başlıca etik məsələsinin, məhz risk məsələsinin həllini bu cür ifadə edirlər: "... uşağın tədqiqatda iştirak etmək icazəsi yalnız o halda etik ola bilər ki, o, ancaq ən aşağı riskə – adi şəraitdə gözləniləndən çox olmayan riskə malikdir" [162, s. 42-43]. "Dərman vasitələri haqqında" qanununun 40-cı maddəsi valideynlərə onların uşaqları üzərində biotibbi tədqiqatlar aparılmasından imtina etmək hüququ təqdim edir. Bunun ardınca, Uşaq-pasiyentin hüquqları haqqında Otava Bəyannaməsi layihəsindən aşağıdakı müddəanı göstərmək istədik: "Belə bir imtina heç bir halda pasiyent və həkim münasibətlərinə təsir göstərməməli və ya uşağın sağlamlığı haqqında tibbi qaygını, yaxud onun malik olduğu digər hüquqları riskə məruz qoymamalıdır" [156, s. 348-349].

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, uşaq ombudsmanlarının fəaliyyəti ciddi ziddiyyətlərlə üzləşir. Uşağın hüquqlarına riayət edilməsi hətta faktik olaraq həmin uşağın maraqlarına uyğun gəlməyən hallarda belə, konkret işin araşdırılmasında iştirak edən ombudsman bu hüquqların qorunmasına təkid etməlidirmi; dəyişikliklər edilməsi haqqında təkliflər həmişə uşaqların düşükləri həyat şəraitlərinə uyğun gəlməlidirmi, yoxsa ombudsman beynəlxalq hüquq prinsip və normalarına əsaslanmaqla dəyişikliklər edilməsində haqlıdır və s.

Bioetikaya aid elmi ədəbiyyatda onun prinsipləri müəyyənləşdirilir və şərh edilir. Dar mənada bioetikanın əsasında (tibbi etika kimi) tibbi müayinə və müalicə çərçivəsində etik normalara əsaslanan 4 prinsip var: muxtariyyət, zişansızlıq, faydalılıq və insaf (ədalət) [163, s. 34-36].

Muxtariyyət prinsipi, Y.V.Uşakovun qeyd etdiyi kimi, hər bir fərdin həyat, siyasət, sağlamlıq, din haqqında öz maraq və təsəvvürlərinə uyğun şəkildə hərəkət etmək, öz bədəninin sahibi kimi isə bədəni ilə istədiyi kimi rəftar etmək hüququnu nəzərdə tutur. Bu prinsipin mənə tutumuna başqalarının muxtariyyətinə riayət edilməsi də daxildir ki, bu da digərlərinə də sərbəst hərəkət etmək hüququnun verilməsini nəzərdə tutur. Muxtariyyət prinsipi yalnız sosial münasibətlərə aiddir. Çünki fauna nümayəndələri bu bioetik prinsipi reallaşdırmağa qadir deyillər. Hərçənd ki, bioetikanın cəmiyyətin və ayrıca götürülmüş hər bir fərdin yaşayışı haqqında elm kimi başa düşülməsi insanın təbiətlə

münasibətlərini tənzimləyən müəyyən etik normalar qəbul edilmədən və onlara riayət edilmədən praktikada həyata keçirilə bilməz. [164, s. 144-147].

Nəticə. Təbiət məhv olarsa, insanın da sağ qalması öz mənasını itirir. İnsan hüquqlarına, o cümlədən uşaqlara aid müddəalar muxtariyyət prinsipi ilə birbaşa münasibətdədir: ayrılmaz yaşamaq hüququ, şəxsi həyat hüququ, şəxsi fikir və ifadə azadlığı hüququ. Hazırda demokratik cəmiyyətlərin yayılması kontekstində muxtariyyət mühüm dəyərə çevrilmişdir. Məsələn, çox vaxt fərdin öz sağlamlığına münasibətdə qərar qəbul etmək hüququ sahəsində muxtariyyətdən danışılır. Lakin bioetik xarakter qaydaları kontekstində bu hüququn, hətta praktikada qəbul və tətbiq edilərək qohumluq və ya başqa təsəvvürlərə görə yaxınlıqda olan digər şəxslərin mənəvi, psixi və fiziki sağlamlığına təsir göstərə bildiyi hallarda da bu muxtariyyətin sərhədlərini müəyyənləşdirmək vacibdir.

Hesab edirik ki, ziyansızlıq prinsipi təbabətin ən qədim postulatlarından birinin ifadəsidir. Onun mənası hamıya aydındır: tibbi tədqiqatlar və müalicə sahəsində hər hansı fəaliyyət bu hərəkətə məruz qalan şəxsiyyətin bədəninə və psixikasına ən aşağı ziyan vurulması təhlükəsi ilə həyata keçirilməlidir [165, s. 168-174].

Bu baxımdan, həkimlərin qədim dövrlərdən bəri riayət etdikləri prinsip sağlamlıq, sosial müdafiə, insan ləyaqətinə hörmət çərçivəsində yeni interpretasiya əldə etmişdir.

Frank Levitin göstərdiyi kimi, faydalılıq prinsipi bütün insan varlıqlarını digərlərinin maraq və arzuları çərçivəsində həyata keçirilən ancaq yaxşı əməllərə istiqamətləndirməklə, insanlar arasındakı (insan – insan), eləcə də insan və təbiət arasındakı münasibətlərin konseptual keyfiyyətini təmin edir [166, s. 55-59]. Qeyd etmək istərdik ki, onun əsasını dini əxlaq təşkil edir və uşağın bütün hüquqlarının məzmununda vurğulanır.

V.Q.Borisova-Jarovaya görə, insaf (ədalət) prinsipi də öz növbəsində bütün fərdlərə sosial münasibətlərdə, tibbi müalicənin təmin olunmasında, hər hansı həkim yardımının göstərilməsi şəraitində bərabər şanslar təqdim edir. Tibbi bioetikanın bu prinsipi Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada nəzərdə tutulmuş əksər uşaq hüquqlarında

özünü bürüzə verir: sağ qalmaq və inkişaf etmək, identiklik, ailə hüququ [120, s. 45-46].

B.Bennet və C.Tomossi qeyd edirlər ki, bioetika geniş mənada bu sahədə işləyən alimlərin anlamında insanların sağ qalması haqqında elm olaraq insanın ləyaqət və bütövlüyü prinsiplərinə, onun fiziki bədəninin və psixikasının həssaslığına əsaslanmışdır. Ümumi bioetikanın başlıca prinsipi mərkəzçi-biosfer prinsipidir. Bu prinsipə əsasən, bioetik xarakterli fəaliyyət və tədqiqatların mərkəzində insan dayanır, onların məqsədi isə insanın təhlükəsizliyinin və sağ qalmasının təmin edilməsidir. İnsanın təhlükəsizliyi üzrə tədbirlərdən başqa, flora və faunanın müdafiəsi üzrə də fəaliyyətlər mövcuddur. Şübhəsiz, bu prinsip Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin müddələrinin məzmununda nəzərə alınmışdır [167, s. 125-128].

K.Milsin fikrincə, birgə təkamül prinsipi insanın və təbiətin müştərək mövcudluğunda qarşılıqlı təsirə və harmoniyaya riayət olunmasına, hətta müxtəlif elmi və sənaye texnologiyalarının yarandığı və inkişaf etdiyi hallarda da ekosistemdə təbii tarazlığın saxlanmasına təkid edir [48, s. 96-99].

K.Stounun göstərdiyi kimi, sosiallaşma prinsipi bioetika prinsiplərinə və insan hüquqlarına riayət olunması şəraitində fərdin cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırmaq məqsədi daşıyan həyat vərdişlərinin formalaşdırılmasına yönəldilmiş bioetika sahəsində təhsili tələb edir [168, s. 56-58].

Onun fikrincə, əxlaq prinsipi şəxsiyyətin biosfer elementləri ilə olan bütün münasibətlərinin əsasıdır və bildirir ki, bəşəri dəyərlərə ciddi əməl edilməsi insanın mövcudluğunun mahiyyətini təşkil edir. Hər hansı sahədə, hər şeydən öncə biologiya və təbabətdə bütün elmi kəşflər bunsuz insan həyatı üçün təhlükəli və riskli ola bilər və hətta bəşəriyyətin öz mövcudluğunu da təhdid edə bilər [168, s. 62-63].

Bioetika insanın azadlığı və məsuliyyəti prinsipinə də əsaslanır. Bu prinsip insana bioetika kontekstində müəyyən azadlıq verir. Bu, beynəlxalq və milli sənədlərdə ifadə edilmiş digərlərinin hüquq və azadlıqlarına riayət edilməsinin zəruriliyi ilə və insanın bütün canlılara – heyvanlara, bitkilərə və s. münasibətdə məsuliyyət hissi ilə məhdudlaşdırılır (Ç.Çelmsən və N.Sartorius) [157, s. 69-71].

Bu müəlliflərin fikrincə, həssaslıq prinsipi ayrılıqda hər bir fərdin və bütövlükdə, bütün insanların həyatının reallığını təmsil edir. Bioetika zəiflərin: uşaqların, qocaların, məhdud imkanlı insanların, yoxsulların, hamilə qadınların, əlillərin həssaslığını nəzərə alır. Bu, insan hüquqları üzrə beynəlxalq sənədlərin müddəaları ilə birbaşa əlaqəlidir [157, s. 77-80].

Bizə elə gəlir ki, bütövlük prinsipi ilə bağlı D.Delişin baxışları daha maraqlıdır. Onun fikrincə, bu prinsip bioetika üzrə təhsil çərçivəsində ən əsaslardan biridir. Hər bir uşaq biosfer sisteminin bütövlüyünü dərk etməlidir. Müəllim uşağı onun fiziki və psixi sağlamlığının ekosistemin komponentləri ilə münasibətindən, onun bütün canlılara hörmət göstərməsindən asılı olduğuna, həmçinin ekosistemdə hər hansı sapmanın – meşələrin qırılmasının, heyvanların və balıqların məhv edilməsinin, hərbi münaqişələrin, ayrı-ayrı şəxslər və ya böyük insan qrupları arasında gərgin münasibətlərin – prinsipcə hər bir insanın, xüsusən də daha zəif olanların həyatına, təhlükəsizliyinə, mövcudluğuna təsir etdiyinə inandırmaq üçün gündəlik həyatdan nümunələrdən istifadə etməlidir [169, s. 42-43].

Əminik ki, bioetika sahəsində vərdişlər uşaqların sağlam və keyfiyyətli həyata olan yollarını asanlaşdıracaq, onların ömürlərinin uzunluğunu artıracaq. Bioetika insanları özlərini bütöv ekosistemin tərkib hissəsi kimi dərk etməyə vadar edərək, insanlar arasında, insan və təbiət arasında əlaqə və ünsiyyət modeli formalaşdırır.

Yevgenikanın insan hüquqları konsepsiyalarına və praktikasına uyğunluq problemi

Hüquq və tibb elmində "yevgenika" və "genetika" sözləri insan nəslinin yaxşılaşdırılması haqqında elm mənasını ifadə edir. Hərçənd, onu faşistlərin qeyri-insani eksperimentləri və bu cür digər təcrübələrlə bağlı sahə kimi də başa düşürlər. N.X.Əmirovun fikrincə, bu zaman məlumatı olmayanların əksəriyyəti əslində yevgenikanın nə olduğunu yaxşı təsəvvür etmir [3, s. 81-82].

V.S.Baranovun qeyd etdiyi kimi, yevgenika – bəşəriyyət üçün nəşə

“ağrılı məsələ” kimi bir şeydir. Ona görə də bu barədə danışmaq tək-cə maraqlı deyil, həm də faydalıdır [170, s. 22-25].

Hər hansı seleksiyaçı yaxşı bilir ki, yaxşılaşdırılmış xüsusiyyətləri olan yeni cins yaratmaq üçün heyvanların təxminən 95 faizini “zay məhsul” kimi çıxdaş etmək lazımdır. Hər bir seçimin prinsipi belədir: pislər çoxalmada iştirak etməməlidir. Bax, elə buradaca yevgenika insan etikası və əxlaq sahəsində olan həll edilməmiş problemlərlə birbaşa üzləşir.

İnsan nəslinin yaxşılaşdırılması üçün D.P.Fidler tərəfindən təklif olunanlar sonradan pozitiv yevgenika adını almışdır. Lakin çox tezliklə digər bir meyil də – neqativ yevgenika da yaranmışdır. Onun ardıcılları hesab edirdilər ki, əqli və fiziki qüsuru olan insanların, alkoqoliklərin, narkomanların, cinayətkarların övladlarının olmasına mane olmaq lazımdır. Neqativ yevgenika elə lap əvvəldən tənqidlərlə üzləşdi. Axı belə bir “seçim” zəif və xəstə uşaqların məhv edildiyi hələ qədim Spartada aparılmışdı. Nəticəsi məlumdur – Sparta heç bir görkəmli mütəfəkkir, rəssam, artist yetişdirmədi, əvəzində isə o, güclü və cəsur döyüşçüləri ilə məşhur idi [134, s. 48-51].

Dahi insanların fiziki qüsurlarının olması və ya ağır irsi xəstəliklərdən, o cümlədən psixi xəstəliklərdən əziyyət çəkməsi ilə bağlı tarixdə çoxlu nümunələr var. Onların valideynləri də çox vaxt sağlam olmamışlar – məsələn, İ.S.Turgenevin anası malxulyalı idi, L.N.Tolstoyun nəslində isə epilepsiya və şizofreniya xəstələri vardı [64, s. 44-49].

Bundan başqa, məlumdur ki, inkişafı incə və həssas ruhi hisslərlə bağlı olan bəzi psixi xəstəliklər genetik cəhətdən musiqi, riyaziyyat və poeziyada fitri istedadla əlaqədardır.

Məsələ ondadır ki, əlamətlərindən biri şəxsiyyətin ikiləşməsi hesab edilən psixi xəstəliyin – şizofreniyanın formaları çox müxtəlifdir. Variasiyalar çoxdur, çox vaxt xəstəliklərin təzahürləri özünü açıq göstərmir. Mahiyyətcə şizofreniyanın irsən keçməsi alimlər üçün hələ də sirr olaraq qalır. Amma hər halda zaman-zaman onun səbəblərini izah etməyə cəhd göstərən yeni məlumat və fərziyyələr meydana çıxır.

Ona görə də ən geniş yayılmış xəstəlik olan şizofreniyaya münasibətdə hətta nəzəri cəhətdən də hansısa seçim barədə danışmaq mümkün deyil.

Başqa xəstəliklərlə də bağlı vəziyyət yaxşı deyil. Xəstəliyin inkişafına səbəb olan bu və ya digər əlamətin irsən keçməsi, hər halda ehtimal xarakterli prosesdir və onu qabaqcadan söyləmək olmaz. Məsələn, hansısa uşaq damarların patologiyasını şərtləndirən geni xəstə atadan da, sağlam anadan da "ala bilər". Yaxud da əksinə, valideynlər tamamilə sağlam ola bilərlər, lakin onlarda xəstəliyin inkişafını müəyyənləşdirən genlər ola bilər. Bu genlər onlarda gizli şəkildədir, yaxud da genetiklərin qeyd etdikləri kimi, resessiv halındadır [150, s. 10-14]. Bu genlərin onların nəslində peyda olub-olmaması təsadüfdən asılıdır. Hər şey genlərin mümkün vəhdətindən, onların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərindən və əlbəttə ki, sosial şəraitdən, tərbiyədən, psixoloji vəziyyətdən, hansısa dərəcədə müvəffəqiyyətdən asılıdır.

Qeyd etmək istərdik ki, alimlərin neqativ yevgenika əleyhinə olan etirazları onun tərəfdarlarına inandırıcı görünməmişdir. Onları əxlaq sahəsindən olan digər bir məsələ də dayandırmamışdır – bəs hakimlər kimdir? Doğrudan da, hansısa normadan sapma halının yolverilməz olmasını, hansınsa gələcək üçün məqbulluğunu kim həll etməlidir?

Bununla belə, 1915-1916-cı illərdə ABŞ-ın 25 ştatında psixi xəstələrin, cinayətkarların və narkomanların məcburi sterilizasiyası haqqında qanunlar qəbul edilmişdir. Bu cür qanunlar Skandinaviya ölkələrində də, Estoniyada da mövcuddur [150, s. 32-33].

Y.İ.Polişukun göstərdiyi kimi, neqativ yevgenika özünün apogeyini faşist Almaniyası dövründə tapmışdır. Məsələn, 1933-cü ildə Almaniya 56244 psixi xəstə sterilizasiya edilmişdi. Faşistlər hesab edirdilər ki, bəşəriyyətin içərisində "yüksək növlü" şəxsiyyətlərin nüvəsi yaradılmalıdır ki, gələcək insan irqinin formalaşdırılmasında da məhz onlar iştirak etsinlər. Qalan bütün insanlarsa – zəiflər, xəstələr, şikəstlər, yəni sadəcə olaraq standartlara cavab verməyənlər ya məhv edilməli, ya da sterilizasiya edilə bilər [171, s. 19-21].

Bu nəzəriyyədən təcrübədə nə alındığı hamıya yaxşı bəllidir. Lakin bəzi ölkələrdə yevgenika başqa bir yolla getdi. İngiltərədə ingilis-sakson irqinə mənsub adamlarda çoxuşaqlığın həvəsləndirilməsi və fitri istedadlı uşaqların tərbiyəsi və inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirildi.

Lakin tezliklə yevgenikanın, görünür, ondan ayrılmaz olan ziddiyətləri ortaya çıxmağa başladı. F.İ.Komarov hesab edirdi ki, yevgenika – utopiyadır, amma o, “gələcək əsrin dini” olacaq [24, s. 5-6]. S.Q.Stesenko insan nəslinin yaxşılaşdırılması üçün uşaq doğuşunu sevgidən ayırmağı, süni mayalandırmanı təklif edirdi [114, s. 72-75].

Məlum olduğu kimi, müharibədən sonrakı illərdə yevgenikaya olan maraq aşağı endi, lakin XX əsrin sonlarında bu, yenidən dirçəlməyə başladı. Dirçəlişin səbəbi planetimizdə ekoloji vəziyyətin pisləşməsi ilə əlaqədardır. Ozon dəlikləri, radiasiyanın səviyyəsinin yüksəlməsi, ekoloji zəhərlər, ətraf mühitdə mutagenlər və kanserogenlər – bütün bunlar insanların genlərində zərərli və lazımsız dəyişikliklərin toplanmasına – mutasiyaya aparır. Mutasiyaların bu cür toplanması genetik yük adını almışdır. Mutasiyalar sağlamlığın pisləşməsinə, müxtəlif psixi sapmalara, patologiyalara səbəb olur [172, s. 360-363]. Əksər alimlər öz narahatlıqlarını bildirirlər: Əgər bu problem həddindən artıq genişlənsə, onda bəşəriyyətə nə ola bilər? Bu proses insan nəslinin kəsilməsinə gətirməzmi? Və yenə də yevgenikanın şirnikləndirici cazibəsi ortaya çıxır – Hər halda, xəstə və mükəmməl olmayan uşaqların doğulmasından yaxa qurtarmaq, insan cinsini yaxşılaşdırmaq olmazmı?

M.Y.Fyodorovanın fikrincə, yevgenika Şotlandiyada başlayan və Amerikada davam etdirilən məməlilərin klonlaşdırılması üzrə eksperimentlərlə bağlı da yeni istiqamət əldə etməkdədir. Alimlər bir hüceyrənin inkişafı nəticəsində, genlərin çarpazlaşdırılması və “qarışdırılması” olmadan valideynlərinin geni ilə demək olar ki, eyni olan yeni orqanizm almaq üsulu tapmışlar [173, s. 33-36]. Bu, nəsildə valideyn genlərinin unikal vəhdətinin təkrarlanmasına imkan yaradır. Bu cür eksperimentləri məməlilər üzərində – qoyun və inəklərdə aparmışlar, lakin onların insan üzərində təkrar edilməsi imkanı nəzəri cəhətdən istisna deyil. Əksər ölkələrdə bu cür təcrübələrin qadağan olunması və ya ciddi nəzarət altında saxlanması cəhdlərinə baxmayaraq, insan hüceyrələrinin klonlaşdırılması üzrə eksperimentlərin baş tutmayacağına zəmanət vermək olmaz. Birdən klonlaşdırmanın köməyi ilə yeni eynşeynlər və lobaçovskilər almaq mümkün oldu?

Genetika nöqtəyi-nəzərindən bu məsələ mənasızdır. İ.Vıçeqjaninin fikrincə, bütün genləri, demək olar ki, eyni olan, hətta biryumurtalı

əkizlər də ayrı-ayrı müstəqil şəxsiyyətlərdir və heç də bir-birinə tam bənzəmir [174, s. 13-14].

Nəticə. Əsl elm baxımından, yevgenikanın da mühakimələrində qüsurlar var. Məsələn, onun əsas vəzifəsi – ziyanlı və faydalı əlamətlərin nisbətinin yaxşıya tərəf dəyişməsidir. Doğrudan da bir sıra hallarda demək olar ki, genlərin “ziyanlı” və “faydalı” növ müxtəliflikləri var. Lakin genetiklərin ən nikbin hesablamalarına görə, 200-300 il ərzində insan populyasiyasında “faydalı” genlərin sayını cəmi faizin yüzdə biri qədər artırmaq olar.

“Ziyanlı” genlərin brak edilməsinin mənasızlığını faşistlərin eksperimentləri də sübut etmişdir: bir vaxtlar faşist Almaniyasında psixi xəstələr demək olar ki, məhv edilmişdilər və əvvəlcə həqiqətən də sarmaları olan uşaqlar az doğulurdu. Lakin 40-50 il keçmişdir və hazırda Almaniya psixi xəstələrin faizlə göstəricisi elə əvvəlki qədərdir [175, s. 201-203].

Digər bir əngəl – yevgenika insanların mürəkkəb davranış əlamətlərinə, genlərin çoxlu sayı ilə müəyyən olunan intellekt və fitri istedadlarına nəzarət etməyə cəhd göstərir. Onların irsən keçmə xüsusiyyəti çox mürəkkəbdir. Bundan başqa, istedad və intellektin inkişafında mədəniyyət, dil, tərbiyə şəraiti böyük rol oynayır. Bütün bunlar uşağa genlərlə deyil, yaxın adamlar və müəllimlərlə ünsiyyətin köməyi ilə ötürülür.

Onu da yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, istedad – hansısa xüsusi genlərin mövcudluğu, onların bir qayda olaraq, nəsillərdə təkrarlanmayan unikal, heyrətamiz ahəngidir. İstedad – genlərin ahəngindən başqa, bir çox digər səbəblərlə də müəyyən olunur. Onların sırasında insanın taleyi, onu əhatə edən ətraf mühit, təhsil və əlbəttə ki, bəxt böyük rol oynayır, hərçənd ki, sonuncu ilə razılaşmamaq da mümkündür.

Yəqin ki, bəşəriyyət yevgenikanın cazibəsindən çıxıb biləcək. Bunun alternativi irsi xəstəliklər haqqında geniş yayılmış biliklər və tibbi-genetik məsləhətxanalar şəbəkəsinin inkişafı ola bilər. Onların köməyi ilə artıq bir çox hallarda ağır genetik xəstəlikləri olan uşaqların doğulmasından yaxa qurtarmaq mümkündür.

Beləliklə, əxlaq, o cümlədən də etika insan həyatının bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Дергачев И.В. Философия прав и свобод человека. Человек и государство: непримиримые антагонизмы или органическое единство. Права человека: реалии сегодняшнего дня и перспективы: Материалы научно-практической правозащитной конференции. Смоленск: СГТ, 2000, с. 25-29
2. Антология мировой философии. М., 1999. Т. 1., ч 1., 450 с.
3. Амиров Н.Х. Медицинская биоэтика как наука и предмет преподавания. Казанский медицинский журнал. 1998. Т. 79, № 2, с. 81-86
4. Аристотель. Этика, политика, риторика, поэтика, категории. Минск: Литература, 1998, 277 с.
5. Киселев Н.Н. Биологическая этика в системе практической философии. Практическая философия. Киев, 2000, №1, с. 166-174
6. Платон. Соб. соч.. Т.3. М.: Мысль, 1994, 398 с.
7. Дергачев И.В. Права человека как ценностный критерий нормативно-правовой структуры свободы. Материалы научно-практической правозащитной конференции. Смоленск: СГТ, 2001, с. 37-42
8. Стремоухое А.В. Человек и его правовая защита: теоретические проблемы. С.Пб.: Изд-во С.Пб. ун-та, 1996, 312 с.
9. Стречча Э., Тамбоне В. Биоэтика. Учебник. М., Библейско-богословский институт св. Апостола Андрея, 2002, 233 с.
10. Тугаринов В.П. Личность и общество. М.: Вымпел, 1965, 230 с.
11. Несмелов В.И. Наука о человеке. Казань: КГУ, 1994, Т.1, 484 с.
12. Гегель Г. Философия права. М., 1990, 210 с.
13. Гроций Гуго. О праве войны и мира: Репринт с изд. 1956 г. / Под общ. ред. С.Б. Крылова. М.: Ладомир, 1994, 868 с.
14. Дергачев И.В. Сущностные аспекты свободы как основополагающего фактора возможностей реализации прав. Материалы научно-практической правозащитной конференции. Смоленск: СГТ, 2002, 355 с.

15. Кучинский В.А. Личность, свобода, право. М.: Наука, 1998, 220 с.
16. Məmmədov R.F., İsmayılova Ə.İ., Nəcəv S.M. Qanunun aliliyi və insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri. Bakı: Azər nəşr, 2009 s.
17. Alston Ph. The United Nations and human rights: a critical appraisal. N-Y., 1992
18. Снежко О.А. Конституционные основы государственной защиты прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации. Саратов, 1999, 154 с.
19. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России. Учебное пособие. М.: Наука, 1997, 230 с.
20. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. М.: Юрид. Лит., 1999, 439 с.
21. Бондарь Н.С. Права человека и Конституция России: трудный путь к свободе. Ростов на Дону: РГУ, 1996, 300 с.
22. Витрук Н. В. Юридическая природа конституционных прав и свобод граждан. Конституционный статус личности в СССР. М.: МГУ, 1980, 213 с.
23. Комаров С.А., Ростовщиков И.В. Личность. Права и свободы. Политическая система. С.Пб.: С.Пб. ГУ, 2002, 224 с.
24. Колесова Н.С. Обеспечение права личности на охрану здоровья важнейшая задача государства в социальной сфере. Всеобщая декларация прав человека: Универсализм и многообразие опытов. М.: ИГП РАН, с. 246-254
25. Матузов Н.И. К вопросу о суверенитете личности. // Правоведение, 1994, № 4, с. 3-14
26. Матузов Н.И. Право и личность. Теория государства и права. М.: Юристъ, 1997, 584 с.
27. Əsgərov Z.R. Konstitusiya hüququ. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2008, s. 56
28. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Bakı, NAT Co MMC Publişing, 2007, 488s.
29. Əliyev Ş.İ. İnsan hüquqları sistemində sosial hüquqlar (nəzəri və praktiki məsələlər). Dərs vəsaiti. Bakı, 2008, 368 s.

30. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı, "Qanun", 2006, 63 s.
31. Mustafayeva A.İ. Bioetika və müasir cəmiyyət. Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri. № 3 (19). 2009, s.26-30
32. Barbara Maier and Warren A. Shibles. The Philosophy and Practice of Medicine and Bioethics: A Naturalistic-Humanistic Approach. International Library of Ethics, Law, and the New Medicine. Vol.76, 2010. p.189-212.
33. Bioetika: sənədlər...Terminlər...Layihənin elmi rəhbəri və tərtibçi A.İ.Mustafayeva. Bakı, Elm, 2009, 236 s.
34. Социальные права человека. Документы и материалы Совета Европы. Ч. 1. М., 1996, 440 с.
35. Совет Европы – международная конференция по этическим проблемам, возникающим вследствие применения биотехнологии. Овьедо, 16-19 мая, 1999. Проблемы окружающей среды и природных ресурсов: обзорная информация. 1999, с. 81-100
36. Права человека. Сборник международных документов. Под общей ред. Г.М.Мелкова. М.: Юрид. Лит., 1998, 564 с.
37. Гасанов К.К. Конституционный механизм защиты основных прав человека. Монография. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004, 431 с.
38. Герасименко Н.Ф., Александрова О.Ю., Григорьев И.Ю. Законодательство в сфере охраны здоровья граждан. Под общей ред. акад. РАМН В.И.Стародубова. М.: МЦФЭР, 2005, 422 с.
39. Meier V.M., Mori L.M. The highest attainable standart: advancing a collective human right to public health.Columbia Human Rights Law Review. Fall, 2005. p.144-176.
40. Gorove K. Shifting Norms in International Health Law. Vol. 98 Am. Soc'y Int'l L. Proc. 13, 20. 2004. p.76-99.
41. Jamar St.D. The International Human Right to Health. Southern University Law Review. Fall, 1994. p.110-128.
42. Lisa G. Lerman and Philip G. Schrag. Ethical Problems in the Practice of Law. L.-P., 2008. 309 p.
43. Мустафаева А.И. Правовые аспекты биоэтики: международный опыт и Азербайджан // Право и Политология. Тбилиси, 2009, №3(8), с.6-9

44. Мустафаева А.И. Право на охрану здоровья: соотношение международно-правовых и национальных норм // Азербайджан и Азербайджанцы. Баку, 2010, с. 64-73
45. Mustafayeva A.İ. Bioetik normaların hüquqi aspektləri. Nəqliyyat hüququ. Bakı, №1, 2010, s.103-106
46. Azərbaycan Respublikasının səhiyyə qanunvericiliyi: 15 fevral 2006-cı ilə qədər olan əlavə və dəyişikliklər. Bakı, Qanun, 2008, 604 s.
47. Mustafayeva A.İ. Elmi tədqiqatlarda etik meyarlar. Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri. № 2 (22), Bakı, 2010, s.24-29
48. Catherine Mills. Futures of Reproduction: Bioethics and Biopolitics International Ethics Law. L., 2011. 422p.
49. Criteria for the Development of Health Promotion Policies. Adopted on 21 September 2000. p.66-89.
50. Реализация Программы ЮНЕСКО по биоэтике в Азербайджане
51. Уиклер Д. На грани жизни и смерти. Краткий очерк современной биоэтики в США. М.: Медицина, 1999, 302 с.
52. Стандарты Совета Европы в области прав человека применительно к положениям Конституции Российской Федерации. Избранные права. М.: Парламент, 2002, 326 с.
53. Право умирающего человека на прекращение жизни. ЖАМА, октябрь, 1992, 148 с.
54. Орлов А.Н. Милосердна ли легкая смерть: (этюды биоэтики). Красноярск: Офсет, 1995, 217 с.
55. Орлов А.Н. Клиническая биоэтика: избранные лекции. М.: Медицина, 2003, 254 с.
56. Robinson P. The Birth of Bioethics and medical law. N-Y., 2005. 338p.
57. Gostin L.O. Public Health Law and Ethics. L., Oxford, 2002. 377p.
58. Человек и здравоохранение: правила игры. Пособие для пациентов и их родственников. С.Пб., 2001, 288 с.
59. Шевцов Б. Права человека и государство в Российской Федерации. М.: Изд-во НИИ законодат-ва, 2002, 187 с.

60. Шевцов Б. Право и судебная власть в Российской Федерации, М., Изд-во НИИ законодательства, 2003, 244 с.
61. Этика и медицина: проблемы взаимодействия (материалы научно-практической университетской конференции). Медицинское право и этика, 2002, с. 51-58
62. Jessica H.Muller. Anthropology, Bioethics, and Medicine: A Provocative Trilogy. *Medical Anthropology Quarterly*, December 1999. Vol.8, №-4, p.38-47.
63. Patrick Williams and Sharon K.Anderson. *Law and Ethics in Coaching: How to Solve and Avoid Difficult Problems in Your Practice*. N-Y., 2005. 433p.
64. Андрианова Е.А. Гиппократ умер: современные проблемы биоэтики. Е.А.Андрианова. Смысл жизни личности в эпоху посткнижной культуры. Саратов: Изд-во СГУ, 2003, 322 с.
65. Weisstub D.N., Thomasma D.C, Gauthier S. and Tomossy G.F. *Aging: Caring for our Elders*. W., *International Library of Ethics, Law, and the New Medicine*, Vol.76. 2010. p.56-72.
66. Всеобщая декларация прав человека: Универсализм и многообразие опытов. М.: ИГП РАН, 2009, 376 с.
67. Международная защита прав и свобод человека. Сборник документов. М.: Юрид. Лит-ра, 1990, 438 с.
68. Международные акты о правах человека: Сборник документов. Сост. В.А. Карташкин, Е.А.Лукашева. М.: НОРМА, 2002, 488 с.
69. Конвенция о защите прав человека и основных свобод. М.: ИПЦ Финпол, 1996, 64 с.
70. Энтин М.Л. В поисках партнерских отношений: Россия и Европейский союз в 2004–2005 годах. С.Пб.: Россия-Нева, 2006, 576 с.
71. Протокол №6 к Конвенции о защите прав человека и основных свобод относительно отмены смертной казни. Страсбург, 28 апреля 1983 г. (с изменениями от 11 мая 1994 г.). ЕТС Н 114. <http://www.echr.ru/documents/doc/2440804/2440804.htm>
72. Шайхутдинова Г. Европейская социальная хартия. Правовой комментарий. Казань: Изд-во КГУ, 2003, 259 с.

73. Европейское международное право. Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С.Кривчикова, П.В.Саваськов. М.: Междунар. Отношения, 2005, 408 с.
74. Глотов С.А. Россия и Совет Европы: политико-правовые проблемы взаимодействия. Краснодар, 1998, 233 с.
75. Медицина, этика, религия и право. Материалы конференции. Сост. В.И.Шамшурин. М.: Международный университет (Москва), 2000, 202 с.
76. Ağayev İ.B. Cinayət tərkibi. Dərs vəsaiti. Bakı, Təhsil, 2005, 496 s.
77. Səmədova Ş.T. Cinayətlərin kateqoriyaları. Dərs vəsaiti. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2007, 314s.
78. Lori V.Andrews, Maxwell J.Mehlman and Mark A. Rothstein Genetics: Ethics, Law and Policy. N-Y., American books Publ., 2010. 475 p.
79. Бердичевский Ю.Ф. Уголовная ответственность медицинского персонала за нарушение преступных обязанностей. М.: Импульс, 2000, 263 с.
80. Уголовное право РФ. Общая часть. Под ред. Б.В. Здравомыслова. М., 1996, 532 с.
81. Митр. Антоний (Блюм). Жизнь. Болезнь. Смерть. М.: Медицина, 1995, 176 с.
82. Хен Ю.В. Проблема смерти в контексте биоэтики. Автореф. дис. ... канд. филос. наук. М., 1993, 16 с.
83. Suzanne Cummins. Integrating Business Fundamentals with Ethics and Law. L., Forester Publ., 2006. 422p.
84. Raphael Cohen-Almagor. Euthanasia in the Netherlands: The Policy and Practice of Mercy Killing. International Library of Ethics, Law, and the New Medicine. Vol.74. 2010. p.77-92.
85. David Lubin and Deborah L.Rhode. Legal Ethics: Law Stories. L., 2005. 307p.
86. Berdion M.X. The Right to Health Care in the United States: Local Answers to Global Responsibilities. SMU Law Review. V.60, Fall, 2007. p.76-90.
87. Donald Earl Childress. The Role of Ethics in International Law. ASIL Studies in International Legal Theory. 2011. p.119-142.

88. Быкова С., Юдин Б., Ясная Л. Эвтаназия: мнение врачей // Человек, № 2, 1994, с.138-148
89. Дурнов Л. Еще раз об эвтаназии // Врач, 1999, №-5, с. 37-42
90. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. М.: Выхрасель, 1994, 297 с.
91. Индейкин Е.Н. Этические проблемы эвтаназии // Главный врач, 1998, №-6, с. 22-27
92. Биоэтика: теория, практика, перспективы: материалы Респ. студ. науч. - практ. конф. / под общ. ред. С.Д.Денисова. Минск: БГМУ, 2005, 344 с.
93. Врачебные ассоциации, медицинская этика и общемедицинские проблемы. Сборник официальных материалов. Под ред. В.Н.Уранова. М.: ПАИМС, 1995, 288 с.
94. Mann J.M. Human Rights and AIDS: The Future of the Pandemic. Health and Human Rights: A Reader. Jonathan M. Mann et al. eds. N-Y., 1999. p.44-59.
95. Phyllis Beemsterboer. Ethics and Law in Dental Hygiene. N-Y., 2009. 501p.
96. Лаврикова И.Н. О смерти. О власти, а также некоторые размышления о пользе страха смерти. Монография. Тверь: Твер. гос. техн. ун-т., 2001, 278 с.
97. Савенко Ю.С. Медицинское право, биоэтика и права человека. Медицина и право. Материалы конференции. М.: Институт Открытое общество, 1999, 187 с.
98. Православная церковь и современная медицина. Сборник. Под общ. ред. С.Филимонова. С.Пб.: Юридический центр Пресс, 2001, с. 118-125
99. Современное медицинское право в России и за рубежом: Сб. науч. трудов. РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед.; Отд. Правоведения; ИГП. Центр эколого-правовых исслед.; Центр адм.-правовых исследований. Отв. ред.: Дубовик О.Л., Пивоваров Ю.С. М.: ИНИОН, 2003, 472 с.
100. Стеценко С.Г. Право и медицина: проблемы соотношения. М.: Международный университет (Москва), 2002, 250 с.

101. Силуянова И.В. Этика врачевания. Современная медицина и православие. М.: Православный центр, 2001, 211 с.
102. Сюкийнен Л.Р. Мусульманское право. М.: Наука, 1986, 187 с.
103. Шестаков Л.Н. Ислам и права человека // Вестник Моск. Унта, Сер. 11, 1997, №5, с. 52-60
104. Аляудинов Ш. Ответы на ваши вопросы об Исламе / Под ред. проф. А.С. Конурбаева. М.: Фонд «Мир образования», 2003, 245 с.
105. Закон Азербайджанской Республики «Об иммунопрофилактике инфекционных болезней». Баку: Закон, 1997
106. Закон Азербайджанской Республики «О лекарственных средствах». Баку: Закон, 2003
107. Закон Украины «О качестве и безопасности пищевых продуктов и продовольственного сырья» от 06 сентября 2005 г.
108. Жилиева Е.П., Жилинская Е.В., Семенов В.Ю. и др. Аналитический обзор по защите прав пациентов в промышленно-развитых странах. М.: Медицина, 1997, 112 с.
109. Vukadinovich D. and Krinsky S. Ethics and Law in Modern Medicine: Hypothetical Case Studies. International Library of Ethics, Law, and the New Medicine. Vol.78, 2010. p.33-72.
110. Melinda A.Roberts and David T.Wasserman. Harming Future Persons: Ethics, Genetics and the Nonidentity Problem. International Library of Ethics, Law, and the New Medicine. Vol. 70, 2009. p.211-234.
111. Силуянова И.В. Человек и болезнь. М., 2001, 233 с.
112. Пищита А.Н. Согласие на медицинское вмешательство. Медико-правовой анализ. Юридические стандарты. Практика реализации. М.: ЦКБ РАН, 2006, 210 с.
113. Правовые и этические основы медицинской деятельности: международное измерение и национальные традиции: Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Россия, г. Самара, 23–24 июня 2004. Самара: ООО Офорт, ГОУВПО СамГМУ, 2004, с. 24-33
114. Стеценко С.Г. Медицинское право. С.Пб.: Юридический центр Пресс, 2004, 312 с.

115. George Gomdossy. Ethics in the constitutions. The world practice. L., Pales ins., 2008. 431p.
116. Cəza-icra hüququ (Xülasə). Dərs vəsaiti. Elmi redaktorları: Səməndərov F.Y., Əhmədov M.B. Bakı, "BDU" Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2007, 360s.
117. Дубовик О.Л. Здоровье человека – как важнейший объект правотворчества и правореализации. Современное медицинское право в России и за рубежом. Отв. ред. Дубовик О.Л., Пивоваров Ю.С. М.: ИНИОН, 2003, с. 4-9
118. Ерофеева К.Л. К вопросу об искусственном вмешательстве в человеческую природу. Антропологическое измерение глобализационных процессов: материалы межвуз. науч. конф. (Владимир, 7–9 окт. 2003 г.). Владимир: ВГУ, 2003, с.165-169
119. Бартенев Д.Г. Право на охрану здоровья в международном праве. Дисс. канд. юрид. наук. С.Пб.: 2006, 17 с.
120. Борисова-Жарова В.Г. Право человека на здоровье как объект международно-правового регулирования // Московский журнал международного права, 2008, №4, с. 43-49
121. Бушуева В.П. Право на охрану здоровья и медицинскую помощь: международно-правовые аспекты. Московский журнал международного права, 2007, №2, с. 50-58
122. Всемирная организация здравоохранения. Доклад о состоянии здравоохранения в мире. Более безопасное будущее. Глобальная безопасность в области общественного здравоохранения. М.: Медицина, 2007, 303 с.
123. Гладун З.С. Законодательство о здравоохранении: проблемы формирования новой теоретической модели // Государство и право, 1994, №2, с.117
124. Этика, гуманизм и охрана здоровья: реферативный сборник. М., 1985, 164 с.
125. Edwards Angell Palmer. Public International Law. The Public International Law team provides governments and sovereign immunity, international boundaries, anti-corruption issues, and state asset recovery. . com/services/serviceDetail.aspx?firmService=221

126. Karen Judson and Carlene Harrison. *Law & Ethics for Medical Careers*. L., Oxford, 2009. 471p.
127. Kinney E. D., Clark B.A. Provisions for Health and Health Care in the Constitutions of the Countries of the World. Vol.37(285). *Cornell Int'l L.J.* Cornell International Law Journal. 2004. p.211-254.
128. Robert F.Weir, Robert S.Olick and Jeffrey C.Murray. *The Stored Tissue Issue: Biomedical Research, Ethics, and Law in the Era of Genomic Medicine*. N-Y., 2004. 388p.
129. Taylor A.L. *Governing the Globalization of Public Health*. Journal of Legal
130. *Биоэтика: принципы, правила, проблемы*. М.: Эдиториал УРСС, 1998, 472 с.
131. Вялков А.И., Таранов А.М. и др. Система стандартизации в здравоохранении: прошлое, настоящее и будущее // *Вестник обязательного медицинского страхования*, 2000, №1, с. 7-15
132. Masahiro Morioka. *Toward International and Cross-cultural Bioethics*. Proceedings of the Third International Bioethics Seminar in Fukui, Eubios Ethics Institute. Tokio, 1999. 295p.
133. Герасименко Н.Ф. *Очерки становления современного российского законодательства в области охраны здоровья граждан*. М.: ГЭОТАР-МЕД, 2001, 352 с.
134. Fidler D.P. Reflections on the Revolution in Health and Foreign Policy. *Bull. World Health org.* Mar. 2007. p.38-54.
135. Margaret Raymond. *The Law and Ethics of Law Practice*. N-Y., American Casebook Series, 2009. 669p.
136. Малеина М.Н. *Законодательство о здравоохранении в России: современное состояние и перспективы развития*. Сб. научных трудов. Отв. ред. Дубовик О.Л., Пивоваров Ю.С. М.: ИНИОН РАН, 2003, 300 с.
137. *Медицина и право-2002*. Сборник материалов международной научно-практической конференции. Под редакцией проф. Ю.И.Григорьева. Москва-Тула, 2002, 174 с.
138. Мухаммед Муфти. *Права человека в Исламе*. Катар.: Аль-Джубейра аль мактуб, 1997, 434 с. (на араб. яз.)

139. Лыкин С.С. Философско-правовые аспекты становления биоэтики // Политика. Власть. Право. С.Пб., 2000, Вып. 4(2), с. 63-71
140. Авдеев Д.А. На нервной почве... Врачевание души: истинное и ложное. М., 2001, 315 с.
141. Зильбер А.П. Этика и закон в медицине критических состояний. Этюды критической медицины, Т. 4. Петрозаводск: ПетрГУ, 1998, 388 с.
142. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Vəki, Qanun, 2010, 744 s.
143. Леонтьев О.В., Балло А.М. и др. Особенности юридической ответственности в медицине. Экспертный контроль над медицинской деятельностью. С.Пб.: ЛИО Редактор, 2000, 131 с.
144. Малеин Н.С., Малеина М.Н. Закон и охрана здоровья граждан. М.: Прогресс, 1986, 204 с.
145. Yaspers K. Revised Declaration of Lisbon on the Rights of the Patients. *Bulletin of Medical Ethics*, January, 1996, p.8-19. *Medicine & ETHICS*. V. 32(3), 2004. p.77-96.
146. Azərbaycan Respublikasının psixiatriya barədə qanunu. Vəki, Qanun, 2006, 34 s.
147. Peter Morral, Mike Hazelton. *Mental Health: Global Policies and Human Rights*. L., Oxfords Univ-ty, 2004. 358p.
148. The World Health Organization. *The World Health Report 1998: Life in the 21st Century*. Jeneva, 2005. 503p.
149. Европейская декларация по охране психического здоровья. Проблемы и пути их решения. Европейская конференция ВОЗ на уровне министров по охране психического здоровья. Финляндия, Хельсинки, 12–15 января 2005 г. / <http://www.npar.ru/rights/psydef-eu.htm>
150. Охрана психического здоровья: проблемы и пути их решения. Отчет о Европейской конференции ВОЗ на уровне министров. Копенгаген, 2006, 302 с.
151. Каргашкин В.А. Права человека и развитие международного права. *Права человека*. М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999, с.459-495

152. Православие и проблемы биоэтики. Вып. 1. М., 2001, с.108-114
153. Проблемы биоэтики. Каусар, 6 февраля 2006, с. 20-26
154. Конвенции о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды. М.: Власть, 1997, 34 с.
155. Marcia (marti) Lewis, Carol Tampo and Brenda Tatro. Law, Ethics, & Bioethics for the Health Professions. Bremen, 2008. 500p.
156. Declaration of Ottawa on The right on the child to health care. Bulletin of Medical Ethics, 2005. № 145. p.343-358.
157. Hanfried Helmchen and Norman Sartorius. Ethics in Psychiatry: European Contributions. International Library of Ethics, Law, and the New Medicine. Vol.76, 2010. p.55-89.
158. Герасименко Н.Ф. Кодекс здравоохранения // Медицинский вестник, 1999, № 3, с. 3-6
159. Vermejo P. Vers un nouvel ordre economique international. Fribourg, 1992. 322p.
160. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. (02.02.2006-cı ilə qədər olan dəyişikliklərlə). Bakı, Qanun, 2006, 272 s.
161. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2006, 160 s.
162. Нежметдинова Ф.Т., Исланова Н.Н. Право и медицина: биоэтические основы. Казань: Изд-во КГУ, 1998, 236 с.
163. Самович Ю.В. О соотношении российского законодательства в области защиты прав человека с основными международными стандартами // Московский журнал международного права, 2000, №3, с. 34-42
164. Ушаков Е.В. Права и гарантии в системе медицинской помощи. Что нужно знать каждому пациенту. М.: ТК Велби, КноРус, 2003, 200 с.
165. Филатов В.Б., Коротких Р.В., Лукова Н.Х. Этические и правовые основы во взаимоотношениях врача и пациента // Здравоохранение, 2001, № 3, с.168-174

166. Frank J. Leavitt, What is an "Integrated Cross-cultural approach to bioethics?" Eubios Ethics Institute Newsletter 2 (1992), p.55-69.
167. Belinda Bennett and George F. Tomossy. Globalization and Health: Challenges for health law and bioethics. International Library of Ethics, Law, and the New Medicine. Vol. 76, 2010. p.122-134.
168. Carolyn Stone. School Counseling Principles: Ethics and Law, 2nd Edition. Sep. 2009. p.53-76.
169. Декларации о защите от пыток и других форм унижения человеческого достоинства. Всемирный форум здравоохранения. 1983, №11, с. 33-35
170. Баранов В.С. Генная терапия – медицина XXI века. Генная терапия – медицине будущего. М.: Медицина, 2000, 311 с.
171. Полищук Ю.И. Вопросы психического здоровья и психиатрической помощи на страницах российской прессы. Независимый психиатрический журнал, 2001, № 2, с. 17-23
172. Тарасьянц Е.В. Международно-правовые механизмы защиты прав человека в области биомедицинских исследований. Всеобщая декларация прав человека: Универсализм и многообразие опытов. М., 2009, с. 360-369
173. Федорова М.Ю. Медицинское право. М.: ВЛАДОС, 2003, 320 с.
174. Вычегжанин И. Философско-этические аспекты клонирования. Ученые записки: материалы докл. итоговой науч. конф / Астраханский пед. ун-т. Астрахань, 2002, с.11-16
175. Geoffrey C.Hazard, Jr., Susan P.Koniak and Roger C.Cramton. Law and Ethics of Lawyering, 5th. N-Y., University Casebooks, 2010. 302p.

АЙТЕН МУСТАФАЕВА,
Институт по правам человека НАНА

**МЕХАНИЗМ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ
И ЕГО СОДЕРЖАНИЕ В КОНТЕКСТЕ
ПРЕСЕЧЕНИЯ НАРУШЕНИЙ
МЕЖДУНАРОДНОГО
ГУМАНИТАРНОГО ПРАВА
(2008 год)**

*Понятие и элементы механизма имплементации междуна-
родного гуманитарного права*

В доктрине международного права признается, что «международно-правовое регулирование в широком смысле охватывает две основные фазы: а) правотворческую фазу, в которой протекает процесс создания международно-правовых норм; б) правоприменительную фазу, в которой происходит процесс осуществления норм». Принцип *pacta sunt servanda* устанавливает обязанность государств добросовестно и в полном объеме исполнять международные обязательства, вытекающие из Женевских Конвенций 1949 года, Дополнительных Протоколов к ним 1977 года и других договоров, регулирующих отношения в этой сфере. Вместе с тем осуществление международно-правовых норм является, как правило, гораздо более сложной задачей, чем их принятие». Особую значимость оно имеет, когда в ходе вооруженных конфликтов под угрозу ставятся главные ценности человеческого общества – жизнь и здоровье людей.

Деятельность государств в правоприменительной фазе по всестороннему, своевременному и полному воплощению в жизнь предписаний, содержащихся в нормах международного гуманитарного права, а также правовое и организационное обеспечение этой деятельности, предпринимаемое ими на внутригосударственном уровне самостоятельно или на международном уровне индивидуально либо совмест-

но с другими государствами, в том числе и в рамках международных организаций, обозначается как имплементация международного гуманитарного права.

Эффективность международно-правового регулирования в период вооруженного конфликта, когда ставятся под сомнение ценности и достижения человечества, в том числе и в правовой сфере, может значительно снижаться вследствие возникновения многочисленных препятствий процессу осуществления норм международного гуманитарного права.

Следует подчеркнуть, что в общем смысле под препятствиями понимаются негативные факторы, которые являются преградой для процесса всестороннего, своевременного и полного воплощения в жизнь предписаний, содержащихся в нормах международного гуманитарного права, и действуют в противоречии с принципами данной отрасли и правомерными интересами субъектов международного права. Препятствия могут выражаться в наличии конкурирующих с целями международно-правового регулирования ведения вооруженной борьбы и защиты жертв войны моментов либо в их отсутствии. Примером первых являются, прежде всего, правонарушения, а также недостатки правоприменения, коллизии и т.п., так как они прямо конкурируют с правовым регулированием этой сферы отношений. Ко вторым относятся моменты, отсутствие которых тоже превращается в препятствие. Так, отсутствие решающего юридического факта или внутригосударственного нормативного правового акта, обеспечивающего, например, установление санкций за совершение военных преступлений, может оказаться своеобразным препятствием для достижения тех или иных целей, заложенных в нормах международного гуманитарного права.

Процесс имплементации международного права достаточно сложен и осуществляется в различных формах. При определении форм имплементации большинство ученых справедливо полагают возможным их выведение по аналогии с формами реализации внутригосударственного права, применяемыми в общей теории права.

Исследование данных подходов позволяет сделать вывод о том, что, как и внутреннее право, нормы международного гуманитарно-

го права в зависимости от характера действий его субъектов реализуются в различных формах, к которым можно отнести соблюдение, исполнение, использование и применение. Однако при этом следует учитывать, что, несмотря на наличие определенного сходства с формами реализации внутригосударственного права, их содержание обладает существенными особенностями, предопределяемыми спецификой международно-правового регулирования в целом и международного гуманитарного права в частности.

Соблюдение является формой, с помощью которой реализуются нормы-запреты. Субъекты международного права воздерживаются от совершения действий, которые запрещены нормами международного гуманитарного права. Например, пунктом 2 статьи 55 Дополнительного Протокола I запрещается «причинение ущерба природной среде в качестве репрессалий».

Исполнение как форма имплементации международного гуманитарного права предполагает активную деятельность субъектов по осуществлению его норм. Исполнение характерно для норм, предусматривающих конкретные обязанности, сопряженные с определенными действиями. В таком виде сформулирована, например, норма, содержащаяся в статье 28 III Женевской Конвенции 1949 года, которая гласит: «Во всех лагерях будут устроены ларьки, в которых военнопленные смогут покупать продукты питания, предметы обихода, мыло и табак, продажная цена которых не должна превышать местных торговых цен».

При такой форме имплементации, как *использование*, происходит реализация так называемых уполномочивающих норм. В отличие от первых двух форм имплементации в этом случае нет жесткого предписания конкретного поведения (действия или бездействия). Например, статья 94 IV Женевской Конвенции определяет, что «Держава, во власти которой находятся интернированные, будет поощрять интеллектуальную, просветительную и спортивную деятельность интернированных, а также деятельность, направленную на удовлетворение их потребностей в развлечениях, предоставляя им свободу выбора участвовать в этой деятельности или не участвовать». Решения об использовании таких нормативных положений принимаются субъектами самостоятельно.

Особой формой имплементации международного права является *применение*. При применении субъекты международного права организуют, с одной стороны, выполнение предписаний международно-правовых норм посредством принятия их органами индивидуальных актов, а с другой – охрану и защиту права от нарушения. Данная форма имеет особое значение и в контексте настоящей работы, поскольку главная функция применения заключается в необходимости юридической обеспечительной деятельности, выражающейся в создании юридических условий, необходимых для предотвращения совершения нарушений международного гуманитарного права либо в использовании принуждения для восстановления нарушенного права государствами индивидуально или через создаваемые ими на основе соглашения соответствующие правовые средства и организационно-правовые формы.

Деятельность по достижению целей международно-правового регулирования в сфере защиты жертв вооруженных конфликтов, ограничения или запрещения применения определенных средств и методов ведения вооруженной борьбы становится возможной только в рамках определенного механизма, представляющего в своей совокупности своеобразную правовую среду, в пределах и с помощью которой происходит процесс осуществления норм данной отрасли международного права.

Под механизмом имплементации норм международного гуманитарного права понимается совокупность правовых средств, существующих в определенных правовых и организационных формах, которые используются как субъектами международного права на международном уровне, так и государствами в пределах их внутригосударственной юрисдикции для обеспечения достижения целей международно-правового регулирования защиты жертв вооруженных конфликтов и запрещения или ограничения применения определенных средств и методов ведения вооруженной борьбы.

Целью механизма имплементации международного гуманитарного права является обеспечение беспрепятственного движения интересов субъектов международного права к гуманитарным ценностям, т.е. гарантирование их справедливого удовлетворения. Механизм имплементации международного гуманитарного права является сво-

его рода специфическим юридическим «каналом», соединяющим интересы субъектов по защите жертв вооруженных конфликтов и доводящим процесс управления в этой сфере до логического результата. Он показывает, как работает какое-либо звено при достижении его целей, выделяет основные ключевые, опорные юридические инструменты, которые занимают определенное иерархическое место среди всех других.

Специфика регулируемых международным гуманитарным правом отношений, потенциальная возможность возникновения и реальное наличие препятствий для безусловного выполнения его норм предопределили особые требования к его осуществлению, необходимость наличия правовых средств, призванных обеспечить достижение целей гуманизации вооруженной борьбы. Правовыми средствами обеспечения реализации норм международного гуманитарного права являются международный и национальный инструментарий и деяния, с помощью которых удовлетворяются интересы субъектов международного права по ограничению трагических последствий вооруженных конфликтов и подчинению вооруженного насилия силе правовых норм, обеспечивается достижение на международном уровне и в пределах внутригосударственной юрисдикции целей по защите жертв вооруженных конфликтов и ограничению или запрещению применения отдельных средств и методов ведения вооруженной борьбы.

Следует обратить внимание на одно чрезвычайно важное качество правовых средств – их «синтетический, своего рода «компромиссный» характер, ибо они призваны связывать идеальное (цель) с реальным (результат)». Невозможно достичь результатов международно-правового регулирования защиты жертв вооруженных конфликтов только с помощью правовых средств, носящих субстациональный характер (т.е. выраженных в международно-правовых нормах или в имплементационных актах национального законодательства). Требуются еще и правовые средства, представляющие собой деяния, усилия, активность, связанные с использованием инструментов, предусмотренных нормами международного гуманитарного права или внутригосударственными нормами, обеспечивающими выполнение

их положений на национальном уровне. Только их соединение в единый комплекс создает необходимый для достижения конкретной цели ресурс.

Важнейшей функцией правовых средств является достижение ими целей правового регулирования. Функцией правовых средств также выступает и то, что они вносят цивилизованность в общественные отношения, связанные с применением вооруженного насилия, предлагая вместо неправомерных, стихийных, жестоких деяний правовые инструменты в преодолении препятствий, стоящих на пути удовлетворения интересов субъектов права.

Следует отметить, что отдельные правовые средства, какие бы они не были совершенные, не могут в полном объеме последовательно и юридически гарантировано преодолевать препятствия, возникающие в процессе имплементации международного гуманитарного права. К тому же международно-правовое регулирование состоит из определенных этапов и соответствующих им элементов, которые обеспечивают движение целей субъектов к определенным ими ценностям. В свою очередь необходимость достижения целей международно-правового регулирования в период вооруженного конфликта влечет не только одновременное, но и многократное использование нескольких правовых средств реализации международного гуманитарного права, а в отдельных случаях и целого комплекса данных средств. Все это возможно только при наличии определенных устойчивых форм. Речь идет об организационных и правовых формах, в рамках которых протекает процесс реализации международного гуманитарного права и которые призваны обеспечить достижение его целей и нормальное функционирование данной отрасли международного права.

Правовая и организационная формы характеризуют различные внешние признаки внутреннего содержания как конкретного правового средства реализации международного гуманитарного права, так и различных совокупностей правовых средств при их комплексном использовании для достижения целей международно-правового регулирования защиты лиц, находящихся под покровительством Женевских Конвенций 1949 года, Дополнительных Протоколов к ним

1977 года, а также ограничения или запрещения определенных средств и методов ведения войны.

Правовая форма выражает юридические свойства, присущие внутреннему содержанию правовых средств реализации международного гуманитарного права. Правовой характер формы показывает, что этот способ существования содержания правовых средств возможен исключительно в рамках, определяемых предписаниями международного гуманитарного права или предписаниями, содержащимися в актах национального законодательства, обеспечивающих на внутригосударственном уровне реализацию имеющихся у государства международных обязательств в данной сфере.

Правовые и организационные формы позволяют выделять в системе общих отличительных признаков, присущих всем правовым средствам, признаки, которые существенно отличают то или иное правовое средство или группу средств от всех остальных.

Вышеизложенное позволяет определить правовые и организационные формы как внешнее выражение сущности правовых средств реализации международного гуманитарного права, неотделимое от их содержания и представляющее собой способ существования такого содержания.

Таким образом, механизм имплементации международного гуманитарного права обладает синтетическим характером, который свидетельствует о том, что названный механизм есть сочетание правовых элементов, с одной стороны, различных по своей природе и функциям, а с другой – представляющий единый комплекс с единой целью. Имплементация международного гуманитарного права осуществляется на международном и внутригосударственном уровнях. При этом существует, с одной стороны, определенное единство международной и внутригосударственной составляющих этого механизма, а с другой – их относительная самостоятельность. В большинстве случаев имплементация норм международного права – это прерогатива суверенных государств, использующих в этих целях свой внутренний организационно-правовой механизм. Вместе с тем сферой международно-правового регулирования нередко охватываются вопросы, разрешение которых не может быть обеспечено системой национальных

средств, а осуществляется усилиями государств в рамках специально создаваемого ими международного механизма. При отсутствии такой воли они вообще не могут иметь место. Поэтому механизм имплементации включает в себя в качестве структурных элементов две подсистемы имплементации, соотносящиеся с ней как части и целое: международную и внутригосударственную, каждая из которых состоит из своих собственных структурных элементов.

Механизм имплементации международного гуманитарного права характеризуется и организационным воздействием правовых средств, которое дает возможность в той или иной степени достигать результативности и эффективности. Данный механизм направлен на оптимизацию достижения действенности правовой формы в создании благоприятных условий для позитивного развития содержания общественных отношений в период вооруженного конфликта.

В основе существующего механизма имплементации норм международного гуманитарного права лежит обязательство государств, сформулированное в статье 1, общей для всех Женевских Конвенций 1949 года: «Высокие договаривающиеся стороны обязуются при любых обстоятельствах соблюдать и заставлять соблюдать настоящую Конвенцию». Аналогичное по смыслу, но немного измененное по форме обязательство также содержится и в пункте 1 статьи 1 Дополнительного протокола I.

Посредством этой, на первый взгляд, избыточной и уникальной формулы подчеркивается императивный характер обязательства по применению данных международно-правовых актов, а также тот факт, что оно не зависит от характера ведущейся вооруженной борьбы, взаимности сторон вооруженного конфликта. Более того, данная норма не просто обязывает государство-участника сделать все зависящее от него по осуществлению им положений международного гуманитарного права в пределах своей национальной правовой системы или на международном уровне, но и требует, при необходимости, добиваться соблюдения Женевских Конвенций и Дополнительного Протокола I другими государствами. Вышеприведенное положение определяет основную цель, для решения которой используются те или иные правовые средства и организационно-правовые формы,

составляющие основу механизма имплементации международного гуманитарного права. Данный подход в общем виде еще раз подчеркивается в статье 80 Дополнительного Протокола I, которая гласит:

«1. Высокие договаривающиеся стороны и стороны, находящиеся в конфликте, принимают все меры по выполнению обязательств, возлагаемых на них Конвенциями и настоящим Протоколом.

2. Высокие договаривающиеся стороны и стороны, находящиеся в конфликте, отдают приказы и распоряжения с целью обеспечения соблюдения Конвенций и настоящего Протокола и осуществляют контроль за их выполнением».

Таким образом, как справедливо замечает швейцарский юрист И. Сандо «государства сочли необходимым не ограничиваться обязательствами, касающимися результатов, но также четко выразили свои обязательства по отношению к средствам достижения этих результатов».

Внутригосударственный механизм имплементации международного гуманитарного права

Главная ответственность за обеспечение эффективной реализации международного гуманитарного права ложится на государства. Однако сам факт участия того или иного государства в международных соглашениях по защите жертв войны и ограничению или запрещению применения определенных средств и методов ведения вооруженной борьбы вовсе не означает, что все их положения будут автоматически применяться и эффективно действовать в случае вооруженного конфликта. Необходимо принятие мер по имплементации норм международного гуманитарного права, прежде всего, на внутригосударственном уровне. Иначе говоря, необходимо приведение в действие системы правовых и организационных мер в национальных правовых порядках, позволяющих обеспечить реализацию предписаний международных договоров, в том числе направленных на пресечение нарушений международного гуманитарного права.

Процесс имплементации международного гуманитарного права обладает рядом существенных особенностей, предопределяемых его протеканием в двух правовых порядках: международном и националь-

ном. Следует отметить, что заключение международного договора создает права и обязанности, прежде всего, для государства как субъекта международного права. При этом, возникают процессы, связанные с воздействием норм международного гуманитарного права на внутригосударственную правовую систему, в основе которой лежат такие элементы, как устойчивое правосознание, правовые нормы, формы их выражения (источники права) и реализации (соблюдение, использование, исполнение, применение), правовые процедуры правотворчества и правореализации, правопорядок.

Воздействие международного гуманитарного права на содержание отношений по реализации принятых международных обязательств в пределах внутригосударственной юрисдикции имеет опосредованный характер. С одной стороны, это отношения между субъектами международного договора по поводу оговоренных в нем прав и обязанностей, а с другой – отношения между соответствующими государственными органами (и физическими лицами – *авт.*) государства-участника этого договора по поводу выполнения вытекающих из договоров международных обязательств. Возникающие в связи с заключением международного договора международные правоотношения регулируются непосредственно нормами, зафиксированными в данном договоре. Внутригосударственные правоотношения, возникающие вследствие принятия государством международных обязательств, регулируются не договорными, а национальными нормами права. Международный договор в этом случае выступает лишь в качестве юридического факта, вызывающего необходимость внутригосударственного правотворчества и установления соответственно внутригосударственных правоотношений.

Таким образом, выполнение международных обязательств зависит от согласованности международной и национальной правовых систем и влечет необходимость реализации правотворческих и правоприменительных усилий по выполнению норм международного права на национальном уровне. Особенно это важно для решения задач по пресечению серьезных нарушений международного гуманитарного права, поскольку отсутствие соответствующего международно-правовым нормам национального регулирования делает не-

возможным реализацию международных обязательств в этой сфере. Согласно Ж.Тускозу, достижение подобной согласованности международной и национальной правовых систем, обеспечение перевода согласованной воли государств из нормативной сферы в индивидуальное пользование возможно при наличии в правовой системе государства правового механизма, с помощью которого на внутригосударственном уровне обеспечивается реализация принятых международных обязательств.

Длительное время принципы суверенного равенства государств и невмешательства в их внутренние дела обуславливали самостоятельность определения данными субъектами международного права в актах национального законодательства основ процесса обеспечения в пределах внутригосударственного правопорядка принимаемых государством международных обязательств, национальных правовых средств обеспечения реализации этих обязательств, структуры и полномочий государственных органов по реализации на внутригосударственном уровне предписаний, вытекающих из норм международного права, а также обеспечивали осуществление правообеспечительной деятельности, формирование национальной правоприменительной практики, соответствующей требованиям международно-правовых норм. Вместе с тем в последние десятилетия наблюдается тенденция к расширению взаимодействия двух систем права. Наиболее наглядно об этом свидетельствует развитие конституционного права, представляющего основу правовой системы государства. Влияние международного права на содержание внутригосударственного механизма имплементации его норм выражается, например, в воздействии на содержание конкретных норм национальных нормативных правовых актов, конкретизации или ограничении компетенции государственных органов, наделении их дополнительными правами и обязанностями в связи с принятием соответствующих международных обязательств.

Среди юристов государств, образовавшихся после распада СССР, не существует полного единства во взглядах на определение понятия «механизм имплементации международного права на внутригосударственном уровне».

Так, азербайджанский юрист М.Н.Самедов пишет о внутригосударственном механизме имплементации норм международного права как совокупности предпринимаемых на национальном уровне правовых мер по реализации международно-правовых норм и внутригосударственных институциональных образований, задействованных в этом процессе.

Профессор Г.В.Игнатенко выделяет внутригосударственные нормативный и организационно-правовой механизмы реализации международного права. По его мнению, совокупность внутригосударственных правовых актов (нормативных и иных), обеспечивающих соответствие деятельности субъектов внутригосударственных отношений требованиям норм международного права, представляет собой внутригосударственный нормативный механизм реализации (ее правовую базу). Под внутригосударственным организационно-правовым механизмом реализации международного права данный автор понимает структуру органов, осуществляющих правовую деятельность в целях обеспечения реализации международного права.

Близка к данной позиции белорусский юрист А.И.Зыбайло. Она определяет внутригосударственный механизм реализации норм международного права как сочетание использования нормативных средств и деятельности государственно-властных институтов, обеспечивающих осуществление норм международного права в сфере юрисдикции государства. Под организационно-правовым механизмом реализации международного права в национальном государстве она понимает комплекс участвующих в осуществлении норм международного права органов государства и проводимых ими мероприятий по обеспечению выполнения международных обязательств.

Российский юрист В.А.Батырь определяет внутригосударственный механизм имплементации международного гуманитарного права как «совокупность норм внутригосударственного права, устанавливающих процессуальный порядок реализации норм международного гуманитарного права, регламентирующих организационно-правовую деятельность органов государства и правоприменительную практику в связи с реализацией норм международного гуманитарного права, направленную на обеспечение фактичес-

кого выполнения принятых государством международных обязательств».

Представляется, что для приведенных подходов к определению механизма имплементации международного права на внутригосударственном уровне характерно отражение сущностных черт, действительно присущих этому явлению и составляющих основу данного механизма. Однако определенным недостатком вышеприведенных определений понятия является выделение не всей совокупности признаков, характеризующих данное явление, а только некоторых из них. Недостаточно обосновано с точки зрения единства содержания процесса реализации предписаний международно-правовых норм на внутригосударственном уровне в рамках определенного механизма и практики имплементационной деятельности государств и разделение этого механизма на несколько подсистем по организационному и нормативному признакам.

Механизм имплементации норм международного права на внутригосударственном уровне существует в каждом государстве. Ему присуще наличие как общих, характерных для всех государств, так и специфических признаков. Последние зависят, прежде всего, от особенностей правовой системы конкретного государства. На юридические свойства механизма имплементации международного права на внутригосударственном уровне влияет и содержание норм конкретной отрасли международного права, прежде всего тех, которые содержат обязательства по принятию соответствующих мер на национальном уровне. Это позволяет говорить уже о механизме имплементации норм международного гуманитарного права на внутригосударственном уровне. В связи с этим, когда речь идет о внутригосударственном механизме имплементации международного гуманитарного права применительно к конкретному государству, представляется более точным и оправданным говорить о национальном механизме имплементации норм международного гуманитарного права.

Вышеизложенное позволяет определить внутригосударственный механизм имплементации норм международного гуманитарного права как совокупность национальных правовых средств, применяемых государством – участником международных договоров в области за-

щиты жертв вооруженных конфликтов, и государственных органов, уполномоченных на реализацию международных обязательств, вытекающих из норм этих договоров и осуществляющих правообеспечительную деятельность, формирование национальной правоприменительной практики в соответствии с требованиями международно-правовых норм в данной сфере.

Институт пресечения нарушений международного гуманитарного права является важнейшей составной частью имплементационного механизма в целом и призван обеспечить эффективность и действенность международно-правового и связанного с ним внутригосударственного регулирования в сфере защиты жертв вооруженных конфликтов. Более того, в силу такого своего значения он имеет определяющее значение для содержания и юридических свойств конкретного национального механизма имплементации международного гуманитарного права. Именно поэтому, он в той или иной мере пронизывает содержание всех элементов внутригосударственного механизма имплементации международного гуманитарного права, что в свою очередь предопределяет необходимость их рассмотрения с учетом данного воздействия.

Основными элементами механизма имплементации норм международного гуманитарного права на национальном уровне, присущими любому государству, являются:

- правовые средства обеспечения реализации международных обязательств по защите жертв войны на внутригосударственном уровне;
- система государственных органов, уполномоченных на реализацию международных обязательств, вытекающих из международного гуманитарного права.

Достижение социально значимых целей норм международного гуманитарного права по защите жертв войны, ограничению или запрещению применения средств и методов ведения войны возможно только в случае использования правовых средств, которые призваны обеспечить решение этой задачи. К таковым В.В.Пустогаров относит:

- нормативные правовые акты общего характера, регулирующие вопросы соотношения международного и внутригосударственного

права, заключения, исполнения и прекращения действия международных договоров, нормотворческой деятельности, компетенцию государственных органов в области имплементации международного права;

– национальные правовые акты, принимаемые в целях обеспечения реализации международных обязательств по конкретным международным договорам (имплементационные правовые акты);

– правообеспечительную деятельность государственных органов, связанную с имплементацией на внутригосударственном уровне предписаний, содержащихся в нормах международного гуманитарного права;

– национальную правоприменительную практику.

Правовое содержание этих средств зависит от решения в национальном законодательстве вопроса о соотношении международного и внутригосударственного права, прежде всего, в части характера влияния международного права на функционирование национальной правовой системы в процессе реализации международно-правовых норм. Причем, как отмечает И.И.Лукашук, это влияние международного права на национальную правовую систему весьма многопланово и распространяется на все элементы системы – от правосознания до правоприменения.

По мнению Л.В.Павловой, воздействие международного права на национальное право имеет опосредованный характер и «выражается в помощи национального права при реализации норм международного права». Необходимость такой помощи обусловливается спецификой норм международного права.

В основе специфики юридических свойств международно-правовых норм лежит признание того факта, что они не могут непосредственно действовать на территории государства без помощи национального права. Российский юрист Е.Т.Усенко по этому поводу указывает следующее: «Любой международно-правовой акт, поскольку он является таковым, не может *proprio vigore* (т.е. собственной юридической силой) действовать на территории государства». Социальное назначение международного права состоит в регулировании международных (межгосударственных) отношений, и поэтому субъектами прав и обязанностей по международному праву могут быть

лишь государства (международные организации), а не субъекты национального права. Несмотря на активное взаимодействие, автономность международно-правовой и внутригосударственной систем влечет то, что нормы международного права отражают права и обязанности субъектов лишь данной правовой системы. С другой стороны, принимая на себя международное обязательство, государство обязано обеспечить его фактическое выполнение на всей своей территории и всеми органами и лицами, находящимися под его юрисдикцией. По сути, как отмечает И.И.Лукашук, речь идет о том, что «внутригосударственная правовая система воспринимает не международное право как особую систему, а лишь его нормы. Будучи включенными в правовую систему государства, они действуют как часть этой системы и обеспечиваются присущим этой системе механизмом. Механизм действия международного права для этого не пригоден».

Юридический статус, прежде всего, государственных органов и соответственно определение методов реализации международных обязательств на национальном уровне относится в основном к внутренней компетенции государства. Поэтому, несмотря на то, что к субъектам международного права относятся сложные социальные образования, которые в международном праве воспринимаются как единое целое, они имеют сложную внутреннюю структуру и организацию деятельности, определяемую, прежде всего, внутренним правом. Таким образом, органы государства, юридические и физические лица как субъекты внутреннего права не могут руководствоваться правилами международных договоров непосредственно, и это происходит, по справедливому замечанию А.С.Гавердовского, «опосредованно через властные акты государства, которыми последнее уполномочивает их действовать соответствующим образом».

Говоря о специфике норм международного права, предопределяющей необходимость помощи со стороны национального права для обеспечения их реализации на внутригосударственном уровне, исследователи проблемы соотношения международного и внутригосударственного права обращают внимание на наличие еще ряда обстоятельств. Так, рассматривая различия процессов нормотворчества, осуществляемых в рамках международной и внутригосударственной

правовых систем, Г.В.Игнатенко указывает, что государства, выступая одновременно создателями внутригосударственных норм и международно-правовых норм, в первом случае воплощают в правовых предписаниях собственные, а во втором – взаимосогласованные интересы.

Российский юрист Л.Л.Беломестных подчеркивает, что механизм согласования, увязки международного и национального права базируется на принципе, согласно которому государство обеспечивает выполнение международного договора всеми находящимися в его распоряжении властными действиями в соответствии с конституционными и иными предписаниями. Для этого государству необходимо иметь такое национальное законодательство, которое не противоречило бы установлениям международного права либо позволяло разрешать правовые коллизии в пользу последнего.

Для достижения указанных целей государства в своих конституциях или иных нормативных правовых актах закрепляют положения, которые определяют юридическую силу международных договоров и их внутригосударственную применимость, регулируют порядок их заключения, исполнения и денонсации.

В теоретических работах вопрос о юридическом содержании процесса подключения национального права к обеспечению достижения целей, заложенных в международно-правовых нормах, до сих пор остается одним из наиболее дискуссионных. Такие дискуссии выражаются в обсуждении концепции трансформации, в само понятие которой разными авторами вкладывается отнюдь не одинаковый смысл.

Х.Ф.Флорес трактует понятие трансформации в широком смысле, рассматривая ее как «объективное явление, выражающееся в различных способах осуществления международных обязательств государства посредством издания им национальных правовых актов». Причем рецепцию и отсылку он рассматривает в качестве разновидностей трансформации, но в целом все разновидности трансформации подразделяет на два вида: генеральную и специальную. Генеральная трансформация, по его мнению, заключается в установлении государством в своем внутреннем праве общей нормы, придающей международно-правовым нормам силу внутригосударственного действия.

Специальная трансформация заключается в придании государством конкретным нормам международного права силы внутригосударственного действия путем воспроизведения их в законе текстуально либо в виде положений, адаптированных к национальному праву, или путем законодательного выражения согласия на их применение иным способом.

Также в широком смысле понимает трансформацию С.В.Черниченко. Он определяет данное понятие как путь применения норм международного права, обязывающих какое-либо государство в сфере его внутренней юрисдикции. При этом он различает две формы трансформации – фактическую и юридическую, и выделяет пять видов юридической трансформации: автоматическая инкорпорация, отсылка, индивидуальная инкорпорация, адаптация и легитимация.

В связи с этим более точной представляется точка зрения А.С.Гавердовского о возможности использования понятия «рецепция» для описания процесса подключения национального права для решения задачи по воплощению на внутригосударственном уровне предписаний международно-правовых норм и понимания терминов «инкорпорация», «трансформация» и «отсылка» как способов восприятия национальным законодательством норм международного права.

А.С.Гавердовский обращает внимание на то, что непосредственная имплементация норм международного права на национальном уровне не может быть достигнута только усилиями государства. Это обеспечивается за счет совокупной, организованной властными актами соответствующих органов государства деятельности субъектов внутреннего права.

Рецепция включает в себя два существенных момента: во-первых, восприятие национальным правом предписаний международного права через механизм ратификации или одобрения (утверждения) международных договоров и, во-вторых, передачу (трансмиссию) прав и обязанностей, возложенных договором на государство, компетентным государственным органам с целью непосредственной их реализации. При этом, считает А.С.Гавердовский, сама норма международного права как форма существования предписаний международно-

го права, как регулятор межгосударственных отношений остается непоколебимой и равнообязательной для создавших ее субъектов.

Содержание и форма реципированной национально-правовой нормы могут не совпадать с содержанием и формой предписаний нормы международного права. Однако, воспринимая национальным правом правила международно-правовых норм, государство не может извращать существа норм международного права, ибо это означало бы нарушение международного права с вытекающими отсюда последствиями в виде ответственности или санкций.

А.С.Гавердовский рассматривает инкорпорацию, трансформацию и различные виды отсылок в качестве форм рецепции. Каждый из этих способов может применяться как самостоятельно, так и в различных комбинациях перечисленных вариантов (смешанная форма).

Практически все авторы, занимающиеся исследованием проблемы имплементации международного права на национальном уровне, обращают внимание на то, что по характеру нормативных предписаний и возможности их применения внутри государства в международном праве содержатся два вида норм – самоисполнимые и несамоисполнимые. По авторитетному мнению эстонского юриста Р.А.Мюллерсона, проблема так называемых самоисполнимых и несамоисполнимых договоров возникает на этапе, когда внутригосударственное право санкционирует применение правил международных договоров для регулирования общественных отношений, сторонами которых могут быть физические либо юридические лица. С подобным подходом в основном можно согласиться, хотя, по нашему мнению, это не исключает возникновения данной проблемы и на других стадиях заключения международных договоров.

Несмотря на некоторые расхождения в формулировках, используемых различными авторами для обозначения самоисполнимых и несамоисполнимых норм международных договоров, тем не менее при описании их свойств используется критерий, впервые сформулированный еще в 1829 году Верховным судом США: международный договор является самоисполнимым «каждый раз, когда он действителен сам по себе без обращения к законодательным мерам».

Так, Р.А.Мюллерсон под самоисполнимым договором (вернее,

нормами договора, так как в одном и том же договоре могут содержаться различные по характеру положения) понимает договор, нормы которого в силу их конкретности и завершенности могут применяться для регулирования соответствующих общественных отношений без каких-либо конкретизирующих и дополняющих их внутригосударственных норм. Несамоисполнимый договор, даже если государство санкционирует применение его правил внутри страны, требует, по его мнению, для своего исполнения конкретизирующее внутригосударственное нормотворчество.

Рассматривая самоисполнимость норм международного гуманитарного права, польский юрист К.Држевицкий отмечает: «для того чтобы положения конвенций были точно определены как самоисполнимые нормы, их формулировка должна быть достаточно ясной и полной, а содержащиеся в них предписания, должны прямо наделять государственные органы и физических лиц участника договора правами и обязанностями без вмешательства со стороны национального законодателя». При этом, как совершенно справедливо замечает Э.Давид, «тот факт, что международная норма может быть подвергнута процедуре приема во внутреннее право, не означает отсутствия прямого действия». Иными словами, санкционирование (при выражении согласия на обязательность для государства международного договора) осуществления самоисполнимых международно-правовых норм не только в межгосударственных отношениях, но и внутри государства не изменяет их юридической природы. Самоисполнимость нормы устанавливается по характеру содержащегося в ней предписания. Это, прежде всего, права и обязанности покровительствуемых лиц, комбатантов сторон в вооруженном конфликте и т.п.

К.Држевицкий несамоисполнимые нормы международного гуманитарного права определяет как содержащие исполнимые обязательства. Причем, по его мнению, в международном гуманитарном праве общие исполнимые обязательства особо подчеркивались в статье 1 общей для всех четырех Женевских Конвенций 1949 года, которая содержит положение о том, что «Высокие Договаривающиеся Стороны обязуются при любых обстоятельствах соблюдать и заставлять соблюдать настоящую конвенцию». К.Држевицкий подчеркивает, что данное исполнимое обя-

зательство было усилено и заметно расширено статьей 80 Дополнительного Протокола I 1977 года. Главным в содержании исполнимых обязательств является то, что принятие соответствующего национального законодательства должно признаваться одной из фундаментальных обязанностей государств-членов.

Таким образом, характер международно-правовых норм влияет, во-первых, на содержание процесса реализации международного права – процесс имплементации самоисполнимой нормы представляет собой непосредственную фактическую деятельность по достижению социального значимого результата, соответствующего содержащемуся в ней предписанию, и, во-вторых, на характер мер, которые должны быть приняты в сфере внутригосударственной юрисдикции для исполнения правил, содержащихся в самоисполнимых нормах международных договоров – дополнительные организационно-оперативные и правотворческие меры.

В контексте настоящего исследования необходимо остановиться еще на одном аспекте взаимодействия международного гуманитарного права и национальных правовых систем государств – участников Женевских Конвенций 1949 года и других договоров в этой сфере, оказывающем непосредственное воздействие на содержание национальных правовых средств обеспечения реализации международных обязательств по защите жертв войны на внутригосударственном уровне. Речь идет об интернационализации содержания этих средств под воздействием международного права в целом и гуманитарного права в частности. Суть процесса интернационализации заключается в том, что восприятие национальным правом предписаний, содержащихся в нормах международного права, придает правовым системам государств (соответственно и правовым средствам обеспечения реализации международного гуманитарного права на внутригосударственном уровне, являющимся их неотъемлемой частью) во многом сходные черты, обеспечивает их взаимное сближение на базе общих принципов.

В доктрине признается, что основными способами интернационализации являются гармонизация, унификация права, а также реформирование национальной правовой системы на основе опыта наибо-

лее развитых правовых систем других государств. Гармонизация представляет собой процесс целенаправленного сближения правовых систем в целом или их отдельных отраслей, утверждения общих институтов и норм, устранения противоречий. Унификация означает введение в правовые системы государств единообразных норм. Таким образом, гармонизация и унификация различаются не по правовым формам осуществления, а по его результатам. В одном случае происходит сближение правовых систем, в другом – устанавливаются единообразные нормы.

Как указывает У.Палванкар, понятия «гармонизация права» и «унификация права» в текстах Женевских Конвенций 1949 года, Дополнительных Протоколах к ним 1977 года и других договорах в сфере защиты жертв войны не используются. Однако несомненно и то, что главной целью содержащихся в этих соглашениях обязательств государств-участников по принятию национального законодательства и иных мер на внутригосударственном уровне, необходимых для выполнения их положений, является такое сближение национальных правовых систем, которое обеспечивало бы достижение целей международно-правового регулирования защиты жертв вооруженных конфликтов, ограничения или запрещения применения определенных средств и методов ведения войны.

Как справедливо отмечает И.И.Лукашук, универсальные международные договоры, регулирующие вопросы защиты жертв войны, оказывают большее или меньшее влияние на гармонизацию внутреннего права государств. Более того, гармонизация национальных законодательств, правообеспечительной деятельности и правоприменительной практики имеет важнейшее значение для достижения целей международно-правового регулирования в данной сфере на внутригосударственном уровне, поскольку, например, расхождение или отсутствие норм, устанавливающих уголовную ответственность индивидов за совершение военных преступлений, может стать значительным препятствием на пути пресечения подобных деяний. Представляется, что комплекс международно-правовых норм, предусматривающих обязательства по принятию национального законодательства и иных мер, необходимых для пресечения

нарушений международного гуманитарного права, защите эмблем Красного Креста и Красного Полумесяца и т.п., является правовой основой для сближения определенных институтов и норм национального законодательства, осуществления государственными органами правообеспечительной деятельности, формирования правоприменительной практики, соответствующей принципам и нормам международного гуманитарного права. В отдельных случаях данные нормы могут служить основой унификации права государств – участников Женевских Конвенций 1949 года и других договоров в данной области при инкорпорировании в национальное законодательство предписания международного гуманитарного права без изменения их формы.

Особое значение правовой опыт имеет для нормотворцев государств, относящихся к одной правовой семье либо длительное время вообще принадлежащих одной правовой системе. В этом смысле правовой опыт, накопленный и получаемый в процессе реформирования уголовного законодательства государств – участников СНГ, является одним из решающих факторов формирования в этих странах правового пространства, обеспечивающего пресечение наказание за совершение нарушений международного гуманитарного права.

Все вышеизложенное позволяет сделать вывод о том, что нормы международного гуманитарного права оказывают непосредственное воздействие на процесс интернационализации национальных правовых средств реализации международного гуманитарного права, служат основой для достижения такого уровня гармонизации национальных правовых систем, который необходим для достижения целей предупреждения, пресечения и наказания за совершение нарушений международного гуманитарного права.

В разных государствах существуют свои определенные подходы к выбору видов национальных имплементационных нормативных правовых актов, которыми обеспечивается реализация обязательства по пресечению нарушений международного гуманитарного права, предопределяемые особенностями их правовых систем и нормотворческих традиций. Так, в ряде стран уголовная ответственность за совершение военных преступлений регулируется специаль-

ным законом (например, Бельгия 16 июня 1993 года приняла закон, касающийся военных преступлений). Отдельные страны, принадлежащие к системе общего права, адаптируют свое законодательство путем принятия законов, в которых содержатся не только материальные и процессуальные нормы, касающиеся пресечения нарушений международного гуманитарного права, но и положения, связанные с реализацией других обязательств в данной сфере: Австралия, Ирландия, Новая Зеландия, Индия приняли соответствующие законы, в основном следующие модели Закона Великобритании 1957 года «О Женевских Конвенциях». В государствах – участниках СНГ уголовная наказуемость за совершение военных преступлений традиционно устанавливается в кодифицированных актах – уголовных кодексах. Наконец, некоторые страны, используя метод «двойного определения состава преступления», криминализируют подобные деяния одновременно в уголовных и военно-уголовных кодексах (Испания, Швейцария и др.).

Правообеспечительная деятельность государственных органов, связанная с имплементацией на внутригосударственном уровне предписаний, содержащихся в нормах международного гуманитарного права, по содержанию представляет собой:

- реализацию полномочий в нормотворческой области по принятию новых, отмене или изменению национальных нормативных правовых актов, которая осуществляется в целях выполнения положений международного гуманитарного права;
- осуществление исполнительно-распорядительной деятельности, направленной на реализацию предписаний, вытекающих из самоисполнимых норм международных договоров в гуманитарной сфере и национальных имплементационных нормативных правовых актов;
- обеспечение предупреждения, пресечения и наказания за совершение нарушений международного гуманитарного права и национального имплементационного законодательства в данной сфере (правоохранительная деятельность);
- проведение организационной, материально-технической и иной деятельности в пределах национальной юрисдикции, необходимой для выполнения международных обязательств.

Правообеспечительная деятельность государственных органов осуществляется в правовых (нормотворческая, исполнительно-распорядительная и правоохранительная деятельность) и неправовых (организационная, материально-техническая, идеологическая деятельность) формах.

Нормотворческая деятельность государств осуществляется в различных видах и формах. В каждой стране существуют свои особенности этой деятельности, которые проявляются в наличии у того или иного государства особенных видов нормотворчества, в существовании различной процедуры принятия и вступления в силу нормативных правовых актов, в установлении особого порядка законодательного закрепления нормотворческой деятельности государственных органов и др. Анализ национального законодательства, обеспечивающего пресечение серьезных нарушений международного гуманитарного права, свидетельствует о том, что данные отношения в пределах внутригосударственной юрисдикции, несмотря на особенности правовой системы конкретных государств, регулируются на уровне закона.

Наиболее сильно влияние национальной правотворческой процедуры сказывается на выборе участниками международных соглашений видов имплементационных нормативных правовых актов, призванных регулировать отношения, вытекающие из их международных обязательств, а также на способах восприятия норм международного права внутренним законодательством.

Восприятие норм международного права национальным законодательством может происходить способом инкорпорации, трансформации, а также общей, частичной или конкретной отсылки.

Инкорпорация – это способ, при котором в национальные нормативные правовые акты включаются нормы, внешне полностью идентичные с нормами соответствующего международно-правового акта. Данный способ применяется в тех случаях, когда формулировка международно-правовых норм соответствует принципам национальной правовой системы, является ясной для правоприменителя либо международным договором прямо предписывается создание национальных правовых норм по форме совпадающих с соответствующими международно-правовыми нормами.

Трансформация, как указывает Н.В.Миронов, это «способ, основанный на правовом действии, связанном не только с воспроизведением, но и с переработкой норм конкретного международного договора в соответствии с общими принципами внутреннего законодательства», при котором с изменением формы содержание правового предписания остается неизменным. Трансформация применяется в тех случаях, когда по тем или иным причинам технически невозможно или нецелесообразно при формулировании нормы национального нормативного правового акта сохранять форму соответствующей нормы международного договора, а также при необходимости дополнительного национального правового регулирования тех или иных отношений с целью обеспечения исполнения договора на внутригосударственном уровне (если международно-правовая норма определяет только общее правило и возникает необходимость его конкретизации на национальном уровне). Достоинство этого способа состоит в том, что он позволяет при сохранении смысла нормы международного договора сформулировать национальную норму в соответствии с национальными правилами нормотворческой техники, которая по своему содержанию будет понятна правоприменителю. Например, в соответствии с подпунктом «с» пункта 3 статьи 85 Дополнительного Протокола I к серьезным нарушениям международного гуманитарного права относится: «совершение нападения на установки или сооружения, содержащие опасные силы, когда известно, что такое нападение явится причиной чрезмерных потерь жизни, ранений среди гражданских лиц или причинит ущерб гражданским объектам, как это определено в статье 57, пункт 2 (а) iii».

Общая отсылка – это способ, при котором формулируется национальная норма, отсылающая ко всему международному праву, частичная – к части международного права (например, к международным договорам), а конкретная – к конкретной норме международного договора. Общая или частичная отсылка используется для формулирования бланкетной нормы, отсылающей к международному праву в целом или части международных договоров, регулирующих отношения в определенной сфере, в случае, когда технически невозможно воспроизвести либо отсутствует необходимость ее воспроиз-

ведения из-за большого количества международных договоров, регулирующих те или иные правоотношения. К преимуществам этих способов следует отнести также то обстоятельство, что при их применении не требуется принятия новых национальных нормативных правовых актов при внесении изменений или дополнений в ранее заключенные международные договоры или в случае оформления участия государства в новом договоре.

Важная роль в имплементации международного гуманитарного права на внутригосударственном уровне принадлежит такому правовому средству, как правоприменительная практика. Именно она способствует решению задач адаптации международного гуманитарного права к постоянно меняющимся условиям окружающего мира, согласованного применения как самоисполнимых международно-правовых норм, так и норм национального права, обеспечивающих реализацию обязательств, вытекающих из международных договоров по защите жертв вооруженных конфликтов, ограничению или запрещению средств и методов войны. Как справедливо отмечает российский юрист И.И.Лукашук: «Практика применения, а точнее, неприменения нормы может привести ее в замороженное состояние, при котором она существует формально. С другой стороны, практика способна наполнить норму реальным содержанием, выходящим за формальные рамки. Норма – это возможность, которая усилиями субъектов может быть превращена в действительность».

Правоприменительная практика представляет собой единство властной деятельности компетентных органов, направленное на вынесение индивидуально-конкретных предписаний, и выработанного в ходе такой деятельности правового опыта. Именно практика позволяет обеспечить выбор правовой нормы, подлежащей применению (произвести квалификацию), и разрешить те или иные ситуации путем интерпретации норм международного гуманитарного и национального права на основе накопленного опыта. Применительно к осуществлению международного гуманитарного права на национальном уровне особое место занимает практика применения его положений национальными судами и военнослужащими. В качестве примера формирования судебной практики можно привести нес-

олько постановлений национальных судов, подтверждающих тот факт, что в соответствии с общими положениями международного гуманитарного права к военным преступлениям сроки давности не применяются.

Национальное законодательство Азербайджанской Республики, отражающее в себе нормы международного гуманитарного права относительно защиты гражданского населения в ходе вооруженных конфликтов

Правовая основа для имплементации Азербайджанской Республикой норм международного права была установлена после принятия путем референдума 12 ноября 1995 года Конституции Азербайджанской Республики. В 148 статье Конституции сказано, что «международные договоры, участником которых является Азербайджанская Республика, – неотъемлемая составная часть системы законодательства Азербайджанской Республики».

В статье 151 указано, что «При возникновении противоречия между нормативными правовыми актами, входящими в систему законодательства Азербайджанской Республики (исключая Конституцию Азербайджанской Республики и принятые путем референдума акты), и межгосударственными договорами, участником которых является Азербайджанская Республика, применяются международные договоры».

Исходя из этого мы, можем сказать, что Конвенции, отражающие в себе нормы международного права, и другие международные договора являются неотъемлемой частью законодательной системы Азербайджанской Республики и соответствующие национальные законодательные акты должны координироваться в соответствии с ними.

В соответствии с основными принципами *pacta sun servanta* государства, которые присоединились к международным договорам, должны выполнять обязательства, указанные в этих и других международно-правовых источниках. Эти обязательства указаны также в 26 пункте Венской конвенции о правах Международных Договоров от 1969 года.

В Азербайджанской Республике же *pacta sun servanta* был признан Верховным Советом Азербайджанской Республики 18 октября

1991 года как «Конституционный акт о государственной независимости Азербайджанской Республики». В 16-й статье акта указывается, что как принцип складывания отношений с другими государствами берется «совместное выполнение международно-правовых обязательств».

Конечно же, *pacata sun servanta* также относится к нормам международного права, и выполнение этих норм со стороны государства является самым хорошим гарантом этого. Интересно же то, что норма *jus cogens*, о которой идет речь, в 1949 году была также утверждена в общей для всех Женевских Конвенций статье 1. Таким образом, здесь отмечается: «Стороны берут на себя обязательство во всех случаях придерживаться условий Конвенций, а также обеспечить исполнение этих Конвенций». Одно из важных обязательств, исходящих из этого положения, является то, что государства, которые являются участниками этой Конвенции, должны заранее, то есть в мирное время, выполнить соответствующие законодательные, административные, материальные и другие мероприятия. Это же было закреплено в I Дополнительном Протоколе от 1977 года.

В целом же эти мероприятия могут выполняться в следующих формах: принятие различных законов; обеспечение исполнения норм международного гуманитарного права; внесение в уголовное законодательство различных статей, которые устанавливают уголовную ответственность за нарушение соответствующих правовых норм; создание отдельного механизма, который бы осуществлял контроль над выполнением норм международного гуманитарного права и т.д.

Как наиболее очевидный пример по этому вопросу могу привести опыт Азербайджанской Республики. Так, после присоединения республики к этим конвенциям, актуальным стало обязательство по отражению требований Конвенций в национальном законодательстве.

Имплементация государством норм международного гуманитарного права имеет решающее значение для их продуктивной реализации, и если в рамках государства не будут проводиться необходимые меры, то «договора, которые составляют основу гуманитарного права, останутся в качестве мертвой буквы». Мероприятия, которые

должны осуществляться государствами – разнохарактерны, и все они точно указаны в Женевских Конвенциях и Дополнительных Протоколах. Как одно из таких мероприятий, важную роль играет изучение норм гуманитарного права и распространение соответствующих знаний. В то же время необходимо отметить, что принятие соответствующих законодательных актов является одним из нужных мероприятий по имплементации международно-правовых норм. Обязательство по принятию необходимых нормативных актов было непосредственно отражено в Женевских Конвенциях, а также в Гагской Конвенции по охране культурных ценностей (в статье 28) от 1954 года. Так, в статье 49 Конвенции указывается, что стороны обязаны принять необходимые законопроекты, которые обеспечивали бы уголовную ответственность лицам, способствующим нарушению или приказавшим исполнить соответствующие нарушения основных статей Конвенции. Конкретный список «серьезных нарушений» дан в каждой из Конвенций, а также в 1 Дополнительном Протоколе. К ним относятся следующие исполнения: преднамеренное убийство лиц, защищенных Конвенцией; производство пыток и негуманное отношение, а также проведение биологических экспериментов; нанесение вреда здоровью; широкомасштабные разрушения, не спровоцированные военной необходимостью, и незаконные присвоения имущества; принуждение военных пленников и гражданского населения служить в вооруженных силах вражеского государства и т.д. Вышеуказанные действия чаще всего известны как «военные преступления» и отражены в положениях и уставах международных трибуналов и Международного Уголовного суда.

В предыдущем законодательстве нашего государства вышеперечисленные положения Женевской Конвенции не были отражены достаточно ясно. Однако в нынешнем уголовном законодательстве эти нарушения очень широко отражены в отдельной 17-й главе. Эта глава была внесена под общим названием военные преступления, и сейчас охватывает 114-119 статьи Уголовного Кодекса.

Как известно, основными источниками международного гуманитарного права являются четыре Женевских Конвенции и принятые в 1977 году I и II Дополнительные Протоколы. Международные во-

оруженные конфликты обширно рассмотрены во всех Конвенциях и I Дополнительного Протоколе, немеждународные же конфликты входят в сферу рассмотрения 3 статьи, являющейся общей для всех Конвенций, а также II Дополнительного Протокола. Эти Конвенции, которые обеспечивают защиту жертв военных конфликтов, подписаны большинством государств, входящих в международное сообщество. Таким образом, в 1995 году к Женевским Конвенциям присоединилось 185 государств, в то же время 138 из них подписали I Дополнительный Протокол и 129 стали участниками II Дополнительного Протокола.

21 апреля 1993 года Азербайджанская Республика присоединилась к этим Конвенциям и взяла на себя обязательство выполнить все необходимые требования, указанные в них. Также нужно отметить, что Дополнительные Протоколы не были ратифицированы Азербайджанской Республикой.

Несмотря на то, что Азербайджанская Республика не ратифицировала не имеющие международного характера и посвященные защите жертв войны Дополнительные Протоколы, в 17-й главе Уголовного Кодекса Республики отмечается, что мероприятия по организации, подготовке и реализации, будь то внутренних или международных военных действий, относятся к военно-уголовным преступлениям.

Помимо этого, в 1993 году Азербайджанская Республика присоединилась к «Конвенции по защите культурных ценностей во время военных конфликтов».

Также Азербайджанская Республика присоединилась к Международной Конвенции «По борьбе с привлечением, финансированием, использованием и обучением наемных работников», которая посвящена случаям, приводящим к нарушениям норм международного гуманитарного права.

В указанных Конвенциях отражен ряд требований, которые можно сгруппировать следующим образом:

- 1) защита раненых и больных;
- 2) защита прав военных пленников;
- 3) защита гражданских лиц;
- 4) охрана культурных ценностей;

5) недопущение привлечения, финансирования, использования и обучения наемных работников.

Отметим, что Азербайджанская Республика ратифицировала последнюю Конвенцию 30 сентября 1997 года, и в связи с обязательствами, вытекающими из этой Конвенции, государство добавило соответствующую статью (статью 114) в уголовное законодательство.

Для того чтобы отразить требования вышеуказанных (Женевских Конвенций) конвенций в национальном законодательстве, Азербайджанская Республика приняла в 1995 году Закон «О защите гражданских лиц и защите прав военных пленников».

Из положений этого закона следует, что он будет применяться даже в тех случаях, когда не будет доказано, что Азербайджанская Республика является участником межгосударственного конфликта (войны) или на ее территории проходит двустороннее или трехстороннее противостояние. С того момента, когда между сторонами начинается вооруженное противостояние, положения закона вступают в силу. После того, как противостояние прекратится и завершится режим оккупации, также прекращается применение положений этого закона.

Помимо этого, Азербайджанская Республика в 1993 году присоединилась к Конвенции «По защите культурных ценностей во время военного противостояния» и взяла на себя соответствующие обязательства. Наиболее важными среди них являются:

1) Азербайджанская Республика еще в мирное время должна добавить в свой устав и инструкции статьи, которые обеспечивали бы выполнение этих Конвенций;

2) личный состав ее вооруженных сил должен быть воспитан в духе уважения культурных ценностей. (К культурным ценностям здесь относятся памятники архитектуры, искусства, исторические, религиозные, мировые и другие памятники, археологические раскопки, а также научные коллекции, наиболее важные книги, музеи, библиотеки, здания архивов и т.д.).

С другой стороны, взяв на себя обязательства по выполнению основных требований соответствующей Конвенции, Азербайджанская Республика внесла в свой Уголовный Кодекс новые положения

(116.0.8). Они заключаются в том, что республика должна обеспечить в рамках своего законодательства все необходимые меры по преследованию, привлечению к уголовной ответственности гражданских или негражданских лиц, которые нарушили либо своими приказами способствовали нарушению данной Конвенции.

Как уже отмечалось выше, Азербайджанская Республика после присоединения к четырем Женевским Конвенциям, основным документам международного гуманитарного права, отразила наиболее важные их обязательства в своем законодательстве. Но это – лишь часть мероприятий по имплементации основных норм международного гуманитарного права. Так, во-первых, необходимо было ввести в действие принятые законы, которые предусматривали ответственность за нарушение Женевских Конвенций. Запрещенные действия и наказание за их нарушение должны были быть отражены в положениях национального уголовного права и в принятом уставе вооруженных сил. В связи с этим, в Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики была введена отдельная глава под названием «Военные преступления».

Ответственность по уголовному законодательству Азербайджанской Республики за нарушение норм международного гуманитарного права

Как известно, уголовно-правовая борьба с нарушениями норм международного гуманитарного права проводится в двух формах. С одной стороны, это организация различных трибуналов на международном уровне, с последующим привлечением к Международному Уголовному суду (в отличие от Международных Уголовных судов, трибуналы действуют на непостоянной основе). С другой стороны, это же проводится на национальном уровне. Организационные механизмы, которые ведут борьбу на международном уровне, действуют на основе положений Женевских Конвенций или других международных договоров. Для проведения борьбы на национальном уровне необходимо наличие соответствующего уголовного законодательства, куда необходимо в первую очередь внести нормы, определяющие ответственность за нарушение норм международного гумани-

тарного права. Исходя из этого, различаются две формы ответственности за нарушение норм международного гуманитарного права: это, с одной стороны, разрешение проблем на международном, а, с другой стороны, на национальном уровнях.

Как уже отмечалось выше, привлечение к уголовной ответственности на международном уровне осуществляется посредством трибуналов, Международного Уголовного суда. На национальном же уровне такое преследование осуществляется посредством национальных судов государства. Однако отсутствие на национальном уровне норм, определяющих наказание, не давало возможности реализовывать правосудие. Азербайджанская Республика была вынуждена внести в свое уголовное законодательство соответствующие изменения.

Нужно отметить, что до этого в уголовном законодательстве Азербайджанской Республики отсутствовали нормы наказания за «серьезные нарушения» международно-правовых норм Женевских Конвенций, хотя внесение в Уголовный Кодекс норм наказания лиц за нарушение норм международного права и лиц, приказавших сделать это, было одним из обязательств Азербайджанской Республики еще до присоединения к Женевским Конвенциям.

В предшествующем Уголовном Кодексе Азербайджанской Республики из 30 положений лишь только 5 были тем или иным образом посвящены нормам международного права. Это же способствовало тому, что уголовно-правовые санкции предусматривались лишь за незначительную часть нарушений и военных преступлений. Это привело к тому, что большая часть преступлений оставалась без наказания. Это привело к безнаказанности зверств, учиненных в Ходжалы. Таким образом, такие военные преступления как разбойничество, разрушение имущества, насилие, незаконное приобретение имущества, умышленное убийство, истязание, нанесение серьезных ранений, нанесение серьезного вреда окружающей среде остались без наказания.

Отметим, что сегодня в уголовном законодательстве Азербайджанской Республики отражены практически все военные преступления, которые упомянуты в Женевских Конвенциях под названием «серьезных нарушений». Еще нужно отметить то, что имеются в виду «серьезные нарушения» во время международных вооруженных

конфликтов. В связи с этим «серьезные нарушения», которые совершаются во время немеждународных вооруженных конфликтах, остаются в стороне. Таким образом, в «военных преступлениях» Уголовного Кодекса отмечается, что организация, подготовка или проведение в жизнь каких-либо военных мероприятий, будь то во время международного или внутреннего вооруженного конфликта, относится к списку военных преступлений.

В целом же расценивание в Уголовном Кодексе Азербайджанской Республики нарушения международного гуманитарного права как преступления является прогрессивным обстоятельством.

С целью предотвращения количества вооруженных преступлений в уголовном законодательстве Азербайджанской Республики были произведены некоторые изменения и дополнения. Были введены некоторые дополнения, которые не имелись даже в Римском Статуте. Но при этом нужно отметить, что нововведения в связи с военными преступлениями в национальное уголовное законодательство вносились на основе статута Международного Уголовного суда.

В Уголовном Кодексе Азербайджанской Республики военными преступлениями считаются также такие действия, которые не признаны военными преступлениями даже в Римском Статуте. В связи с этим мы можем обратиться к 116.0.2. статье Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики. Здесь за военное преступление принимается преднамеренное нанесение серьезного, обширного и продолжительного вреда окружающей среде. Также посмотрим на статью 116.0.4. Здесь к военным действиям относится также использование голода против гражданского населения.

До того как приступить к изложению норм, которые определяют уголовную ответственность за нарушения в области международного гуманитарного права, хочу отметить, что Азербайджанская Республика, внося в свое уголовное законодательство эти нормы, выполнила оставшуюся часть своих обязательств. Другая же часть этих обязательств заключалась в отражении в национальном законодательстве основных требований, вытекающих, как уже было сказано выше, из присоединения Азербайджанской Республики к Женевским Конвенциям. В связи с этим также был принят и закон Азербайджанской Республики. В связи

с новопринятым законом и положениями Женевских Конвенций актуализировалось внесение в национальное уголовное законодательство норм, которые соблюдались бы во время вооруженных конфликтов.

Помимо этого, в статье 16 Уголовного Кодекса АР имеются некоторые нормы, которые предусматривают уголовную ответственность за действия, направленные против мира и людей, которые также направлены против случаев нарушения норм международного гуманитарного права. Таким образом, проведение таких преступлений, как планирование, подготовка и проведение агрессивной войны, геноцид, поощрение геноцида, уничтожение населения, рабство, депортация или переселение населения, половое насилие и пытка, является непосредственно причиной нарушения норм гуманитарного права.

Нормы, определяющие уголовную ответственность за нарушения международного гуманитарного права на территории Азербайджанской Республики, включены в статью 17 Уголовного Кодекса АР. Они даны под общим названием «военные преступления». Их можно классифицировать по следующим признакам:

По условиям совершения:

- а) военные преступления, совершенные во время международного вооруженного конфликта;
- б) военные преступления, совершенные во время внутреннего вооруженного конфликта;

Военные преступления, совершенные во время международного вооруженного конфликта, также подразделяются на 2 группы. Таким образом, к первой группе преступлений относятся преступления, связанные с нарушениями требований Женевских Конвенций, относящихся к военным заключенным и преступлениям, совершенным по отношению к другим людям. К этим преступлениям относятся следующие:

- преднамеренное убийство (статья 115.3);
- пытки, жестокое и негуманное обращение, проведение медицинских, биологических и других исследований, изъятие человеческих органов с целью трансплантации (статья 115.2);
- использование пленников и др. людей, защищенных международным гуманитарным правом в вооруженных силах вражеского

государства, а также принуждение граждан вражеского государства выступать против своего государства (статья 113.1);

- задержание в качестве заложника (статья 115.2);
- принужденное переселение гражданского населения по определенным причинам с их местожительства (статья 115.2);
- крупномасштабные разрушения, не вытекающие из военной необходимости (статья 116.0.6);
- заключение или лишение свободы людей, противоречащее нормам международного гуманитарного права, а также лишение их процессуальных прав (статья 116.0.18).

Преступления же, которые относятся ко второй группе, отражают в себе Правила Гааги, I Дополнительного Протокола, а также традиционные правовые нормы. К ним относятся следующие преступления:

- использование пленных как щит, с целью защиты войск и других военных объектов (статья 115.2);
- нападение на личный персонал, а также на сооружения, транспорт или имущество со знаками Красного Креста и Красного Полумесяца, которые привлечены с мирными намерениями и с целью оказания гуманитарной помощи (статья 116.0.4);
- использование распространения голода среди гражданского населения с целью проведения военных действий (статья 116.0.4);
- привлечение в вооруженные силы лиц, не достигших совершеннолетия (статья 116.0.5);
- нападение на исторические, религиозные, образовательные, научные, благотворительные, медицинские объекты, а также на здания расположения раненых, если они не являются военной мишенью, четко видны и различимы, специально охраняются и если не несут какой-либо военной опасности (статья 116.0.8);
- в регионе проведения военных операций проведение попыток по отношению к населению, учинение разбойничества, уничтожение имущества, а также изъятие имущества под видом военной необходимости (статья 116.0.11);
- нападение на людей, которые открыто приостановили свое участие в военных операциях, а также на тех, кто не имеет или сложил свое оружие с целью капитуляции (статья 116.0.13);

- размещение на захваченной территории своего гражданского населения (статья 11.0.14);
- использование в военных конфликтах запрещенного оружия, военных средств и методов (116.0.16);
- половое насилие, рабство, принуждение к проституции, стерилизации и беременности, а также другие виды полового насилия (статья 116.0.17).

В уголовном законодательстве также указаны нормы, которые определяют уголовную ответственность за военные преступления, совершенные во время внутренних вооруженных конфликтов. К ним мы можем отнести следующие преступления:

а) нападение, преднамеренное убийство, применение различных форм насилия, жестокое и негуманное обращение, взятие в плен и учинение других пыток над гражданским населением;

б) нарушение II Дополнительного Протокола, нападение на гражданское население, на личный состав, сооружения и транспорт, которые имеют отличительные эмблемы Красного Креста и Красного Полумесяца, а также нападение на не имеющие военные цели исторические, религиозные, образовательные, научные, благотворительные, медицинские объекты, привлечение к вооруженным силам лиц, не достигших совершеннолетия.

Как видно, эта классификация совпадает с классификацией Римского Статута, где военные преступления подразделены на 4 категории.

Вышеотмеченные содержания преступлений играют очень важную роль при осуждении преступников, нарушивших нормы международного гуманитарного права. Можно сказать, что это воплощает идею создания военно-уголовного кодекса. Соответствующие военные положения должны быть извлечены из Уголовного Кодекса и в сгруппированной форме добавлены в военно-уголовный кодекс.

Необходимо сосредоточение в военно-уголовном кодексе норм по принятию Процессуального Кодекса для решения соответствующих процессуальных вопросов.

Этот кодекс предусматривал наказание военных преступников, их экстрадицию, а также разрешение различных процессуальных вопросов между соответствующими государственными и международными

судами и трибуналами. Это же могло быть в форме военно-уголовного кодекса. На пути же разработки такого кодекса стоит принятие национальным законодательством принципов *aut dedere u aut punier*. Этому также могут служить основой некоторое количество процессуальных норм, закрепленных в Женевских Конвенциях.

Считаю, что подготовка и разработка вышеуказанных кодексов имели бы очень важное значение для Азербайджанской Республики.

Несмотря на то, что выше были перечислены различные виды военных преступлений, хотелось бы еще остановиться на таких военных преступлениях, как наемный труд, бездействие во время военных операций, издание преступных указаний и т.д.

Так, в Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики было введено положение о наемном труде, как одно из обязательств государства «по борьбе против привлечения, финансирования, использования и обучения наемных работников». Общественная опасность этого преступления заключается в том, что неопределенное количество людей ставит себе целью получение вознаграждения за уничтожение определенного количества людей во время военных операций в мирное или военное время. Под наемным работником понимается лицо, участвующее в военных конфликтах и операциях, не являющееся гражданином этого государства и не проживающее на его территории постоянно, а также осуществляющее свою деятельность с целью получения вознаграждения.

Использование наемных работников в военных операциях является одним из наиболее важных нарушений Женевских Конвенций. Это потому, что основной целью наемных работников является уничтожение людей и произведение разрушений, которые не вызваны военной необходимостью. Наемники не наделены правом пользования защитой, предусмотренной в Женевских Конвенциях. Более того, на них даже не распространяется статус военнопленного.

Общественная опасность уголовного нарушения основных принципов и методов ведения войны является одной из форм нарушения норм международного гуманитарного права, что, в свою очередь, может привести к массовому уничтожению людей, разрушению частной собственности, промышленных и хозяйственных объектов, памятни-

ков архитектуры и культуры, исторических произведений. Принципы и методы ведения войны нашли отражение в ряде различных международных договоров. К ним, во-первых, можно отнести Международную Конвенцию от 5 октября 1907 года «О правилах и традициях ведения сухой войны», третью и четвертую Уголовные Конвенции, а также Дополнительный Протокол Женевских Конвенций, связанные с защитой жертв вооруженных конфликтов.

Отдельная глава Уголовного Кодекса АР посвящена нарушениям норм международного гуманитарного права во время конфликтов. Общественная опасность таких действий выражена в нанесении вреда людям, имуществу, историческим, религиозным, культурным памятникам, что является нарушением норм международного гуманитарного права. Объектами, подверженными нанесению ущерба во время военных действий в связи невыполнением основных принципов и методов ведения войны, являются здоровье, свобода, честь и достоинство личности, а также все виды частного имущества. Эти преступления связаны с действиями по нарушению норм международного гуманитарного права во время военных конфликтов.

В содержание этих преступлений входят такие преступления, как бездействие во время военных операций, а также издание незаконных приказов.

Общественная опасность этого преступления заключается в том, что, несмотря на возможность использования других методов, с целью помощи в военных действиях, преступники демонстрируют свое бездействие, и тем самым способствуют расширению масштабов военных действий, препятствуют заключению мира между сторонами, наносят вред жизни, здоровью, свободе, имуществу и т.д. В качестве основного объекта такого преступления выступают жизни людей, их здоровье, имущество и т.д.

Под субъектами этих преступлений понимается группа людей, осуществляющая командование над какой-либо частью, отделением, соединением или другим формированием.

Осуществляются же эти преступления посредством командования или находящихся в их подчинении людьми. К ним же, в свою очередь, относятся люди, наделенные таким правом соответствующим

законом, нормативно-правовым актом или же приказом уполномоченного лица.

Другим видом военных преступлений является военное грабительство. Это преступление осуществляется на поле боя в виде ограбления имущества лиц, получивших ранения или погибших во время битвы. Это преступление было внесено в Уголовный Кодекс АР в 1960 году в главу преступлений против военной службы (статья 261). После того как объект этих преступлений получил точное определение, АР включила его в главу военных преступлений Уголовного Кодекса.

Общественная опасность этого преступления выражается в дискредитации воинского звания, отрицательном влиянии на боевой дух военнослужащих.

И наконец, следующим видом военных преступлений является злоупотребление мишенями, находящимися под защитой. Общественная опасность этого преступления заключается в том, что злоупотребление мишенями, находящимися под защитой, приводит к смерти людей, нанесению вреда здоровью, разрушениям гражданских объектов и т.д. В статье 119 Уголовно Кодекса АР показаны принципы использования международно-правовых норм во время покушения или разрушение объекта, находящегося под защитой.

8 мая 2007 года Азербайджанская Республика приняла закон, 3 статья которого была посвящена «Использованию и защите эмблем Красного Креста и Красного Полумесяца». По этому закону под защитой находятся эмблемы Красного Креста и Красного Полумесяца, а также отличительные сигналы медицинских и санитарных средств транспорта.

Согласно Женевским Конвенциям, I Дополнительному Протоколу, а также упомянутому Закону Азербайджанской Республики, религиозный и медицинский персонал, медицинские объединения и средства транспорта могут пользоваться отличительными эмблемами и сигналами во время военных конфликтов. В Женевских Конвенциях о защите жертв военных конфликтов говорится, что медицинский и санитарный персонал, религиозные деятели вооруженных сил, личный состав Организации Красного Креста, стороны го-

сударства, вовлеченные в конфликт и заранее оговорившие там свое присутствие, а также члены нейтральных общественных организаций должны носить на левой руке отличительные водонепроницаемые эмблемы, отметки с особой печатью военного правительства и иметь документы об удостоверении личности. Также имеется право постоянно использовать отметку на белом фоне с красным крестом.

Правила пользования эмблемами Красного Креста и Красного Полумесяца отражены в Законе АР от 8 мая 2001 года «О правилах пользования и защите эмблем Красного Креста и Красного Полумесяца», в Женевских Конвенциях от 12 августа 1949 года и в I и II Дополнительных Протоколах к ним от 1977 года.

Эти эмблемы используются во время военных действий как знаки, находящиеся под защитой и, согласно Женевским Конвенциям и Дополнительным Протоколам, являются внешними символами медицинских персоналов и объединений, религиозных составов, а также медицинских транспортных средств.

Другим вопросом является допущение после определенного времени, освобождения от ответственности лиц, совершивших одно из вышеперечисленных преступлений. В статье 75 УК Азербайджанской Республики отмечено, что по прошествии определенного времени после совершения преступления существует положение об освобождении преступника. А в пятом пункте соответствующей статьи говорится, что это положение не относится к лицам, выступающим против мира и человечества, занимающиеся терроризмом и финансирующие его, а также лицам, совершившим военные преступления.

Отражение этого положения в нашем уголовном законодательстве имеет особое значение. Это же непосредственно вытекает из обязательств Конвенции «о производстве военных преступлений и преступлений против человечества», к которой присоединился Азербайджан 31 мая 1996 года.

Такое же положение отражено и в статье 80 Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики. Так, здесь отмечается, что после истечения определенного периода времени с момента законного вступления в силу приговора суда, в случае его исполнения, предусматривается освобождение заключенного. Но в четвертом пункте указанной

статьи отмечается, что это положение не распространяется на преступления, предусматривающиеся в Особой части Кодекса и направленные против мира и человечества, терроризм и его финансирование, а также военные преступления.

Из всего вышесказанного можно сделать следующий вывод, что наказание людей, совершивших военные преступления, неизбежно. Даже если в каких-то случаях предусмотрены смягчительные нормы, то в этих случаях они просто отсутствуют, так как эти преступления направлены не против одного человека, а против человечества в общем. С целью борьбы с такими преступлениями не только в Азербайджанском законодательстве, но и в законодательствах других стран приняты нормы, определяющие уголовную ответственность за нарушения норм международного гуманитарного права. В связи с этим большой интерес вызывает закон Бельгии, принятый 16 июля 1993 года. Часто этот закон оценивают как своеобразную «премьеру» законодательства. Цель в упоминании мною этого примера заключается в том, чтобы показать, что именно это государство впервые отнесло «наиболее важные нарушения» норм международного права, оцениваемые как военные преступления, к конфликтам, проходящим не на международном уровне. Это также отмечается в 1 пункте 114 статьи Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики.

Можно сказать, что сегодня почти все мировое сообщество проводит борьбу против уголовного нарушения норм международного гуманитарного права. Судебные слушания лиц, совершивших эти преступления, могут проходить не только на территории, где было совершено преступление, но также и на территории других государств. А это доказывает универсальность указанной нами борьбы. Но положение Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики (статья 12) не совпадает с этим вопросом. Так, для того, чтобы возникла уголовная ответственность, необходимо, чтобы совершенное действие было принято за преступление в обеих странах. Это же не совпадает с требованиями Женевских Конвенций (речь идет об осуществлении универсальной юрисдикции).

Следует добавить еще то, что законодательство Азербайджанской Республики предусматривает уголовное наказание за нарушение не только «наиболее важных» норм, но и не считающихся таковыми

норм международного гуманитарного права. Помимо этого, в нашей стране были предприняты и другие меры в этом контексте. Так, в основных уставных положениях Вооруженных Сил Азербайджанской Республики отражены такие наиболее важные требования Женевских Конвенций, как правовая регулировка способов и средств ведения военных действий, а также обеспечение защиты раненых, больных, военнопленных и мирного гражданского населения.

Имплементация норм международного гуманитарного права по защите женщин и детей в ходе вооруженных конфликтов в законодательстве Азербайджанской Республики

Разница между внутренним законодательством государства и международным правом заключается в исполнении этих норм со стороны государства, в контроле над их исполнением и предотвращение возникающих в связи с этим нарушений. Как правило, на территории государства существуют механизмы по воплощению в жизнь этих норм, чего нельзя сказать о международной общественности, у которой ограничены средства по реализации своих обязательств. Конечно же, отсутствие этих средств относится также и к международному гуманитарному праву, являющемуся, на сегодняшний день, одной из актуальных сфер международного права.

Одним из лучших средств государств по претворению и воплощению в жизнь международного права является соблюдение основных принципов *pacta sunt servanda*, являющимися одними из основных принципов международного права. По этому принципу, государство-участник не может, ссылаясь на свое внутреннее законодательство, не выполнять правила и процедуры международных договоров. В случае необходимости, государство само должно внести соответствующие изменения в свое законодательство. Невыполнение каких-то мероприятий с целью обеспечения реализации международных договоров считается нарушением в выполнении соответствующих положений договора, что приводит к невыполнению государством международной ответственности.

Обязательства, исходящие из этого принципа, нашли свое отражение в являющейся общей для всех Женевских Конвенций статье

1 и в 80 статье I Дополнительного Протокола. Здесь говорится, что после присоединения стороны должны выполнять и обеспечить выполнение всех обязательств, указанных в этих конвенциях. Если государство присоединилось к международным конвенциям и выполняет требования, указанные в ней, то это говорит о значении и уважении, которое придает данное государство к этим Конвенциям.

Вообще же, когда говорится об имплементации норм международного гуманитарного права, подразумевается реализация целого ряда мероприятий. К этому ряду мероприятий, в первую очередь, необходимо отнести следующие мероприятия:

- распространение норм международного гуманитарного права как среди гражданского населения, так и среди военнослужащих;
- наличие квалифицированного личного состава и определенной структуры по международному гуманитарному праву;
- организация уголовно-правовой борьбы против нарушения норм международного гуманитарного права, а также определения адекватного наказания за такие типы нарушения.

С целью имплементации вышеперечисленных и неперечисленных мероприятий необходимо либо принятие новых нормативно-правовых актов, либо же внесение определенных изменений в существующее законодательство. Изменения и дополнения, которые необходимо будет ввести с целью реализации норм международного гуманитарного права, охватывают разные сферы внутреннего законодательства.

Вообще же при имплементации какого-либо документа, относящегося к международному праву, сразу встает вопрос о взаимоотношении международного и внутригосударственного права. Конечно, ответ на этот вопрос необходимо искать в Конституции этого государства.

Принцип примата международных договоров над внутригосударственным правом, как правило, определяется в Конституции государства, которая обладает самой высокой правовой силой. Наличие этого принципа устраняет все проблемы противоречия, возникающие между нормативно-правовыми актами государства и нормами международных договоров, к которым присоединилось это государство. Помимо этого в случае возникновения противоречий между внутригосу-

дарственным законодательством и международными конвенциями и законами, судебное правительство наделяется правом применения в существующее законодательство положений международных договоров. В случае отсутствия этого принципа невозможна вынужденная реализация международного гуманитарного права. Таким образом, ни одна судебная система не сможет не внедрить, не вынужденно реализовать нормы международного гуманитарного права.

Общая правовая основа по имплементации международно-правовых норм Азербайджанской Республикой определена в Конституции. Азербайджанская Республика выбрала метод инкорпорации в воплощении в жизнь норм международного права. Таким образом, в пункте втором 148 статьи Конституции Азербайджанской Республики отмечается, что международные договора, к которым присоединилась Азербайджанская Республика, являются неотъемлемой частью законодательства государства. В этой статье подразумеваются все международные договора, то есть не только договора между государствами, но также и межправительственные, и межкожужные договора.

Вообще же принятие такого положения управляющими органами государства создает большие возможности для реализации международных договоров, которые составляют основу международного права. При разрешении каких-то споров, возникающих между физическими и юридическими лицами, а также между ними и различными органами государства, заинтересованные стороны могут обращаться к международным договорам, сторонником которых является Азербайджанская Республика.

Также нашло свое отражение и положение, которое занимают международные договора по отношению к национальному праву. В 151 статье Конституции Азербайджанской Республики отмечается, что при возникновении противоречий между нормативно-правовыми актами законодательства (исключая акты, принятые путем референдума или Конституцией Азербайджанской Республики) и межгосударственными договорами, которых придерживается Азербайджанская Республика, необходимо применение статей международных договоров. Но в статье имеются в виду только межгосударственные договора. Правовая сила межправительственных договоров опреде-

лена в III пункте 130 статьи. В соответствии со 151 статьей противоречия, возникающие между международным договором и национальным законом, должны разрешаться на основе принципа *Lex posterior derogate legi priori*, когда международные договора обладают преимуществом над любыми нормативно-правовыми актами, вступившими с силу до или после присоединения к данному международному договору.

Придание такого преимущества международным договорам в Конституции Азербайджанской Республики создает впечатление об определенном примате международного права над Конституцией государства. Но это совсем не так. Так как 151 статья Конституции играет роль устранения противоречий, возникающих между различными статьями международных договоров и нормативно-правовыми актами Азербайджанской Республики. Точнее, международный договор выступает и как договор, и как регулятор конкретной ситуации при применении какого-либо внутригосударственного закона. Внутригосударственное же право, сохраняя свою силу, применяется в ситуациях и случаях невозможности применения международного договора. То есть при возникновении какого-либо сопротивления или несоответствия между международным договором и внутригосударственным законом, судебное управление не имеет право изменять или отменять положения внутригосударственного закона, она может только предложить неприменение этого положения для какого-то конкретного случая.

Статьи 148 и 151 Конституции Азербайджанской Республики разрешают практические вопросы, связанные с проблемами, возникающими во взаимоотношениях международного права и законодательной системы Азербайджанской Республики, а также в вопросах внедрения норм международного права в национальное законодательство. Но, несмотря на это в Конституции Азербайджанской Республики все еще присутствуют кое-какие недостатки в применении норм международного права. Как уже было отмечено, статья 148 Конституции относится только к международным договорам, а статья 151 – только межгосударственным договорам, к которым также присоединилась и Азербайджанская Республика. К сожалению

нию, всеобщие принятые принципы и нормы международного права не включены правовую систему Азербайджанской Республики. Только в 10-й статье о принципах международного права Конституции отмечено, что Азербайджанская Республика устанавливает отношения с другими государствами на основе всеобщих принятых принципов и норм международного права. Из содержания статьи видно, что Азербайджанская Республика устанавливает свои отношения только на основе принципа конкретной правовой нормы и только свои внешние связи. В то время как мы могли бы использовать опыт Российской Федерации и Федеративной Республики Германии. Так в 15 статье Конституции Российской Федерации и 25 статье Конституции Федеративной Республики Германии соответственно показано, что общепринятые принципы и нормы международного права, а также международные договоры являются неотъемлемой частью правовой системы этих государств. Другими словами был определен примат международного права над национальной правовой системой.

Конституция же является одним из путей соотношения взаимодействий международного права с внутригосударственным правом. Конечно же, нельзя ограничиваться только этим.

Другой способ имплементации является инкорпорация международного гуманитарного права в конкретную область законодательной системы Азербайджанской Республики.

Во многих конвенциях, особенно же в Женевских Конвенциях, к которым присоединилась и Азербайджанская Республика, указывается, что принятие государством определенных нормативно-правовых актов является прямой ответственностью государства. Как мы уже отметили выше, общая для Женевских Конвенций 1 статья отмечает, что государства должны взять на себя обязанность по исполнению и обеспечению исполнения статей этих международных договоров. Наряду с этим общим обязательством, Высшие стороны после присоединения к договорам, взяли на себя обязательство принять определенные законы о применении и обеспечении выполнения этих договоров. Помимо этого, в Конвенциях дана также некоторая информация о том, в какой законодательной сфере должны

быть приняты эти законы. Как пример можно привести статью 49 I Конвенции. В Конвенции отмечается, что государство обязано принять необходимые законодательные акты, которые правильно определили бы уголовную ответственность лицам, нарушившим или приказавшим нарушить статьи данной Конвенции. Такое же обязательство указано в 50 статье II, 129 статье III и 146 статье IV Конвенций.

В каждой Конвенции также дан конкретный список «серьезных нарушений». Охарактеризованные как «серьезные нарушения» преступления известны в современном международном праве под названием «военные преступления». Они также отражены в Уставе Трибуналов Югославии и Руанды, а также в Уставе Международного Уголовного суда (Римский Статут), подготовленном Комиссией ООН по Международному Праву.

Ныне действующий Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики был утвержден 30 декабря 1999 года и вступил в силу 1 сентября 2000 года. В момент присоединения Азербайджанской Республики к Женевским Конвенциям в 1993 году в уголовном законодательстве республики действовал Уголовный Кодекс, принятый еще в 1960 году и просуществовавший до 1999 года. Уместно было бы напомнить, что бывший СССР ратифицировал все четыре Конвенции еще в 1954 году. Естественно, Уголовный Кодекс Азербайджанской ССР от 1960 года был прототипом Уголовного Кодекса СССР, также принятого в 1960 году.

Уголовный Кодекс 1960 года неадекватно отражал положения Женевских Конвенций и не соответствовал им. Но, несмотря на это, какие-то общие обязательства международного гуманитарного права все же трансформировались в национальное законодательство. Несмотря на список 30 «военных преступлений» Уголовного Кодекса, среди них только 5 тем или иным образом отражали нормы международного гуманитарного права. Это были следующие статьи: уголовные действия военнослужащих – статья 260; военное грабительство, а также применение насилия по отношению к населению в районе военной операции (за эти преступления назначалось от 3-х до 10 лет заключения, а иногда и смертная казнь) – соответственно статьи 261

и 262; плохое обращение с военнопленными (за это преступление назначалось до трех лет лишения свободы) – статья 263; незаконное использование и злоупотребление такими знаками как Красный Крест и Красный Полумесяц (наказывалось годом лишения свободы) – статья 264.

Эти статьи предусматривали уголовно-правовые санкции только лишь за небольшую часть «серьезных нарушений» и «военных преступлений», указанных в Женевских Конвенциях и других вышеназванных международных документах.

Естественно, что уголовное законодательство Азербайджанской Республики имеет очень много преимуществ в сравнении с предыдущим законодательством по имплементации норм международного гуманитарного права. Так, в 1999 году в уголовное законодательство Азербайджанской Республики отдельной главой под названием «Преступления против мира и человечества» был внесен список большинства преступлений, указанных в проекте Кодекса о преступлениях против мира и цивилизации, принятом на 43-й Генеральной Ассамблеи ООН. Наравне с этим, очень большое значение имеет также содержание 17 главы. В этой главе под названием «Военные преступления» нашли свое отражение преступления, указанные в проекте Кодекса «Преступления против мира и цивилизации», а также в Уставе Международного Уголовного Права, которые составляют лишь одну, но самую опасную и серьезную часть военных преступлений. Следует отметить, что эти два документа дают наиболее полную и правильную оценку уголовных преступлений международным правом. Несмотря на утверждение всего лишь 6 статей в главе «военные преступления» Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики, в каждой главе и положении этих статей, а особенно в статьях 115, 116, 117, отражаются формы нарушения норм международного гуманитарного права и наказания за эти нарушения. В этих статьях произведено очень широкое обобщение. В соответствии с этим такое же обобщение было произведено и в статье 119 Уголовного Кодекса. Таким образом, на основе этой статьи определяется уголовное наказание за злоупотребление такими знаками, как знаки Красного Креста или Красного Полумесяца, а также злоупотребление белым флагом и флагом ООН, его знака-

ми и одеждой и другими отличительными знаками, утвержденными и защищенными Женевскими Конвенциями 1949 года.

Несмотря на все это, мы также должны отметить, что в Уголовном Кодексе Азербайджанской Республики имеются небольшие недостатки, связанные с военными преступлениями. Так было бы наиболее правильным внесение в Уголовный Кодекс страны некоторых положений, которые соответствовали бы позиции государства и ситуации в оккупированных территориях. В этих статьях необходимо также определить наказания за преступления в таких сферах, как религия, образование, культура, наука, а также указать наказания за такие преступления, как разрушение или умышленное уничтожение исторических, научных и культурных памятников.

Помимо этого, отсутствие какого-либо научного объяснения в контекстах таких преступлений расценивается как недостаток.

Если мы обратим внимание на Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики, то заметим, что система преступлений против мира и человечества, указанная в уголовном законодательстве республики, не совпадает с системой международных преступлений, утвержденных в международных договорах. В такой ситуации не мала роль факта самостоятельности национальных уголовных правовых норм в отношении норм международного гуманитарного права. Но главная причина этого заключается в том, что, несмотря на построение Азербайджанской Республикой системы военных преступлений против мира и человечества, ссылаясь на всеобщие принятые принципы и нормы международного права, она не считает эти принципы и нормы основной частью своего уголовного законодательства. То есть законодательство Азербайджанской Республики не предоставляет прямую правовую силу общепринятым принципам и нормам международного гуманитарного права на территории Азербайджана. Это говорит о том, что правовой орган, принимающий решения о придании или непридании данному преступлению содержания преступления против мира и человечества, ссылается не на международно-правовые акты, разрешающие подобные ситуации, а на указания Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики. В 1.2 статье Уголовного Кодекса указывается, что он составлен на ос-

нове Конституции Азербайджанской Республики, а также на основе общепринятых принципов и норм международного гуманитарного права. Несмотря на это, из-за инкорпорации только лишь определенной и конкретной части международного гуманитарного права в законодательство государства судебный орган, при разрешении каких-либо проблем посредством Уголовного Кодекса, будет сталкиваться не с противоречиями, возникающими между внутренним законом и международным договором, а с пробелами, существующими в самом законодательстве. При столкновении с такой ситуацией судебный орган, обратившись к Женевским Конвенциям о защите жертв войны от 1949 года, может квалифицировать это преступление как «серьезное нарушение». Но когда дело дойдет до определения уголовного наказания, естественно, что суд не сможет воспользоваться этими конвенциями.

Самый легкий путь в предотвращении образования такой ситуации это обеспечить ссылку судей на международные договора при поиске ими элементов военных преступлений, посредством внесения изменений в Уголовный Кодекс. Суд, определивший правовое нарушение таким способом, дальше может обратиться к Уголовному Кодексу для определения наказания за это преступление. В результате, такое исправление может стать эффективным методом внедрения элементов уголовных преступлений соответствующих международных договоров в законодательство государства.

Уголовное законодательство Азербайджанской Республики, куда должны внедриться нормы международного гуманитарного права, является лишь одной из сфер внутреннего законодательства. Естественно, что предотвращение всех нарушений норм международного гуманитарного права, происходящих во время войны невозможно только посредством определения наказания по этому нарушению. Для предотвращения возникновения таких нарушений необходимо проведения определенных мероприятий в мирное время. Естественно, что проведение таких мероприятий более целесообразно среди военнослужащих, которые являются непосредственными участниками внутренних и международных вооруженных конфликтов.

Женевские Конвенции, участником которых является и Азербайд-

жанская Республика, ставят обязательство по распространению и внедрению определенных законов и мероприятий против нарушения норм этих Конвенций не только в уголовном законодательстве, но и в других сферах национального законодательства. Как пример мы можем привести 47 статью I Женевской Конвенции. В этой статье говорится, что Высшие стороны обязаны взять на себя обязательство по широкому распространению, обучению текста Конвенции, а также внедрению этих знаний в военные и по возможности в гражданские учебные программы как в мирное, так и военное время. Такого же типа обязательства указаны в 48 статье II, 127 статье III и 144 статье IV Женевских Конвенций.

На основе Уголовного Кодекса 1999 года и других нормативно-правовых актов законодательства Азербайджана обязательством о соблюдении норм международного гуманитарного права наделяются личный состав Вооруженных Сил, Пограничных Сил, а также Внутренние Войска Министерства Внутренних дел и другие подобные структуры.

Эти обязательства были достаточно конкретизированы в Уставе Внутренних Служб Вооруженных Сил Азербайджанской Республики, принятом в 1994 году. В 1 части 4 статьи Устава говорится, что военнослужащий должен выучить и соблюдать международные правила ведения военных операций, обращения с ранеными, больными, с людьми, потерпевшими кораблекрушение, а также с гражданским населением и военнопленными на поле битвы.

В отличие от Устава Внутренних Служб Вооруженных Сил, нормативно-правовые акты, действующие в сфере военного законодательства, иногда неадекватно отражают обязательства по имплементации норм международного гуманитарного права. К этому ряду можно добавить Закон 1993 года «О Вооруженных Силах Азербайджанской Республики», Закон 1994 года «О статусе Внутренних Войск», а также Закон Азербайджанской Республики «О статусе военнослужащих». Ни в одном из этих законов не указано обязательство по соблюдению военнослужащими ни норм международного гуманитарного права, ни вообще международного права. Только лишь в 16 пункте 5 статьи, под названием «Права Пограничников» Закона Азербайджанской Республики от 1994 года «О Правах Пограничных

Сил», отмечается, что пограничные войска, при осуществлении ими защиты государственных границ, имеют право проводить мероприятия на основе всеобщих принятых принципов и норм международного права.

Но наравне с этим, в военном законодательстве Азербайджанской Республики существует нормативно-правовой акт, который в полной степени отражает все обязательства, указанные в III и IV Женевских Конвенциях. Это Закон Азербайджанской Республики от 1995 года «О защите гражданского населения и прав военнопленных». Преамбула Закона требует еще большего внимания. Здесь говорится, что Закон принимается посредством утверждения Азербайджанской Республикой обеспечений механизмов по гуманному обращению с людьми, по принятию государственных гарантий по уважению личности, по защите гражданского населения, попавшего по неопределенным причинам на поле битвы, и по защите прав военнопленных.

В этом Законе проводится такое же обобщение, какое было проведено в Уголовном Кодексе. Если сказать точнее, все обязательства, исходящие из двух достаточно объемных Женевских Конвенций 1949 года о «Правилах обращения с военнопленными и о защите гражданского населения во время войны», были обобщены и собраны в один нормативно-правовой акт.

Несмотря на вышесказанное, этот Закон должен расцениваться как очень важное достижение законодательства Азербайджанской Республики, так как этот акт возлагает на Вооруженные Силы Азербайджанской Республики обязательства по правильному обращению с военнопленными и по защите гражданского населения во время военных действий. Помимо этого, 17 и 21 статьи этого закона обосновывают запрещенные действия против военнопленных, указанные в III, и против гражданского населения, указанные в IV Женевских Конвенциях. Указанные в 9 статье III и в 10 статье IV Конвенции некоторые аспекты деятельности МККК также нашли свое отражение в статьях этого Закона.

Помимо всего этого, Закон также предусматривает создание Государственного Комитета о личностях, пропавших без вести и попав-

ших в плен, а также Пункта уведомления и обмена для отправки тел погибших и лиц с острой необходимостью.

В последней статье Закона отмечается, что в случае возникновения противоречий между этим законом и международными договорами, сторонником которых является Азербайджанская Республика, преимущество будет отдаваться международным договорам. Удачным шагом Конвенции считается ссылка ее на клаузулу Ф.Мартенса о защите гражданских лиц и прав военнопленных, основываясь на принципы международного права, традиции цивилизации, законы человечества и господство общественной совести.

В имплементации норм международного гуманитарного права важная роль принадлежит национальному законодательству, а затем судам. Несмотря на провозглашение рядом государств международного права частью внутригосударственного, часто происходят случаи, когда возникают определенные проблемы при применении судьями международных договоров, сторонниками которых являются их государства, для разрешения какой-либо ситуации. С этой точки зрения международные договора подразделяются на самоисполняемые и несамоисполняемые. Практика ряда государств показала, что многие международные договора несамоисполняемые, и поэтому требуют применение дополнительных государственных актов. Однако большинство норм международного гуманитарного права самоисполняемы. То есть для их применения не требуется проведение каких-либо дополнительных мероприятий.

В законодательных системах некоторых государств – России, Нидерландах, Франции – закреплена ряд статей, в которых указываются случаи, где необходимо применить тот или иной международный договор. Если же обратиться внимание на законодательство Азербайджанской Республики, то нужно отметить, что ни в Законе 1995 года «О заключении, исполнении и расторжении международных договоров Азербайджанской Республики», ни в Законе 1997 года «О Судах и судьях» такая информация не дана. Только лишь в 3 части 4 статьи Закона «О Судах и судьях» имеется положение о том, что «при рассмотрении дела, судьи Азербайджанской Республики должны придерживаться содержания международных договоров». Но, как видно

из статьи, здесь не дана конкретная информация о случаях применения международных договоров.

Однако, несмотря на это, определенная информация по этому вопросу дана в Решении №1 Пленума Верховного Суда от 10 марта 2000 года под названием «О деятельности судей во время производства справедливого осуждения по вопросам защиты прав и свобод человека». В этом Законе показано, что внимание «судей должен быть направлено на обеспечение прав и свобод человека, являющихся высшей целью Конституции Азербайджанской Республики, а также беспрекословное выполнение обязательств, исходящих из статей международных договоров. При принятии законов суды (судьи) государства должны непосредственно ссылаться на международные договора».

Но ни до, ни после принятия этого решения, в указах и приказах высших судебных инстанций Азербайджанской Республики не имеются ссылки на какие-либо международные договора, отражающие в себе нормы международного гуманитарного права. Не буду комментировать это, но факт остается фактом.

Нарушения норм международного гуманитарного права в период вооруженного конфликта в Нагорно-Карабахском регионе Азербайджанской Республики

В данной главе мы попытаемся рассмотреть этапы эскалации армяно-азербайджанского конфликта, определившие в обширном регионе наиболее характерные контуры нынешнего кризиса международного гуманитарного права. К сожалению, в очередной раз приходится констатировать декларативность основных принципов Женевских Конвенций 1977 года и полное отсутствие устойчивых механизмов по их соблюдению. В этой связи нами будет использован документ Хельсинки Вотч «Кровопротитие на Кавказе. Эскалация вооруженного конфликта в Нагорном Карабахе. Сентябрь 1992 год» в качестве наиболее нейтрального.

На сентябрь 1992 года Верховный Комиссариат ООН по беженцам UNCHR и другие организации ООН рассмотрели вопрос о присутствии в регионе на постоянной основе Комиссии, целью которой было бы уменьшение страданий людей и защита беженцев. Во всяком

случае, об этом официально было заявлено Олдридж Андресеном, старшим сотрудником Европейского Бюро этой организации в Женеве. Но как показала история, данная структура ООН так и не была создана. Кстати, и Азербайджан, и Армения постоянно призывали ООН к посредническому вмешательству в конфликт. ООН организовала три миссии по сбору фактов в регионе. Заключение первых двух миссий, проведенных с 16 по 21 марта 1992 года и с 21 по 28 мая 1992 года, по понятным причинам были конфиденциальными. Третья миссия была направлена для расследования заявления Азербайджана о применении Арменией химического оружия. ООН не выдвинула предложения о размещении в Нагорном Карабахе миротворческих сил, а также об активизации участия организации в процессе переговоров. Возглавлявший ООН в то время Бутрос Гали охарактеризовал позицию ООН по карабахскому вопросу следующим образом: «Принцип состоит в поощрении децентрализации миротворческих усилий. Мы хотели бы поощрить различные региональные организации принять в этом участие... В случае, если в рамках усилий региональных организаций не удастся найти решения спорных вопросов, мы могли бы обратиться к Совету Безопасности».

В этой связи в вышеуказанном документе Human Rights Watch отмечалось, что «ко времени написания нашего Доклада каких-либо шагов в направлении посредничества со стороны ООН не было предпринято, несмотря на тупик в переговорах в Риме и продолжающуюся эскалацию конфликта».

Нарастание насилия в Нагорном Карабахе, приводившее к массовым жертвам среди гражданского мирного населения, декларативно осуждалось американской администрацией Дж.Буша-старшего, призывавшей стороны уважать «Соглашение о прекращении огня». Однако, как подчеркивается в Документе Human Rights Watch, «администрация не демонстрирует желания ясно заявить о своей точке зрения по участию Армении в военных действиях в Нагорном Карабахе и не делает какого-либо заявления по поводу конкретного нарушения гуманитарного права с обеих сторон».

Ко времени написания этого доклада каких-либо шагов в направлении посредничества ООН не было предпринято, несмотря на ту-

пик на переговорах в Риме и продолжающуюся эскалацию конфликта. Администрация президента Буша неоднократно осуждала насилие в Нагорном Карабахе, призывала участников конфликта к сотрудничеству в рамках посреднических усилий СБСЕ и призывала их уважать соглашения о прекращении огня. Администрация не демонстрировала желания ясно заявить о своей точке зрения по поводу участия Армении в военных действиях в Нагорном Карабахе и не делала заявлений по поводу конкретных нарушений гуманитарного права какой-либо из сторон.

Насилие в отношении гражданских лиц, наказания без суда и следствия, уничтожение гражданского имущества, грабежи, принуждение к эвакуации гражданского населения, - эти и другие преступления со стороны Армении можно было наблюдать в зоне конфликта.

К зиме 1991–1992 гг. проявилась определенная система в характере нападений на деревни и злоупотреблений в отношении гражданского населения. Эти злоупотребления отличаются вопиющими нарушениями норм обычного права, определяемыми Общей статьей 3 Женевских Конвенций 1949 года, II Дополнительным Протоколом 1977 года и Резолюцией 2444 Генеральной Ассамблеи ООН. Армянские вооруженные силы захватывали деревни, населенные азербайджанцами, ссылаясь на необходимость прекратить ракетные атаки на места дислокации армянских сил. В ходе боевых действий они уничтожали невооруженных мирных жителей, остававшихся в деревне или пытавшихся убежать, грабили и поджигали их дома, а также, что очень существенно, не давали им возможности вернуться в свои дома.

«В ночь с 25 на 26 февраля 1992 года армянские силы захватили город Ходжалы, расположенный примерно в десяти милях от Степанакерта (Ханкенди – *авт*). Часть жителей вместе с отступающими подразделениями азербайджанской милиции и сил самообороны покинула город, стремясь пересечь границу и выйти к Агдаму, но натолкнулась на армянские позиции и была обстреляна. Азербайджанское правительство проводило два расследования этих событий: одно из них – специальной парламентской комиссией, а другое – прокуратурой. Кроме этого, правозащитный центр «Мемориал», известная

российская неправительственная организация, провела независимое расследование этого события в марте 1992 года».

«По сведениям, полученным от представителей прокуратуры Азербайджана», – отмечается в документе, – «до эскалации конфликта в Нагорном Карабахе в Ходжалы проживали около 6000 человек; точная цифра на февраль неизвестна, поскольку некоторые жители могли покинуть город раньше. В 1988 году в Ходжалы проживали всего 2000 человек, и этот населенный пункт имел статус села; население увеличивалось по мере того, как сюда переселялись азербайджанские беженцы из Армении. Правительство Азербайджана также разместило в Ходжалы несколько сот турок-месхетинцев, бежавших от преследований в Центральной Азии. Наконец, многие азербайджанцы устремились сюда из других частей Азербайджана, особенно из Степанакерта, и это переселение продолжалось после того, как армянские силы опустошили ряд деревень зимой 1991–1992 гг. Населенный пункт получил от правительства Азербайджана статус города только в декабре 1991 года и после Шуши стал вторым по количеству населения азербайджанским городом в Нагорном Карабахе».

«Единственный аэропорт в Карабахе был расположен в Ходжалы. По меньшей мере, с 1990 года в Ходжалы было размещено подразделение ОМОН азербайджанской милиции, главным образом, с целью защиты города и аэропорта. Точное количество военнослужащих подразделения неизвестно».

По словам почти всех 22 свидетелей событий в Ходжалы, давших интервью Хельсинки Вотч, город обстреливался почти ежедневно в течение зимы 1991–1992 гг. и население успело привыкнуть проводить ночи в подвалах.

Люди покидали город отдельными группами, среди хаоса и паники, большей частью без вещей и теплой одежды. В результате сотни людей пострадали, многие погибли также от сильного мороза.

Большинство жителей Ходжалы уходило по дороге, которая привела их сначала к переправе через неглубокую реку, затем в горы и, уже к рассвету, вывела на открытое поле недалеко от села Нахичеваник, которое находилось тогда в руках армян. Именно здесь они попали под

наиболее интенсивный обстрел. Другая часть жителей ушла по нескольким дорогам, которые вывели их прямо к Шелли, азербайджанскому селу недалеко от Агдама. Большое число выживших долго бродили по лесам, прежде чем вышли к окрестностям Агдама.

Свидетели и пострадавшие от обстрела у Нахичеваника называли разные цифры тех, кто попал под обстрел, и рассказывали о том, как они получили свои ранения.

Начиная с 27 февраля, азербайджанские спасатели на вертолетах пытались вывезти тела погибших и помочь раненым. Некоторые из спасателей были одеты в форму защитного цвета и постоянно попадали под пули армян. Члены первой группы спасателей, которых сопровождал французский журналист, сообщали, что некоторые тела были скальпированы или изувечены. Один из участников снял спасательную операцию на видеоленту.

В Документе Хельсинки Вотч отмечается, что «согласно показаниям Айдына Расулова, более трехсот тел со следами насильственной смерти было представлено на медицинскую экспертизу. В то время, когда представители Хельсинки Вотч находились в Баку, результаты экспертизы еще не были готовы, и следственная группа была еще занята проследованием тех случаев, когда тела погибших жителей Ходжалы забирались их родственниками из Агдама в первые дни после трагедии. По данным, предоставленным ранее азербайджанской стороной и группой из общества «Мемориал», количество погибших от пуль, осколков и других ран достигло 181 (130 мужчин, 38 женщин и 13 детей). Кроме того, неустановленное количество людей погибли от обморожения. Представителям Хельсинки Вотч стало известно, что 213 жертв Ходжалы были похоронены в Агдаме. Некоторые из погибших, доставленных в походный госпиталь в Агдаме, были идентифицированы как участники боевых действий. Многие тела погибших мужчин было невозможно идентифицировать, и они на тот момент не были отнесены ни к числу гражданских лиц, ни к числу участников боевых действий».

Также стало известно, что из того количества погибших, которые были представлены на экспертизу, у 33 были сняты скальпы, отрезаны части тела или они были каким-то другим образом изувечены. 180 человек из Ходжалы, по сообщениям, пропали без вести.

Как отмечается в Приложении V Документа, «гражданское население и отдельные гражданские лица не являются законными объектами нападения в любом вооруженном конфликте. Противоборствующие стороны соответственно должны всегда различать гражданских лиц и участников боевых действий и атаковать только последних. Более того, стороны не должны использовать гражданское население для прикрытия военных целей от нападений или для прикрытия военных операций, включая отступление».

Хотя отступающие участники боевых действий и та часть гражданского населения, которая принимает на себя роль участников, являются законными объектами нападения в ходе конфликта, атакующая сторона обязана принимать все меры предосторожности для предотвращения или минимизации жертв среди гражданских лиц. В частности, нападающая сторона должна приостановить атаку, если становится ясно, что она приведет к такому количеству жертв среди мирного населения, которое является чрезмерным в сопоставлении с конкретным и непосредственным ожидаемым военным выигрышем.

В ходе конфликта в Нагорном Карабахе армянскими вооруженными формированиями были нарушены фундаментальные законы гуманитарного права. Как отмечается в Документе Human Rights Watch, «кроме неспецифированной природы нарушений, ненаправленных на конкретные объекты, нападения свидетельствуют о следующих нарушениях: казни без суда и следствия, умышленное терроризирование гражданского населения, преднамеренный выбор в качестве целей лиц, не принимающих участие в боевых действиях, уничтожение гражданского имущества, неоправданное военной необходимостью, а также мародерство, лишение воды, как способ ведения боевых действий, злоупотребление против медицинского персонала и его транспортных средств, избиение, пытки».

Несколько подробнее хотелось бы остановиться на некоторых выше-названных грубых нарушениях международного гуманитарного права.

Международная противоправность преступлений против женщин и детей в период вооруженного конфликта в Нагорном Карабахе

Согласно материалам Государственной Комиссии Азербайджанской Республики по делам военнопленных, заложников и пропавших без вести граждан армянская сторона грубо попирает основополагающие требования по правам человека Женевской Конвенции 1949 года «О защите жертв войн», а также Дополнительных Протоколов от 1977 года. Массовое истребление мирного населения, взятие заложников и применение к ним пыток, унижения человеческого достоинства, шантаж, угроза, а также превращение людей в объекты купли-продажи, – являются неопровержимыми фактами нарушения всех норм международного права.

Так, во время армянской оккупации на Горадизском шоссе Физулинского района армянские боевики пленили 29 женщин и детей, которых расстреляли после жестоких мучений. В так называемом месте «туннель» (Кяльбаджарский район) изуродованные трупы были погружены армянами на грузовики, облиты бензином и сожжены.

Вернувшиеся из армянского плена, а также документы судебно-медицинской экспертизы, произведенной над некоторыми трупами, свидетельствуют, что мирные жители, попавшие в плен к армянам, подвергались невероятным пыткам, мучениям и варварскому отношению. К примеру, после осмотра тел ряда погибших женщин выяснилось, что армянские боевики им выкалывали глаза, отрезали груди, вырывали золотые зубы. А одну из них, подвергнув жесточайшим пыткам, армянские головорезы разрубили топором на несколько частей.

Остановимся подробнее на фактах.

Во время оккупации армянскими бандитскими формированиями города Шуша, 15-летняя Мамедова Назакет Исрафил кызы вместе с отцом была взята в заложники. В течение долгого периода, на глазах у Назакет армяне унижали, оскорбляли и подвергали жестоким мучениям ее отца. Они отрезали ему ухо, прижгли раскалённым железом тело, пытали. После долгих мучений армянские боевики отпустили отца Назакет, ставшего к тому времени инвалидом. А ее оставили заложницей на несколько месяцев, в течение которых подвергали невероятным унижениям. Бесконечно шантажируя родителей Назакет, армяне в конце концов в апреле 1993 года продали ребёнка своей же семье за 4 млн. российских рублей.

В армянском лагере для пленных в Аскеранском районе содержались большое число гражданских лиц. Главным образом пленных держали в маленьких душных камерах, где можно было только стоять. Людей подвергали невыносимым пыткам ради потехи. Среди пленных было много женщин и детей.

Согласно материалам Государственной Комиссии Азербайджанской Республики по делам военнопленных, заложников и пропавших без вести граждан, Республика Армения грубо попирает все нормы международного права, а также грубо нарушает требования Женевской Конвенции «О защите жертв войны» от 12 августа 1949 года. Массовая гибель мирного населения во время военной агрессии Армении против Азербайджана, применение по отношению к гражданам Азербайджана, содержащимся в плену в Республике Армении и на оккупированной армянами территории Нагорного Карабаха Азербайджанской Республики, чудовищных истязаний и нравственных пыток, доведение их до самоубийства бесчеловечным обращением и систематическим унижением их человеческого достоинства, хладнокровное убийство или гибель в результате пыток наглядно доказывает все сказанное нами.

Международными экспертами был рассмотрен вопрос о применении армянскими вооруженными силами такого способа ведения боевых действий как лишение воды.

Согласно Докладу Human Rights Watch, женщин и детей из азербайджанского города Шуша начали эвакуировать в начале февраля 1992 года. При этом, согласно показаниям бывших жителей города, обстрел Шуши со стороны армянских вооруженных сил был либо неприцельным, либо преднамеренно направленным против гражданских объектов. С целью вынудить жителей города покинуть его, армяне отрезали водопровод у деревни Набелар и электрический кабель, проходящий через Дашалты. По свидетельству 21-летней Г.Гасановой, ее семье и соседям пришлось покинуть город, поскольку не было воды и отопления. Согласно статье 14 Протокола 2, «запрещается обрекать гражданское население на голод как способ ведения боевых действий». Этот запрет распространяется на нападение или разрушение источников питьевой воды и других запасов, необ-

ходимых для выживания гражданского населения. Запрет относится к категории фундаментальных, и его рассматривают как норму обычного права.

Следует отметить и тот факт, что, согласно сообщениям представителей Хельсинки Вотч, армяне в азербайджанском селении Керкиджахан, главным образом, старались обстреливать больницу. Операционная больницы была разрушена в феврале 1992 года, также были разрушены стены некоторых палат. При этом особо в отчете отмечалось, что окна палат выходили на Шушакенд, где жили армяне. В разделе Доклада «Агдам» указывается, что 11 апреля в 4 часа дня снаряд, выпущенный из РПГ, взорвался в доме Севиль Пашаевой, расположенном в лесу, недалеко от Агдама. От взрыва ранило в голову ее годовалого сына Сеймура. По словам лечащих врачей, давших интервью Хельсинки Вотч, в военном госпитале Агдама Н.Пашаева, державшая сына на руках, получила ранения в ноги.

Обычное право, зафиксированное в статье 11 Протокола 2, в частности, гарантирует защиту медицинскому персоналу и медицинским транспортным средствам от вооруженного нападения. Согласно статье 12, выдвигается требование, чтобы на таких транспортных средствах имелись знаки Красного Креста и Красного Полумесяца.

Неспецифизированные атаки, выбор гражданских объектов в качестве целей, анализ фактов и событий, связанных с конфликтом в Нагорном Карабахе и других оккупированных азербайджанских территориях, дает основание утверждать, что армянские вооруженные силы не соблюдали правила пропорциональности и не предпринимали необходимые предупредительные меры при проведении нападений для того, чтобы избежать или хотя бы минимизировать побочные жертвы среди гражданского населения, а также ущерб, наносимый невоенным объектам. Более того, налицо демонстративное нарушение данных обязательных правовых ограничений при проведении военных карательных операций.

Материалы, находящиеся в распоряжении Государственной Комиссии Азербайджанской Республики по делам военнопленных, заложников и пропавших без вести граждан, доказывают, что армянская сторона проводит целенаправленную политику геноцида против граждан Азербайджана, взятых в плен и в заложники.

Сотни граждан Азербайджана, в том числе дети, женщины и старики, будучи в армянском плену, стали жертвами невыносимых пыток. Многочисленные факты указывают на то, что к пленным и заложникам применялись пытки - их зверски избивали, намеренно калечили, выжигали на теле клеймо в форме креста, выдирали ногти и зубы, сыпали соль на раны, до смерти избивали резиновыми и железным дубинками.

Преступление против мирных граждан Азербайджана в городе Ходжалы армянских бандитских формирований при поддержке 366-го российского полка квалифицируется как убийство. Даже допуская, что некоторые из гражданских сил оказали вооруженное сопротивление, наиболее фундаментальными законами международного гуманитарного права, зафиксированными в Общей статье 3 и статье 4 Протокола 2, абсолютно запрещено плохое обращение и тем более огонь по безоружным и раненым людям, независимо от того, участвовали ли они в конкретных боевых действиях. Казнь без суда и следствия гражданских и военных лиц, бежавших из Ходжалы, необходимо рассматривать как преднамеренное убийство. Следует отметить, что зарубежные средства массовой информации засвидетельствовали факт геноцида, учиненного армянскими террористическими и бандитскими формированиями в городе Ходжалы.

Массовая казнь, в основе которой лежит только этнический фактор, определяется понятием «геноцид». По факту Ходжалинской трагедии по исследованиям Института по правам человека НАНА был разработан правовой документ по юридической оценке произошедшей трагедии.

Согласно результатам правового анализа Экспертного Совета Института по правам человека Национальной Академии Наук Азербайджана, вышеуказанные трагические события трактуются в международном праве как геноцид. Напомним, что юридическое значение понятия «геноцид» определено Конвенцией «О предупреждении преступления геноцида и наказании за него», принятой резолюцией 260 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1948 года и означает следующие действия с намерением полного или частичного уничтожения какой-либо национальной, этнической, расовой или религиоз-

ной группы как таковой: убийство членов такой группы; причинение серьезных телесных повреждений или умственного расстройства членам такой группы; предумышленное создание для какой-либо группы таких жизненных условий, которые рассчитаны на ее полное или частичное физическое уничтожение; меры, рассчитанные на предотвращение деторождения в среде такой группы; насильственная передача детей из одной человеческой группы в другую.

Расстрел из автоматов, пулеметов и других видов оружия азербайджанского гражданского населения, пытающегося спастись, из предварительно предусмотренных засад доказывает намерение геноцида. Акт геноцида обязательно должен быть направлен против национальной, этнической, расовой или религиозной группы. То есть действия, направленные против другой группы, например, политической или социальной, не могут быть квалифицированы как геноцид.

Нижеследующие правовые документы позволяют квалифицировать ходжалинские события на основании международного права как акт преступления геноцида: 1) Конвенция «О предупреждении преступления геноцида и наказании за него», принятая резолюцией 260 А (III) Генеральной Ассамблеей ООН от 9 декабря 1948 года; 2) Устав Нюрнбергского Военного Трибунала (хотя в Уставе отсутствует прямая ссылка на преступление геноцида, действия, составляющие геноцид, квалифицированы в нем как преступления против человечества и военные преступления); 3) Устав Международного Уголовного Трибунала по Югославии (ст. 4); 4) Устав Международного Уголовного Трибунала по Руанде (ст. 1); 5) Статут Международного Уголовного Суда (ст. 6); 6) Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики (ст. 103); 7) Указ Президента Азербайджанской Республики «О геноциде азербайджанцев» от 26 марта 1998 года.

В Документе Human Rights Watch отмечается, что правительство Республики Армения заявляет о своем неучастии в вооруженном конфликте. Тем не менее оно определенно оказывает важную материальную и моральную поддержку Нагорному Карабаху. В то время как армянское правительство не признает факт направления им в регион военной помощи, Хельсинки Вотч, согласно полученной информации, констатировала факты поступления вооружения сво-

бодным потоком в Нагорный Карабах из Армении. Напомним, что правительство Армении выступает в интересах Нагорного Карабаха на международных переговорах по конфликту. В этой связи Парламент Армении принял решение, запрещающее Армении подписывать какие-либо соглашения, признающие Нагорный Карабах азербайджанской территорией.

Азербайджанская Республика присоединилась ко всем основным международным соглашениям в области международного гуманитарного права, в том числе к Женевским Конвенциям 1949 года и Дополнительным Протоколам 1977 года. Республика ратифицировала также Факультативные Протоколы Конвенции ООН о правах ребенка. Тем самым она обязалась имплементировать нормы международного гуманитарного права в национальное законодательство.

В Законе Азербайджанской Республики «О правах ребенка» статья 37 обеспечивает защиту детей в период вооруженных конфликтов, а статья 39 предусматривает защиту прав детей-беженцев: дети-беженцы, лишившиеся жилья и личного имущества в результате военных действий, вооруженных конфликтов на национальной или иной почве, имеют право на защиту своих интересов. Государственные органы охраны детства принимают меры для розыска родителей или родственников ребенка, оказывают материальную, медицинскую и иную помощь, при необходимости помещают в лечебные профилактории, детские интернаты.

Анализ национального законодательства Азербайджана показывает, что предпринятые шаги по имплементации международного гуманитарного права в области защиты детей в период вооруженных конфликтов, в целом, соответствуют признанным нормам в этой сфере. Однако, увы, не только законодательная база формирует реалии сегодняшнего времени.

Агрессия, иностранная оккупация, этнические и другие конфликты охватили многие уголки мира и представляют серьезную угрозу настоящему и будущему подрастающего поколения. Главной угрозой сегодня мирному сосуществованию стал терроризм, принявший глобальный характер. Терроризм приобрел новые формы и возможности в связи с развитием информационных, экономических и финансо-

вых связей, расширением миграционных потоков и ослаблением контроля над пересечением границ.

В последние десятилетия терроризм интернационализировался, появились международные и транснациональные группировки, возникла связь и взаимодействие между некоторыми террористическими организациями. Наиболее опасным это явление становится тогда, когда оно инициируется, создается и поддерживается государственными режимами, особенно диктаторского, националистического, сепаратистского и подобных им типов. Так, в Армении терроризм стал государственной политикой, а высшие государственные лица причастны к организации террористических актов и на территории республики и за ее пределами. Согласно фактам, именно таким способом были реализованы территориальные претензии Армении к Азербайджану в конце 80-х – начале 90-х годов XX века. Осознавая международно-правовые последствия объявления войны, Армения перешла к скрытой агрессии путем политики государственного терроризма, оккупировала 20% территории Азербайджана с применением вооруженных сил и формирований наемников, резкой активизацией террористических организаций против Азербайджанской Республики с целью насильственного отторжения части ее исторической территории. Следует также отметить, что прежде существовала более определенная линия между войной и терроризмом. Сейчас усилиями и стараниями идеологов и практиков террора она становится все более условной. Это подтверждается и многолетними событиями в зоне армяно-азербайджанского конфликта.

Правовое объяснение проблемы вооруженного конфликта в Нагорном Карабахе дано в документе Экспертного Совета Института по правам человека НАНА «Терроризм как составная часть государственной политики Республики Армения», разработанного 10 марта 2001 года. В документе, в частности отмечается:

«...В Нагорном Карабахе борющиеся за «самоопределение» ставят требования создания самостоятельного государственного устройства. Следует отметить, что стремятся к «самоопределению» армяне Нагорного Карабаха, имеющие этническую государственность.

По поводу Нагорного Карабаха Армения издавна предъявляла

свои территориальные претензии к Азербайджану. Осознавая международно-правовые запреты ведения открытой войны, Армения перешла к скрытой агрессии путем политики государственного терроризма. Поддерживая сепаратистские действия преступных групп, Постановлением Верховного Совета Армянской ССР от 15 июня 1988 года Армения признала автономную область Азербайджанской ССР в составе Армянской ССР (кстати, это решение нынешним парламентом Армянской Республики до сегодняшнего дня не отменено). Грубое нарушение Арменией принципов международного права сопровождалось действиями по поддержке террористических актов».

Следует отметить, что политика государственного терроризма осуждается международным сообществом. Генеральная Ассамблея ООН на 27-й сессии приняла Резолюцию 3034 (XXVII), осуждающую международный терроризм. На 39-й сессии принята Резолюция 35/159 «О недопустимости политики государственного терроризма и любых действий государств, направленных на подрыв общественно-политического строя в других суверенных государствах».

Основываясь на факты, необходимо признать, что проблема Нагорного Карабаха возникла в результате политики государственного терроризма Армении и сепаратистских действий террористических групп из числа армян Нагорного Карабаха. Факты террористических актов бесспорны: 16 сентября 1989 года – взрыв в маршрутном автобусе Тбилиси – Баку; 7 октября 1989 года - подрыв моста над рекой Халфаличай А.А. Абрамяном; 4 января 1990 года – подрыв моста на дороге Аскеран – Агдам Г.Г.Саркисяном; 13 февраля 1990 года – взрыв маршрутного автобуса Шуша – Баку; 11 июля 1990 года - вооруженное нападение террористической банды возглавляемой А.А.Айрияном по кличке «Наполеон» и С.А. Бабаяном на колонну автомашин с гражданским населением; 10 августа 1990 года – взрыв пассажирского автобуса, двигающегося по маршруту Тбилиси – Баку; 15 сентября 1990 года – взрыв телецентра в городе Ханкенди; 9 января 1991 года террористической группой в составе А.М.Мкртчяна, Г.А.Петросяна, А.А. Мангасаряна, Г.М.Арустамяна и др. Выстрелом в упор были убиты в автомашине журналист Салатын Аскерова, полковник С.Ларионов, майор И.Иванов и сержант И.Гоекин; 9 мая 1991

года – убийство В.Поляничко; 20 ноября 1991 года армянскими террористами был подбит вертолет МИ-8, в котором летели в Нагорный Карабах с миротворческой миссией общественные и государственные деятели Азербайджанской Республики; 19 марта 1994 года – взрыв на станции метро «20 Января», в результате которого погибли 14 человек; 3 июля 1994 года – взрыв на станции метро «28 Мая», в результате которого скончались 13 человек; факт геноцида в Ходжалы, жертвами которого явились свыше 1000 человек и т.д.

Борьба с террористическими актами стала глобальной проблемой и вышла за рамки внутригосударственного разрешения.

Современное международное право содержит большое количество международных актов, направленных на борьбу с терроризмом и насилием. Например, Европейская Конвенция о пресечении терроризма (1977 года) определяет виды преступлений, квалифицируемых террористическими действиями, в частности, похищение, взятие заложников или незаконное лишение свободы, использование бомб, гранат, ракет, автоматического оружия, представляющих опасность здоровью и жизни человека. Декларация «О мерах по ликвидации международного терроризма» от 9 декабря 1994 года в п. 2.1 предписывает, что государства, руководствуясь целями и принципами Устава ООН и другими соответствующими нормами международного права, обязаны воздерживаться от организации террористических актов на территории других государств, подстрекательства к ним, пособничества им или участия в них, а также от попустительства или поощрения деятельности на своей территории, направленной на совершение таких актов. Международная Конвенция о борьбе с бомбовым терроризмом 1997 года определяет специфику борьбы с указанным видом террористических актов. Международная Конвенция о борьбе с финансированием терроризма от 9 декабря 1999 года призывает к тесному сотрудничеству в пресечении финансирования террористических актов государствами – участниками Конвенции. Резолюция Совета Безопасности о международном терроризме от 22 октября 1999 года осуждает все террористические акты независимо от мотивов и участников террористических актов. В рамках СНГ подписаны ряд решений о сотрудничестве в борьбе с международным тер-

роризмом, сепаратизмом и экстремизмом. Советом глав государств СНГ 25 января 2000 года была подготовлена и принята Программа стран – участниц СНГ в борьбе с международным терроризмом и другими проявлениями экстремизма на период до 2003 года (Азербайджанская Республика присоединилась к Программе). Все эти акты отмечают, что никакие соображения, мотивы, причины национального, религиозного и этнического характера не могут служить оправданием террористических актов.

Волна терроризма в Нагорном Карабахе продолжается. Стали длящимися нарушения прав человека и гражданина. Террористическое насилие в Нагорном Карабахе и за его пределами приобрело столь широкое распространение, что сегодня террористами контролируются целые области и районы. Зона Нагорного Карабаха стала благоприятным пристанищем для укрывающихся от правосудия преступников, обвиняемых в совершении тяжких преступлений, а также криминальным коридором для переправки наркотических средств и человеческих органов в Европу. Граждане Азербайджанской Республики, находящиеся в заключении у армянских террористических организаций, подвергаются пыткам и мучениям. Правоохранительные органы Азербайджанской Республики лишены возможности бороться с наркобизнесом на территории Нагорного Карабаха.

Международному сообществу следует предпринять решительные меры в отношении недопущения возникновения регионов внеконституционного режима. Подобные незаконные образования содействуют совершению отдельными лицами или группами лиц преступлений, включая террористические акции.

Азербайджанская Республика поддерживает стабильность и безопасность на Кавказе. Прилагая усилия для эффективной борьбы с терроризмом, Азербайджанская Республика разработала и внедрила действенные законодательные механизмы для обеспечения как государственной, так и региональной безопасности, территориальной целостности, защиты мирного населения от террористических актов.

Современный терроризм может служить не только дополнением и элементом, но и детонатором военных конфликтов, в частности, межэтнических, препятствовать мирному процессу. Сегодня отдельные госу-

дарства, используя методы терроризма и проводя политику государственного терроризма, экстремизма на этнической, религиозной почве, следуя политике насильственного отторжения территорий других государств, тесно сотрудничают с различными террористическими организациями и преступными группировками. Напомним, что действия государств-террористов противоречат принципам современного международного права, положениям о недопустимости государственного терроризма и любых действий государств, направленных на подрыв общественно-политического строя в других суверенных странах. При этом государства-террористы оказывают всестороннее содействие террористам, но отрицают свою причастность и ответственность за осуществляемые преступления, являясь тайным их организатором и идеологом.

Согласно материалам Государственной Комиссии Азербайджанской Республики по делам военнопленных, заложников и пропавших без вести граждан, вернувшиеся из армянского плена, а также документы судебно-медицинской экспертизы, произведенной над некоторыми трупами, свидетельствуют, что мирные жители, попавшие в армянский плен, подвергались невероятным пыткам, мучениям и варварскому отношению. Армянские головорезы расстреливали малолетних детей, раненым, больным детям не оказывалась медицинская помощь, некоторым удалены здоровые внутренние органы, суставы с целью продажи для трансплантации, на детях, как и на взрослых пленных азербайджанцах, испытывались различные бактерии, вирусы, химические вещества, устраивали публичные казни детей 6–8 лет, отрубая им головы...

В 1992 году Специальным докладчиком ООН в Хорватии было проведено обследование 5825 детей в возрасте 6–15 лет, среди которых были дети из районов, незначительно подвергшихся кризису, дети – свидетели ожесточенных боев, перемещенные дети и дети-беженцы. По данным Специального докладчика ООН, в среднем перемещенные дети и дети-беженцы чаще, чем другие, оказывались в травмирующих ситуациях, даже по сравнению с детьми, проживающими в зонах повышенного риска. Перемещенные дети и дети-беженцы гораздо чаще испытывали состояние эмоционального стресса, при этом каждый четвертый ребенок среди перемещенных детей

и каждый третий – среди детей-беженцев были отнесены к числу детей, страдающих от глубокого эмоционального стресса. А что можно сказать о психологическом и физическом состоянии детей, побывавших в плену у армянских фашистов и ставших свидетелями фактов вандализма?

Последствия, которые имеют войны для судеб женщин и детей, очевидны: миллионы детей становятся сиротами, получают серьезные ранения или навсегда становятся инвалидами, получают глубокие и долговременные психологические травмы. Более 20 млн. детей оказались в роли перемещенных лиц в пределах и за пределами своих стран. 300 тыс. детей в настоящее время используются в качестве солдат и почти 800 детей каждый месяц погибают или получают увечья, подрываясь на минах.

Современные вооруженные конфликты все чаще связаны с фактором международного терроризма, пустившим глубокие корни в современном мире и так или иначе причастном к большинству современных малых или больших войн. «Гонка вооружений» – этот термин сейчас можно применить по отношению к международным террористическим организациям, превратившим различные страны в полигоны, а жизни людей в неучитываемые, «незначительные издержки». Главной жертвой вооруженных конфликтов и терроризма является гражданское население и, прежде всего, дети.

К сожалению, в последнее время в некоторых странах дети становятся не только пассивными жертвами терроризма, но и активными участниками боевых действий и жертвами по собственной воле – камикадзе. Информационными службами было распространено сенсационное сообщение о существовании на территории Палестинской автономии летней школы для мальчиков, где готовят будущих террористов-самоубийц, которое повергло мировую общественность в шок. В «летней школе» ученикам-подросткам от 12 до 15 лет внушают, как много пользы они смогут принести, если станут боевиками-самоубийцами.

Следует отметить, что тема детей в условиях вооруженного конфликта включает в себя, кроме перечисленных выше, такие проблемы, как дети-солдаты, дети-камикадзе, последствия применения противопехотных мин, сексуальное насилие и т.д.

Агрессия, иностранная оккупация, этнические и другие конфликты являются реальностью сегодняшнего дня. Систематические грубые нарушения и ситуации, представляющие собой серьезные препятствия на пути полного осуществления прав человека, по-прежнему отмечаются в различных уголках мира. К числу таких нарушений и препятствий наряду с пытками и жестокими, бесчеловечными и унижающими достоинство видами обращения или наказания относятся исчезновения и задержания в суммарном и произвольном порядке, все формы расизма и расовой дискриминации, иностранная оккупация и чужеземное господство, ксенофобия, нищета, голод и другие формы отказа в экономических, социальных и культурных правах, религиозная нетерпимость, дискриминация в отношении женщин и отсутствие законности, а главное – терроризм.

Международное гуманитарное право, запрещающее нападения на гражданское население, как таковое, систематически игнорируется, и права человека зачастую нарушаются в результате вооруженных конфликтов и террористических актов, затрагивая гражданское население, особенно женщин, детей, пожилых людей и инвалидов. Все это дает возможность сделать вывод, что международное гуманитарное право переживает глубокий кризис, что ставит под сомнение состоятельность ее философии в контексте современных реалий, а терроризм считать состоявшейся мощной угрозой системе прав человека в целом.

Сегодня терроризм стал главной угрозой мирному сосуществованию и принял глобальный характер, угрожая всему цивилизованному миру. Терроризм за последние годы принимает все более широкие масштабы: так, в 2000 году в мире было совершено 423 террористических акта, что на 8% больше по сравнению с актами террора, зафиксированными в 1999 году. Число жертв в 2000 году также возросло, в течение года были убиты 405 и ранены 791 человек (по сравнению с 233 убитыми и 706 ранеными в 1999 году).

Серия террористических актов, совершенных 11 сентября 2001 года в США, вошла в мировую историю как беспрецедентная по чудовищности замысла и многочисленности жертв. Трагедия 11 сентября 2001 года еще раз показала всему миру, что независимо от

уровня экономического и военного развития все государства могут оказаться уязвимой мишенью для международного терроризма.

Отличительными особенностями современного терроризма являются: формирование международных и региональных руководящих органов для решения вопросов планирования террористической деятельности, подготовки и проведения конкретных операций, организации взаимодействия между отдельными группами и исполнителями, привлекаемыми к той или иной акции; возбуждение антиправительственных настроений в обществе в целях успешной борьбы за влияние и власть; проникновение в общественные и государственные политические, экономические и силовые структуры; создание разветвленной сети центров и баз по подготовке боевиков и обеспечение операций в различных регионах мира, создание сети подполья, тайников и складов оружия и боеприпасов в различных странах и регионах; создание сети фирм, компаний, банков, фондов, которые используются в качестве прикрытия террористов, финансирования и всестороннего обеспечения их операций; концентрация финансовых средств в руках террористов в связи со сращиванием терроризма с наркобизнесом и торговлей оружием; использование прав на политическое убежище, проживание, деятельность и базирование, предоставляемых рядом государств; использование конфликтных и кризисных ситуаций для распространения своего влияния.

Грубые нарушения прав человека, политика этнической чистки, массовые потоки беженцев и перемещенных лиц – это то, с чем столкнулась наша страна за последние десятилетия. Азербайджанская Республика фактически утратила конституционную власть на 20% своей территории, которые в результате сепаратистских действий контролируются незаконными формированиями Нагорного Карабаха и вооруженными силами Армении. В результате реализации Арменией политики этнически чистых зон и государственного терроризма за период с 1988–2002 годах пропали без вести 4965 человек. Из них: 69 детей, 320 женщин, 358 стариков. Умерли в армянском плену 246 человек. Освобождены из армянского плена 1326 человек, из которых: детей – 129, женщин – 312, стариков – 246. По показаниям освобожденных и в результате их медицинского обследования было обнаружено, что наряду с различными пытками, испытаниями голодом и холодом на них апро-

бировали различные лекарственные препараты, вирусы, а также многим, особенно детям, были удалены различные внутренние органы.

О проведении в контролируемой только армянскими террористами территории нагорной части Карабаха секретных лабораторных испытаний говорилось на 8-й Сессии Международного Комитета по биоэтике ЮНЕСКО, которая проходила в Париже с 12 по 14 сентября 2001 года. Азербайджанской делегацией был роздан документ «Рекомендации азербайджанской делегации 8-й Сессии Международного Комитета по биоэтике ЮНЕСКО: Классический алгоритм в контексте биоэтических рекомендаций», подготовленный профессором Р.Мустафеевым. В нем на примере Нагорного Карабаха были подняты проблемы криминальных коридоров, оказавшихся вне общепризнанных юрисдикций стран и контролируемых террористическими организациями, вопросы финансирования этих организаций и их связей с рядом трансплантационных клиник. Также указывалось, что «распространение практики клонирования в условиях террористических режимов объективно приведет к тому, что человека здесь могут рассматривать не как личность, а как объект манипулирования».

Следует отметить, что оккупированная территория, являясь бесконтрольной территорией вне закона, стала также полигоном террористических организаций, где разместились лагеря боевиков, где проходят учебу террористы из различных стран. Кроме того, территория Нагорного Карабаха сегодня стала благоприятным пристанищем для укрывающихся от правосудия преступников, обвиняемых в совершении тяжких преступлений, и используется в интересах наркобизнеса, нелегальной торговли оружием и людьми, отмыванием денег, другой незаконной деятельности, прибыль от которой направляется на финансирование терроризма. Спекулируя идеями демократии и прав человека, пропагандисты армянских террористических организаций за последние десять с лишним лет осуществили массовый террор против азербайджанского народа. Депутат от Швеции в Парламентской Ассамблее Совета Европы Гарон Магнус представил в правовую комиссию доклад «Зона наибольшего несоблюдения прав человека в странах Совета Европы». В докладе депутата Г.Магнуса Нагорный Карабах объявлен зоной наибольшего несоблюдения прав человека. Речь идет о неконтролируемых оккупиро-

ванных территориях, где «кроме этнических армян нет никому больше места...» Согласно статистическим данным, на клич террористической организации «Дашнакцутюн» «заселить родной Карабах» откликнулись, главным образом, армяне – граждане Судана, Ливии, Сирии, Ливана. Факты свидетельствуют, что часть переселенцев обладает двойным гражданством, принимала участие в различных террористических актах по всему миру, и поэтому находятся в международном розыске.

Также необходимо обратить внимание, что здесь выращиваются наркотические растения, запрещенные Конвенциями ООН по борьбе с незаконным выращиванием и оборотом наркотиков, созданы специальные лаборатории, где проводятся опыты над заложниками и военнопленными, нарушая положения Женевской Конвенции о защите жертв войны от 1949 года, ведутся разработки биологического и химического оружия, а земля Нагорного Карабаха стала хранилищем ядерных отходов.

Проблема борьбы с терроризмом и ликвидация последствий террористических акций приобрела особое значение на пороге XXI века. Сегодня, как никогда ранее, для общества и государства возросла реальная угроза терроризма, причем в самых изощренных формах ее проявления. К настоящему времени терроризм проделал большой путь: от фактов единичного его проявления со стороны террористов-одиночек к крайне опасному явлению, характеризующемуся высокой степенью организованности, причем не только в пределах одной страны, но и на международном уровне. Сегодня, как никогда, стал актуальным вопрос защиты гражданского населения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Лукашук И.И. Нормы международного права в международной нормативной системе. М., 1999
2. Корелл Х. Подходящая школа международного права. (К примату права в международных отношениях) // Международное право, 2000, № 211
3. Самедов М.Н. Имплементация международно-правовых норм в пределах юрисдикции государства. Автореф. дис. канд. юрид. наук. Гродно, 2000
4. Тузмухамедов Б.Р. Имплементация международного гуманитарного права в Российской Федерации // Международный журнал Красного Креста, 2003
5. Тузмухаммедов Б.Р. Имплементация международного гуманитарного права в законодательство РФ // Международный Журнал Красного Креста 2001. Сборник статей / Пер. с англ. и фр. М.: МККК, 2003
6. Самедов М.Н. Имплементация международно-правовых норм в пределах юрисдикции государства. Автореф. дис. канд. юрид. наук. Гродно, 2000
7. Международное право. Ведение военных действий: сб. Гаагских конвенций и иных соглашений. М., 1999
8. Блищенко И.П., Гринь В.А. Международное гуманитарное право и Красный Крест. М., 1983
9. Лукашева Е.А. Права человека на рубеже веков / Права человека: итоги века, тенденции, перспективы // Государство и право. 2001, № 5
10. Фисенко И. В. Борьба с международными преступлениями в международном уголовном праве. Минск, 2000
11. Миронов Н.В. Советское законодательство и международное право. М., 1968
12. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2002
13. Тиунов О.И. Международное гуманитарное право. Учебник для вузов. М.: НОРМА, 2000

14. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. II-VI cildlər. Bakı, 1997
15. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı. Bakı, 2005
16. "Azərbaycan" qəzeti, 27 may 1993-cü il, № 100
17. Белый И.Ю. Международное преследование за военные преступления: Правовые и процессуальные аспекты. М., 2004
18. Бондарь Н.С. Права человека и Конституция России: трудный путь к свободе. Ростов-на-Дону, 1996
19. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı. Bakı, 2005
20. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX–XXI вв.). Краткая хронологическая энциклопедия. Науч. редактор: Мустафаев Р.Ф. Баку: Элм, 2002
21. Мамедов Р.Ф., Гусейнова Л.А. Ходжалинский геноцид как преступление против человечества. Ходжалинский геноцид: миллион подписей – одно требование. Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 2007
22. Международный Уголовный Суд. Сборник документов. Казань: Центр инновационных технологий, 2004
23. Лавуайе Ж.-Ф. Использование и защита эмблем Красного Креста и Красного Полумесяца: национальное законодательство. Эмблема. История и современность: Сб. ст. и док-в. М.: МККК, 1998
24. Криль Ф. Международное гуманитарное право и защита женщин. М., 1994
25. Лейбо Ю.И., Толстопятенко Г.П., Экштайн К.А. Права и свободы человека и гражданина. М., 2000

АЙТЕН МУСТАФАЕВА,
*доктор философии по праву,
директор Института по правам человека НАНА,
депутат Милли Меджлиса*

РАУФ КАРАЕВ,
*доктор философии по праву,
ведущий научный сотрудник Института философии,
социологии и права НАНА*

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ВОЗМЕЩЕНИЯ УЩЕРБА АЗЕРБАЙДЖАНУ В РЕЗУЛЬТАТЕ АГРЕССИИ СО СТОРОНЫ АРМЕНИИ

Одним из важных аспектов справедливого всеобъемлющего урегулирования армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта является решение проблемы определения международно-правовой ответственности Армении за агрессию и оккупацию азербайджанских земель и связанный с этим комплекс вопросов, направленный на возмещение нанесенного материального и морального ущерба Азербайджану.

С точки зрения международного права несение международно-правовой ответственности Арменией не вызывает никаких сомнений. Республика Армения, грубо нарушив нормы и основные принципы международного права и Устава ООН, не только развязала агрессивную войну, которая является преступлением против мира и влечет серьезную ответственность агрессора по международному праву, но и проигнорировав запрещение угрозы силой или ее применения против территориальной целостности и неприкосновенности другого государства, оккупировала 20% всей территории Азербайджана. Этот факт получил свое отражение в 4-х резолюциях Совета

Безопасности ООН, касающихся армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта [1;2;3;4]. Советом Безопасности ООН в своих резолюциях недвусмысленно подтверждается принадлежность Нагорно-Карабахского региона Азербайджану. На это обстоятельство справедливо указывалось и в международно-правовой литературе [5,44;6]. Формулировка «Нагорно-Карабахский регион Азербайджанской Республики» содержится и в резолюциях Генеральной Ассамблеи (ГА) ООН. Так, в резолюции ГА ООН «Сотрудничество между ООН и Организацией по безопасности и сотрудничеству в Европе» от 16 января 1998 года, говорится о конфликте в «Нагорно-Карабахском регионе Азербайджана» и вокруг него [7]. Аналогичная формулировка содержится в резолюциях ГА ООН от 9 февраля 2000 года, от 2 марта 2001 года, от 14 февраля 2002 года и от 6 февраля 2003.

В резолюции ГА ООН, принятой на 62-й сессии 14 марта 2008 года, прямо заявляется о неизменном уважении и поддержке суверенитета и территориальной целостности Азербайджанской Республики в пределах ее международно-признанных границ, а также требуется немедленный, полный и безоговорочный вывод всех армянских сил со всех оккупированных территорий Азербайджанской Республики. В этом документе также подтверждается неотъемлемое право населения, изгнанного с оккупированных территорий Азербайджанской Республики, на возвращение в свои дома и подчеркивается необходимость создания надлежащих условий для такого возвращения, включая всеобъемлющую реабилитацию пострадавших от конфликта территорий, при этом, признавая необходимость обеспечения нормальных, безопасных и равных условий жизни армянской и азербайджанской общинам в Нагорно-Карабахском регионе Азербайджанской Республики, что позволит создать эффективную демократическую систему самоуправления в этом регионе в рамках Азербайджанской Республики и особо подчеркивая, что ни одно государство не должно признавать законной ситуацию, сложившуюся в результате оккупации территорий Азербайджанской Республики, и не должно содействовать или способствовать сохранению этой ситуации [8].

Относительно армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта Парламентская Ассамблея Совета Европы (ПАСЕ) в своих решениях также ссылается на вышеуказанные резолюции Совета Безопасности ООН и настоятельно призывает вывести вооруженные силы со всех оккупированных территорий.

На основе доклада специального докладчика Д.Аткинсона ПАСЕ приняла резолюцию 1416 (2005) «О конфликте в Нагорно-Карабахском регионе, решением которого занимается Минская Конференция ОБСЕ», в которой отмечается факт оккупации значительной территории Азербайджана, а также аннексия территории Нагорно-Карабахского региона другим государством». На Лиссабонском саммите ОБСЕ 1996 года в заявлении действующего председателя ОБСЕ к итоговому документу саммита ОБСЕ были сформулированы основные принципы урегулирования конфликта вокруг Нагорного Карабаха. В этом заявлении указывалось, что 53 государства – члена ОБСЕ поддерживают территориальную целостность Азербайджана, предоставление Нагорному Карабаху высокого статуса самоуправления в составе Азербайджана [9].

Армения, ведя агрессивную войну против Азербайджана, оккупировала более 20% территории Азербайджанской Республики, игнорирует резолюции Совета Безопасности ООН, другие международно-правовые акты и нарушает ст. 25 Устава ООН, продолжая удерживать оккупированные территории.

Таким образом, необходимо отметить, что агрессивная война и захват части территории чужого государства со стороны Армении свидетельствует о том, что Республика Армения грубо нарушает общепризнанные нормы и принципы современного международного права, в которых содержатся четкая модель поведения государств, предусматривающее воздержание от любых действий, направленных на расчленение территориальной целостности другого государства.

Это обстоятельство четко показано в резолюции 1416 ПАСЕ, в которой «Ассамблея вновь заявляет о том, что оккупация иностранной территории любым государством-членом представляет собой серьезное нарушение обязательств этого государства как чле-

на Совета Европы».[10] Организация Исламская Конференция неизменно осуждает армянскую агрессию против Азербайджана [11]. В связи с армяно-азербайджанским нагорно-карабахским конфликтом с точки зрения международного права международно-правовую ответственность Армении можно подразделить на два вида ответственности:

1. ответственность Армении перед мировым сообществом государств.

Каждое государство имеет в отношении мирового сообщества государств определенные обязательства, что было признано еще в решении Международного Суда ООН по делу «Барселона Тракшн», в котором указывалось на существование особой категории обязательств – обязательств в отношении международного сообщества в целом. Совершение таких деяний, как агрессия, геноцид, этническая чистка, апартеид, расовая дискриминация, гуманитарная трагедия и т.п., направлены на нарушение Устава ООН и других важнейших международных документов, таких как Международная Конвенция о пресечении преступления апартеида и наказания за него 1973 года и Конвенция о предупреждении геноцида и наказания за него 1948 года, и квалифицируются со стороны мирового сообщества государств как международные преступления. Обязательства не совершать такого рода действия носят характер особой категории обязательств перед международным сообществом в целом, обязательств *erga omnes* (между всеми). Так как все государства имеют юридический интерес, то они вправе призвать к ответственности государство, нарушившее обязательство *erga omnes*. В отличие от прошлого, когда отношения ответственности носили исключительно двусторонний характер между страной–правонарушителем и страной потерпевшей, это является отражением в современном международном праве концепции коллективного противодействия государств международным преступлениям, которые затрагивают интересы всего сообщества государств в целом. Так, в комментарии к статьям об ответственности государств говорится, что: «Каждое государство в силу своего членства в международном сообществе имеет правовой интерес в защите некоторых основных прав и выполнении некоторых основных обязанностей».

Ответственность Армении перед мировым сообществом государств порождает в первую очередь необходимость прекращения агрессии со стороны Армении против Азербайджана и вывода всех оккупационных сил с оккупированных территорий, ликвидации последствий агрессии, привлечения к уголовной ответственности лиц, виновных в развязывании агрессивной войны и осуществлении Ходжалинского геноцида против мирного населения, а также принесения Арменией официального извинения перед азербайджанским народом.

2. ответственность Армении перед Азербайджаном за нанесенный конкретный экономический ущерб.

Как известно, в результате агрессии Армении против Азербайджана, было оккупировано 20% земель Азербайджана, более миллиона человек стали беженцами и вынужденными переселенцами, был нанесен большой экономический и моральный ущерб населению Азербайджана, его территории, экономике и экологии, растительному и животному миру.

Масштабы нанесенного ущерба поистине колоссальны. Оккупированные районы Азербайджана, в том числе 10 административных районов Азербайджана – Ходжавенд, Ходжалы, Шуша, Лачын, Кяльбаджар, Агдам (большая часть), Джебраил, Физули (частично), Губадлы и Зангилан подверглись тотальному разграблению и разрушению. Огромен и прямой экономический ущерб, нанесенный приграничным с Арменией административным районам Азербайджана, прилегающим к линии фронта, а также районам Нахчыванской Автономной Республики. Многие населенные пункты районов, граничащих с Арменией, были полностью разрушены, а мирные жители были вынуждены покинуть свои родные очаги.

Всего около 900 азербайджанских населенных пунктов было разграблено и уничтожено. Погибли свыше 20 тысяч азербайджанцев, свыше 50 тысяч азербайджанцев были ранены или получили увечья, в результате чего стали инвалидами и калеками. Несколько тысяч человек пропали без вести. На оккупированных территориях обычным состоянием были массовые казни азербайджанцев без суда и следствия, избиения, пытки и жестокое, нечеловеческое обращение с плен-

ными и гражданским населением, принудительное использование азербайджанского населения на самых тяжелых работах в Армении и на оккупированных территориях Азербайджана.

В целом в результате агрессии Армении против Азербайджана свыше 20 процентов Азербайджана, т.е. свыше 17000 кв. км, было оккупировано.

Огромен масштаб гуманитарного и культурно-исторического ущерба от армянской оккупации. С особой изощренностью и цинизмом армянские агрессоры уничтожали объекты, представляющие азербайджанское культурное наследие, на оккупированных территориях. Так армянские варвары подвергли на занятых территориях разорению и огню 22 музея и 4 картинные галереи. Разграблены 40 тыс. музейных ценностей и экспонатов, большинство из которых имеют уникальное историческое и культурное значение, золотые и серебряные изделия, ювелирные изделия с редкими и драгоценными камнями, ковры и другие изделия ручного и прикладного характера. В разграбленных и сожженных 927 библиотеках уничтожено 4.6 миллиона экземпляров книг и бесценных рукописных изданий. Ущерб, нанесенный армянскими агрессорами национальным святыням культуры Азербайджана в Нагорно-Карабахском регионе, не поддается оценке, поскольку разграбленные и уничтоженные предметы являются бесценными образцами культуры не только Азербайджана, но и всей мировой цивилизации. Были выведены из строя, уничтожены и разграблены также культурные и исторические памятники: 31 мечеть, 9 исторических дворцов (сараев), 6 государственных театров и концертных организаций, 368 клубов, 927 библиотек, 85 музыкальных школ. 464 исторических памятника и музея были разрушены и ограблены. Армянскими вооруженными силами и сепаратистами были захвачены 200 палеонтологических и геологических памятников. Азербайджан является одним из древнейших в мире мест поселения древнего человека (в качестве примера можно привести знаменитую Азыхскую пещеру, расположенную в оккупированном Физулинском районе).

Колоссален и масштаб экологической катастрофы, имевшей место, вследствие армянской оккупации. В ходе боевых действий и по-

следующей оккупации непоправимый урон нанесен природе Азербайджана. На оккупированных территориях Азербайджана уничтожается флора, природная среда естественного обитания представителей фауны. Так, на захваченных вооруженными силами Армении землях альпийские луга изменились до неузнаваемости. Это делается для того, чтобы земли на оккупированных территориях пришли в негодность и со временем были бы подвержены эрозии. Нарушена система орошения и водоснабжения всего региона и близлежащих к зоне оккупированных территорий, что негативно отражается на состоянии почвы и растительного покрова. Так, в Гарагельском государственном природном заповеднике в Лачыне интенсивное пользование водой озера Гарагель и халатное отношение к нему привели к загрязнению и понижению его уровня. Из Сарсангского водохранилища, построенного в свое время для ирригации засушливых земель Тертера и Барды и расположенного на контролируемой армянами территории, зимой армянами выпускается вода, в результате чего затопливаются земли, разрушаются дороги, происходят сели. В летний же сезон, когда люди и сельскохозяйственное производство нуждаются в воде, его перекрывают. Протекающие через территорию Азербайджана трансграничные реки умышленно загрязняются со стороны Армении отравляющими веществами, не говоря уже о производственных выбросах и канализационных стоках. Среди таких рек можно назвать Агстафачай, Араз и т.д. Необходимо учитывать, что почти 70% ресурсов речных вод Азербайджана формируется за счет транзитных рек. Во многих региональных соглашениях по борьбе с загрязнением речных вод прямо предусмотрено, что существенное загрязнение речных вод, протекающих на территорию другого государства, наносящее существенный ущерб последнему, является нарушением норм международного права.

Армянскими вооруженными силами и сепаратистами захвачено также 250 млн. гектаров лесных угодий. На всех захваченных территориях армянскими агрессорами была проведена политика «выжженной земли и этнической чистки». В оккупированных районах было разграблено и угнано за пределы Азербайджанской Республики 244 тыс. голов мелкого рогатого и 69 тыс. голов крупнорогатого

скота. В зоне оккупации осталось 70% летних пастбищ Азербайджана. Прямой ущерб, нанесенный в результате агрессии только сельскохозяйственным угодьям Азербайджана, в пересчете на сегодняшний день оценивается приблизительно в десятки млрд долларов США.

Особо стоит остановиться на проблеме пожаров. Во многих соглашениях между странами о режиме государственной границы содержатся нормы, предусматривающие, что при возникновении пожаров вблизи границы та сторона, на территории которой возник пожар, обязана предпринять все возможные меры как по тушению пожара, так и по недопущению его распространения через границу. Однако происходит прямо противоположное. Армянская сторона сама умышленно устраивает на оккупированных азербайджанских территориях пожары. Весьма вероятно, что поджоги, чинимые армянами по всей линии фронта, имеют военную подоплеку. Возможно, они хотят расчистить территорию для четкого отслеживания всех передвижений азербайджанской армии и ее действий. Эти умышленно устроенные пожары также причинили значительный ущерб и территориям, находящимся под контролем Азербайджана. Как результат пожаров земля подвергается эрозии, уникальный животный и растительный мир этих территорий оказывается под угрозой уничтожения. Огромный ущерб был нанесен также флоре и фауне этих районов. Были полностью уничтожены 47 видов растений, в числе которых 19 видов деревьев. В Физулинском и Джебраильском районах огонь погубил пастбища, охватывающие 10 тыс. гектаров. В Тергерском районе огонь нанес ущерб более 550 гектарам земли. В Ходжавендском районе жертвами пожаров оказались уникальные по своей природе местности «Гарачух» и «Наргизтепе», в результате были уничтожены более 15 редких видов флоры и фауны.

В результате армянской агрессии под оккупацией осталось 280 тыс. га лесов – 25% лесопокрытых площадей Азербайджана, 2 государственных заповедника и 4 государственных заказника, а также более 200 палеонтологических, фаунистических и геологических памятников природы. Армянскими агрессорами проводится планомерная политика эгоцида в отношении природы Азербайджана. За счет вы-

рубки и уничтожения лесов на оккупированных территориях Азербайджана в Армении бурно развивается производство деревообработки. Только в 1993 г. из захваченных территорий в Армению было вывезено 206.6 тыс. куб.м ценных пород древесины. Невосполнимый урон нанесен фауне оккупированного региона. Биологическое разнообразие данного региона находится под угрозой, поскольку идет бесконтрольное истребление фауны, многие виды которой включены в Красную книгу. Армения хищнически эксплуатирует природные ресурсы на оккупированных землях. Достаточно привести несколько примеров. В оккупированном Лачынском районе уничтожается Лачынский государственный природный заповедник. Большинство редких животных, в свое время охранявшихся на территории данного заповедника, периодически истребляются армянами, вследствие чего все они почти исчезли. Кроме того, армяне в лесу Гаджишамлы, расположенном на территории вышеназванного заповедника, занимаются вырубкой и заготовкой для последующей продажи красного дуба с целью изготовления дорогой мебели и бочек для хранения коньячного спирта. В то же время изводятся с целью продажи зарубежным странам леса широколиственных дубов, незаменимых при изготовлении декоративной мебели и паркета, а также чинары и ореховые деревья, произрастающие на территории Беситчайского заповедника. Перед лицом угрозы полного исчезновения стоит Гарагельский государственный природный заповедник. Общая площадь его равна 240 гектарам, здесь произрастали растения 68 видов и 27 семейств. Само озеро Гарагель является реликтовым источником воды, напоминающим потухший кратер вулкана. Его длина равна 1950 м, максимальная ширина – 1250 м, а глубина – 7,8 м. Также почти полностью уничтожены леса в другом оккупированном районе Азербайджана – Губадлинском, лесное хозяйство которого насчитывало 13 160 гектаров. Многие виды растений, произрастающих на территории района, занесены в Красную книгу Азербайджана. Деревья, которые были объявлены памятниками природы, а также все дубовые деревья срублены. Все дело в том, что из красного дуба изготавливаются бочки для коньяка и поставляются во Францию. А стволы ореховых деревьев идут на изготовление дорогостоящей мебели. За счет оккупированных азербай-

джанских территорий Армения ежегодно перепродает зарубежным странам 70 тысяч кубометров древесины и 150 тыс. кубометров рабочего материала, за последние 12 лет армяне добыли с оккупированных территорий 720 тыс. кубометров древесины. На оккупированных территориях армянскими захватчиками проводится политика варварской эксплуатации и разорения минеральных ресурсов региона. Полезные ископаемые оккупированных районов, добываемые на 2 золотоносных, 4 ртутных, 2 хромитных, 1 свинцово-цинковом, 1 медном и 1 сурьмяном месторождениях, вывозятся на обогатительные предприятия Армении, что и стало причиной циничных притязаний Армении стать одним из лидирующих мировых экспортеров драгоценных, редких и цветных металлов. Примером противоправной политики, проводимой Арменией на оккупированной территории Азербайджана, стало заключение договора с канадской компанией «Ферст Дайнести Майнс» о совместной разработке и эксплуатации Союдлинского месторождения золота, расположенного в оккупированном Кяльбаджарском районе Азербайджана. Армения получает с этих месторождений до 13 тонн золота в год. Данное месторождение расположено на границе Азербайджана и Армении и на его азербайджанской части находится примерно 112 т золота. Армяне также разрабатывают и месторождения «Веджнели» и «Гызыл булаг», расположенные на территории оккупированных Зангиланского и Кяльбаджарского районов. По существу идет ничем не прикрытый грабеж национальных богатств Азербайджана. Вывоз строительных материалов и облицовочных камней стал причиной строительного бума, имеющего место в последние годы в Армении, а также значительной статьёй экспорта для Армении за счет продажи облицовочных камней за рубеж. К примеру, в 1999 г. Армения при посредничестве американской компании «Dicalite» вывезла 200 тыс. тонн перлитина. Ежегодно с оккупированных территорий Азербайджана вывозится несколько десятков миллионов бутылок с природной минеральной водой, добываемой из источника Исти-Су и других источников.

На оккупированных территориях были разрушены: около 6 тысяч промышленных, сельскохозяйственных и других объектов, 150 тыс. жилых домов и квартир общей площадью 9.1 млн кв.м, 4366 объек-

тов социально-культурного назначения, 7 тысяч общественных зданий, 693 школы, 855 дошкольных учреждений, 4 санаторно-лечебных комплекса, 695 больниц и других медицинских учреждений.

Наряду с этим выведены из строя и уничтожены железнодорожные коммуникации и автомобильные дороги протяженностью 800 км, а также электрические и газовые линии протяженностью 15 тыс. км. Полностью уничтожена 1203-километровая ирригационная инфраструктура и система водных коммуникаций, которая включала в себя 5 водохранилищ общей вместимостью 674 млн. куб.м, 7296 гидротехнических сооружений, 36 насосных станций и 26 поливных систем. Оборудование ирригационной системы частично вывезено в Армению, а оставшаяся часть выведена из строя. В результате уничтожения ирригационной системы в Нагорно-Карабахском регионе, являвшейся частью единой ирригационной инфраструктуры Азербайджана, 120 тыс. га земельных угодий в 5-ти районах Азербайджана за пределами оккупированных территорий остались без орошения и практически выведены из хозяйственного оборота. А всего выведено из севооборота и пришли в упадок более 1 млн га сельскохозяйственных угодий, в том числе 127 700 га орошаемых земель и 34 600 га виноградных и фруктовых садов.

На территориях, оккупированных армянами, демонтированы и вывезены автоматические телефонные станции на 35 тыс. абонентов, 2500 единиц трансформаторов и 14.5 тыс. км электролиний. Взорваны и выведены из строя 160 мостов, общей протяженностью 3834 метра. Пришли в негодность 800 км автодорог. Полностью уничтожены 2.3 тыс. км линий водопроводов, 2 тыс. км линий газопроводов и 35 газораспределительных пунктов, а также 240 км линий канализации.

По некоторым сведениям общая стоимость нанесенного материального и морального ущерба в результате агрессии Армении против Азербайджана по предварительным и не до конца установленным данным в пересчете на сегодняшний день составляет десятки млрд долларов США [12; 13].

Следует отметить, что нормы международного права, регулирующие вопросы ответственности государств, имеют в основном обычное про-

исхождение, хотя и делаются попытки их кодификации. Комиссия международного права ООН начала работу по кодификации норм ответственности государств в 1956 году, в 2001 году приняла проект статей «Ответственность государств за международно-противоправные деяния». Генеральная Ассамблея ООН 12 декабря 2001 года, рассмотрев представленный Комиссией международного права данный проект, приняла резолюцию, в которой особо подчеркивается «огромное значение темы ответственности в отношениях между государствами». Статьи проекта были приняты к сведению, включены в резолюцию в качестве приложения и предложены «вниманию правительств, не затрагивая при этом вопроса об их будущем принятии или другой надлежащей мере».

Ответственность Армении против Азербайджана за нанесенный конкретный материальный и моральный ущерб порождает необходимость возмещения ущерба в полном размере. Так, по международному праву несущее ответственность государство обязано осуществить полное возмещение вреда, причиненного своим противоправным поведением. Следует отметить, что обязанность полного возмещения вреда является общим принципом права, присущим как международному праву, так и национальным правовым системам отдельных государств. В международном праве этот принцип утвердился еще в начале XX века. Так можно указать на решение Постоянной палаты международного правосудия по делу о фабрике в Хорзуве 1927 года, в котором говорилось, что «принципом международного права является то, что нарушение обязательства влечет за собой обязанность обеспечить возмещение в адекватной форме». И далее: «Возмещение должно, насколько это возможно, ликвидировать все последствия противоправного деяния и восстановить положение, которое, по всей вероятности, существовало бы, если бы это деяние не было совершено» [14, 21, 47].

В соответствии с современным международным правом возмещение нанесенного ущерба, причиненного противоправным деянием государства, может осуществляться в форме реституции, компенсации и сатисфакции.

Реституция означает восстановление в пределах возможного такого положения, которое существовало до совершения противоправного деяния.

Реституция может иметь форму восстановления разрушенного либо возврат имущества или территории. Реституция осуществляется в той мере, в какой она не является материально невозможной. Т.е., реституция может быть частичной и сопровождаться компенсацией.

Относительно армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта возмещение нанесенного Азербайджану ущерба, причиненного противоправным деянием Армении, в форме реституции, означает в основном возврат всех оккупированных азербайджанских земель. Иногда реституция в иных формах становится трудноосуществимой или даже невозможной. Так, например, в случае разрушения музея и гибели его экспонатов реституция фактически становится невозможной. В связи с тем, что оккупация азербайджанских территорий была осуществлена почти два десятка лет назад, возврат захваченного при этом имущества (за исключением сохранившихся предметов, имеющих историческую, культурную ценность) должен быть заменен компенсацией.

Компенсация – это возмещение ущерба, включая и упущенную выгоду. Несущее международно-правовую ответственность государство обязано компенсировать ущерб, причиненный противоправным деянием государства в той мере, в какой он не возмещается реституцией. Так, Международный Суд ООН в своем решении по делу «Габчиково – Надьмарош» определил, что: «Существует прочно устоявшаяся норма международного права, согласно которой потерпевшее государство имеет право на получение компенсации от государства, которое совершило международно-противоправное деяние, за причиненный ущерб» [15, 81]. Компенсация призвана обеспечить полное возмещение. Это положение международного права подтверждается и существующей международной судебной практикой Постоянной палаты международного правосудия еще до существования Международного Суда ООН. (см., например, решение Постоянной палаты международного правосудия по делу о фабрике в Хорзуве 1928 г./PCIJ, 1928/ Ser.A. No. 17. P. 47.). Исчисленный в финансовом выражении ущерб означает ущерб, причиненный как самому государству, так и его гражданам, организациям и коммерческим структурам. Государство также вправе требовать компенсацию за ущерб, причиненный здоровью его граждан.

Важно отметить, что компенсации подлежат не только прямые материальные убытки, но и моральный ущерб, например, потеря родных и близких, боль и страдания, оскорбления, а также моральный ущерб за незаконное удержание в плену гражданского населения, за пытки и истязания, нанесение физических увечий, изнасилования и т.д.

Сатисфакция – это еще одна форма возмещения, которое несущее ответственность государство должно предоставить во исполнение обязательства полного возмещения ущерба. Здесь речь идет о возмещении ущерба, не поддающегося финансовой оценке, т.е. ущерба нематериального характера. Так, это относится к причинению ущерба достоинству государства, оскорблению государства, например, оскорбление флага государства, нападение на его должностных лиц, нарушение дипломатической неприкосновенности. Часто ущерб возникает из самого факта нарушения обязательства, независимо от материальных последствий. Формы сатисфакции различны. Это и признание факта нарушения, выражение сожаления, официальное извинение и заверения в неповторении. Относительно армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта сатисфакция может быть в форме признания факта агрессии против Азербайджана и оккупации его земель, признания факта совершения геноцида в Ходжалы, принесения официального извинения перед азербайджанским народом.

В качестве примера материального возмещения за ущерб, нанесенный в результате агрессии, можно показать ситуацию с агрессией Ирака против Кувейта. Как известно, первоначально Кувейт потребовал выплатить 177 млрд долларов в качестве возмещения за материальный ущерб, нанесенный в результате агрессии Ирака против Кувейта. ООН назначила в качестве компенсации за оккупацию Ираком Кувейта сумму примерно в 41.8 млрд долларов, из которых на сегодняшний день выплачено 17.5 млрд долларов.

Таким образом, можно заключить, решение проблемы возмещения ущерба за материальный и моральный ущерб, нанесенный Азербайджану, является одним из важных аспектов всеобъемлющего урегулирования армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта и ликвидации последствий армянской агрессии, а также оккупации азербайджанских земель со стороны Армении.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1993/res822.htm>
2. <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1993/res853.htm>
3. <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1993/res874.htm>
4. <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1993/res884.htm>
5. Караев Р.М. Соотношение принципов территориальной целостности и самоопределения народов в теории и практике международного права. Баку, 2009, 304 с.
6. Мусаев Т.Ф. Правовые рамки урегулирования конфликтов на примере территориальных притязаний Армении к Азербайджану //Diplomatiya aləmi, № 1, 2002.
7. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 16 января 1998 года “Сотрудничество между ООН и Организацией по безопасности и сотрудничеству в Европе”// http://www.un.org/russian/ga/52/docs/res52_1.htm
8. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 14 марта 2008 года “Положение на оккупированных территориях Азербайджана”// <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N07/478/37/PDF/N0747837.pdf?OpenElement>
9. <http://www.az.biz.lu/karabakh>
10. <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/t/a05/ /ERES1416.htm>
11. Qarayev R.M. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həllində İslam Konfransı Təşkilatının qərarlarının əhəmiyyəti // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri, 2008, № 3 (15), с. 66-70.
12. Мустафаева А. Азербайджан может выставить Армении счет минимум в 22 млрд долларов// <http://1news.az/interview/20100424013340305.htm>
13. Letter dated 25 October 1996 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General// <http://www.un.org/documents/ga/docs/51/c3/ac351-9.htm>
14. PCIJ, 1927, Ser.A, № 9.
15. ICJ, Reports, 1997.